T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ (SİYASET BİLİMİ)

ANABİLİM DALI

"AŞAĞIDAN NEOLİBERALLEŞME"NİN KURUMSAL FORMU OLARAK SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI VE STK-LAŞMA

Doktora Tezi

Fesih BAYRAKTAR

Ankara-2015

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ (SİYASET BİLİMİ)

ANABİLİM DALI

"AŞAĞIDAN NEOLİBERALLEŞME"NİN KURUMSAL FORMU OLARAK SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI VE STK-LAŞMA

Doktora Tezi

Fesih BAYRAKTAR

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Mehmet YETİŞ

Ankara-2015

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ (SİYASET BİLİMİ)

ANABİLİM DALI

"AŞAĞIDAN NEOLİBERALLEŞME"NİN KURUMSAL FORMU OLARAK SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI VE STK-LAŞMA

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet YETİŞ

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı	**İmzası**
Prof. Dr. Mehmet YETİŞ	.....
Prof. Dr. Aykut Namık ÇOBAN	.....
Prof. Dr. Metin ÖZUĞURLU	.....
Prof. Dr. Filiz ZABCI	.....
Doç. Dr. Mehmet OKYAYUZ	.....

Tez Sınavı Tarihi 20/01/2015

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(……/……/2015)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

Fesih BAYRAKTAR

İmzası

ÖNSÖZ

Bu çalışma son otuz yıldır yaşanan ve çoğunlukla da devletin dönüşümü bağlamında tartışılan neoliberal küreselleşme/uluslararasılaşma sürecine bir de sivil toplum cephesinden bakmaya ve bunu Feminist literatürden ödünç aldığı *STK-laşma* kavramı üzerinden yapmaya çalışmaktadır. Dönemin "ruhunun", tıpkı devlette olduğu gibi sivil toplum örgüt ve hareketlerinde de belirli örgütsel form, işleyiş ve zihniyet kalıplarını nasıl dayattığını göstermeye ve tam da bu anlamıyla *STK-laşma*nın, sadece kadın hareketiyle sınırlı olmayan, günümüzün hâkim bir sivil toplum yönelimi olduğunu iddia etmektedir. Diğer yandan bu sürecin tahlil edilmesinde her ne kadar Foucault'nun *"governmentality"* kavramından ilham alan yaklaşımların/araştırmaların önemini teslim etse de bunun tüm boyutlarıyla Gramsci'nin "bütünsel devlet" yaklaşımıyla temellendirilmeden eksik kalacağını öne sürmektedir. Ancak kanımca bu çalışmayı özgün kılan belki de en temel husus günümüzün hâkim sivil toplum trendlerini anlamada, anlam ve ölçeğini genişleterek, *STK-laşma* denilen sürecin altını daha kalın bir şekilde çizmiş olması bir yana, bu yönelimi "aşağıdan neoliberalleşme" dediğim süreç ve "yönetişim" meselesini merkeze alarak tartışmış olmasıdır.

Bu çalışmanın son halini alması belirli kişilere, öyle âdetten olduğu için değil, gerçekten teşekkür etmemi zorunlu kılıyor. Öncelikle başta danışmanım Prof. Dr. Mehmet Yetiş olmak üzere tez izleme komitemde yer alan Prof. Dr. Aykut Namık Çoban ve Doç. Dr. Mehmet Okyayuz'a buradan teşekkürü bir borç biliyorum. Bütün

katkı ve yardımları bir tarafa, böyle zorlu bir süreçte bana karşı gösterdikleri sabır ve anlayış bile başlı başına müteşekkir olmam için yeterli. Diğer taraftan tez savunma jürimde yer almayı kabul eden Prof. Dr. Metin Özuğurlu ve Prof. Dr. Filiz Zabcı'ya şükranlarımı sunmak istiyorum. Tam da bu tezin temel meseleleriyle ilgili çoğunlukla ilham aldığım ve istifade ettiğim çalışmalarıyla kendilerinin jürimde bulunmaları ve görüşlerini almak benim için gerçekten de çok önemliydi. Ve son teşekkürüm bu süreçte akademik tecrübelerini ve kişisel yardımını esirgemeyen kardeşim Yrd. Doç. Dr. Fatma Bayraktar'a ve elbette tüm bu yıllar boyunca yardım ve desteği bir tarafa sadece varlığıyla bile bu tezin bitmesinde en büyük katkıya sahip olan eşim Yeliz Bayraktar'a. Kuşkusuz ki burada adını sayamadığım ve bu süreçte öyle ya da böyle katkısı inkâr edilemez başta annem ve babam olmak üzere ailemden ve yakın arkadaşlarımdan pek çok kişi var. Bu çalışmayı onlara ve özellikle de aramıza üç ay önce katılan ve hayatımıza renk katan kızım Ada'ya ithaf ediyorum.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....i
İÇİNDEKİLER.....iii
GİRİŞ.....1

1. BÖLÜM

"AŞAĞIDAN NEOLİBERALLEŞME": TARİHSEL VE KURAMSAL BİR GİRİŞ

1. NEOLİBERALİZM: TEORİ VE PRATİK 33
1.1. Neoliberal Yaklaşım: "*Laissez-Faire*" Olarak Neoliberalizm 39
1.2. "Düzenlemeci Kapitalizm" Yaklaşımı: "Bir "Yanlış Adlandırma" Olarak Neoliberalizm 42
1.3. Foucaultcu Yaklaşım: Bir "Yönetim Rasyonalitesi" Olarak Neoliberalizm 45
1.4. Neo-Gramscigil Yaklaşım: Hegemonik Bir Ekonomik Küreselleşme Stratejisi Olarak Neoliberalizm 49
1.5. Gramscigil "Bütünsel Devlet" Yaklaşımı ve Neoliberalizm 56
2. "NEOLİBERALLEŞME" YA DA BİR "SÜREÇ" OLARAK NEOLİBERALİZM 64
3. NEOLİBERALLEŞMEYİ YA DA "GERÇEKTE VAROLAN NEOLİBERALİZMİ" DÖNEMSELLEŞTİRMEK 70
3.1. Washington Uzlaşmasından Post-Washington Uzlaşmasına 71
3.2. "Budama" (*Roll-Back*) Neoliberalizminden "Yaygınlaştırma" (*Roll-Out*) Neoliberalizmine 78
3.3. Bir "Yaratıcı Yıkım" Süreci Olarak Neoliberalizm 84
3.4. "Ayrıştırıcı" "Neo"-liberalizmden "Kapsayıcı" (Neo)liberalizme 88
4. "ANA AKIM" (*MAİNSTREAM*) NEOLİBERALİZMDEN "AŞAĞIDAN / AŞAĞI AKIM" (*DOWNSTREAM*) NEOLİBERALLEŞMEYE 92

2. BÖLÜM

NEOLİBERAL YÖNETİŞİM, SİVİL TOPLUM VE STK'LAR

1. "YÖNETİŞİM": KAVRAMSAL BİR ÇERÇEVE 100
1.1. Küreselleşme ve Kaosla Başetmek 102
1.2. "Dümen Tutan" (*Steering*) Devlet 104
1.3. Kendi Kendini Örgütleyen/Düzenleyen Networkler 106
1.4. Birlikte Yönetme ya da Konsensüs Oluşturma 108
1.5. Sorumluluğun ya da Problem Çözme Kapasitesinin Transferi 111
2. NEOLİBERALİZM VE YÖNETİŞİM 112
2.1. "Yönetilebilirlik Krizine" Bir Yanıt Olarak Yönetişim 116
2.2. "Toplumsal Yeniden Üretim Krizine" Bir Yanıt Olarak Yönetişim 119
2.3. "Meşruiyet Krizine" Bir Yanıt Olarak Yönetişim 121

3. NEOLİBERAL YÖNETİŞİM BİÇİMLERİ....124
3.1. Piyasa Yönetişimi (*Market Governance*)....124
3.2. "Yeni Kamu İşletmeciliği" (*New Public Management*) Olarak Yönetişim....128
3.3. İyi Yönetişim (*Good Governance*)....131
3.4. Çok Düzeyli Yönetişim (*Multi-level Governance*)....137
3.5. Network Yönetişimi (*Network Governance*)....140
3.6. Toplumsal/Komüniter Yönetişim (*Societal/Communitarian Governance*)....143
3.7. Belirli Bir Mesafeden Yönetişim (*Governance at a Distance*)....147
4. NEOLİBERAL YÖNETİŞİM VE SİVİL TOPLUM....150
4.1. Neoliberal Yönetişimde "Sivil Toplum": "Muhalif" mi "Ortak" mı?....151
4.2. "Sivil Toplum"dan "Üçüncü Sektör" ya da STK'lara....157
4.3. Refah Devletinden "Gönüllü" ya da "Gölge" Devlete....162
5. "YÖNETİŞİM": YENİ BİR "KORPORATİZM" Mİ?....168

3. BÖLÜM

AŞAĞIDAN NEOLİBERALLEŞME, YÖNETİŞİM VE STK-LAŞMA

1. SİVİL TOPLUM VE KAMUSAL ALANIN STK-LAŞMASI....174
1.1. Refahın ya da Sosyal Hizmetlerin STK-laşması....175
1.2. Kalkınmanın STK-laşması....182
1.3. Siyasetin STK-laşması....190
1.4. Toplumsal Hareketlerin STK-laşması....194
2. NEOLİBERAL DÖNEMDE "ÜÇÜNCÜ SEKTÖR" VE STK'LAR....201
2.1. Keynesçi Dönemde "Üçüncü Sektör": Hayırseverlikten Kurumsal İşbirliğine....203
2.2. Neoliberal Dönemde "Üçüncü Sektör": İşbirliğinden Taşeronlaşmaya....207
2.2.1. Makro Kalkınmadan Mikro Müdahale ya da Projelere....215
2.2.2. "Çekirdek" Fonlamadan "Proje" ya da "Kontrat" Fonlamasına....223
2.2.3. Toplumsal Sorumluluktan İdari Hesapverebilirliğe....229
3. STK-LAŞMA VE SİVİL TOPLUM: SONUÇLAR....234
3.1. Örgütsel Düzey: Şirketleşme ve Bürokratikleşme....234
3.2. İşgücü ve Çalışma İlişkileri: Profesyonelleşme ve Post-Fordist Çalışma Biçimleri....239
3.3. Politik Düzey: Parçalanma ve Depolitizasyon....249
SONUÇ……..…….. 257
KAYNAKÇA....272
ÖZET…….....293
ABSTRACT....296

GİRİŞ

Sivil toplum ve STK'lar üzerine pek çok akademik çalışması ve Oxfam, Voluntary Service Overseas, Save the Children, Ford Foundation ve Dünya Bankası gibi çeşitli STK, vakıf ve uluslararası örgütlerde aldığı kilit pozisyonlarla dünya çapında tanınırlığı olan Michael Edwards, mütevazı boyutunu aşan düzeyde ses getiren "*Sivil Toplum*" adlı kitabını, kitabın zamanında tamamlanması için göstermiş olduğu fedakârlıklardan dolayı, "*Benim Kendi 'Sivil Toplum'um*" dediği eşi *Cora*'ya ithaf eder (Edwards, 2004). Bir yazarın sosyal bilimlerin en tartışmalı kavramlarından biri olan 'sivil toplum'la eşini 'eş değerde' görmesi ilk bakışta en basit ifadeyle 'yadırgatıcı" gibi görünse de, kavramın özellikle son otuz yıldaki kullanımına ve kavrama biçilen değere ilişkin çok temel bir ipucu barındırdığına da şüphe yoktur. Gerçekten de bu kavram, geçtiğimiz yirmi yılı aşkın süre boyunca sosyal bilimler alanında soluksuz bir tartışma gündemi oluşturmuş olması bir yana, bütün 'kötülüklerin' -otoriterlik, totaliterlik, fanatizm, köktencilik, şiddet ve hatta barbarlık- karşısına ve ne kadar 'iyi' varsa -özgürlük, iyi yaşam, eşitlik, dayanışma– onun yanına konumlandırılmış olmasıyla benzersizdir. Sosyal bilimler literatüründe çok az kavram bu denli normatif değerlendirilmelerle ele alınmış ve bu idealize yapısıyla çok kısa bir sürede tüm dünya çapında kabul görmüştür.

Bu süreç, sağ ve soldan pek çok düşünürün sivil toplum kavramını hegemonik bir söylem ya da başka bir ifadeyle bütün ideolojik ön kabulleri aşan bir tür 'sağ duyu' öğesi haline getirmesine şahitlik etmiştir. Örneğin, White (2004: 9)

söz konusu dönemde kavramın, toplumsal yaşamın çeşitli örgütsel formlarını her birinin işine geldiği şekilde seçtiği pek çok kalkınmacı ve politik proje tarafından açıkça "gasp edildiğini" söyler: Neo-popülist kalkınma kuramcı ve pratisyenleri, demokrasinin ve toplumsal katılımın potansiyel kurucu blokları olarak gördükleri halka dayalı sivil toplum kuruluşlarını göklere çıkarmışlar; liberaller, hem kontrolsüz devletleri disipline etmek ve dengelemek hem de deregulasyon ve özelleştirme adına bu tür oluşumları desteklemişler; hazinenin giderlerini düşürme kaygısıyla politikacılar, gönüllü kuruluşları hükümet faaliyetlerini ve devlet masraflarını azaltmanın ideolojik olarak uygun bir yolu olarak görmüşler; muhafazakar düşünürler, pazarların neden olduğu parçalanma karşısında geleneksel toplumsal dayanışma biçimlerini korumanın bir yolu olarak bunlara sıcak bakmışlar ve nihayetinde radikal sosyalistler ise, toplumu dönüştürmek ya da toplumsal yönetimin alternatif bir formlarını oluşturmak için dikkatleri, cemaat, grup ya da sorun temelli toplumsal örgütlerin politik rolüne çekmişlerdir. Kısaca, Medison'un (1998: 7) da işaret ettiği gibi, 'sivil toplum' bu süreçte öyle bir kavram haline gelmiştir ki, verili bir politik söz dağarcığındaki diğer tüm terimlerin ahenkli bir yapı oluşturarak etrafında "kristalize" olduğu bir tür "nucleus" ve hatta "ortak bir mantığa" dönüşmüştür.

Kavramın "yüzyıldan fazla süren bir ihmalden sonra" tekrar gündeme oturması Doğu Avrupa'daki Berlin Duvarı'nın yıkılışına yol açan *'kadife devrimler'*le birlikte söz konusu olmuştur (Keane, 1993; 9). 'Sivil toplum' bu olaylar sırasında kilit bir kavram olarak kullanılmış ve bu olaylar ve ardından da Sovyetler Birliği'nin ortadan kalkışı sırasında 'komünizmin ölümü' nidalarına büyük ölçüde 'sivil toplumun zaferi' nidaları eşlik etmiştir. 1989 ve sonrasındaki bu olaylar, pek

çok liberal politikacı ve yazar tarafından tüm dünya çapında 'liberal demokrasiye geçişin' söz konusu olduğu yeni bir çağın başlangıcı olarak görülmüş; Huntington (1991) bu yaşananları, "Demokrasinin Üçüncü Dalgası", Vaclav Havel (1993) tarihsel önemi açısından "Roma İmparatorluğu'nun yıkılışıyla özdeş", Alain Touraine (2000; 382), liberal demokrasiyi kurmaya dönük olması sebebiyle, 1789 Fransız Devrimi'nden bu yana –tam iki yüz yıl sonra- gerçekleşmiş "en heyecan verici" olay ve nihayetinde Fukuyama (1989) "tarihin sonu" olarak değerlendirmiş ve büyük bir zafer havasında karşılamışlardır. Her ne kadar Amerikan ve Fransız Devrimleriyle karşılaştırılma yoluna gidilmiş olsa da takipçileri ve taraftarları açısından 1989 olayları için tek başına 'devrim' ifadesini kullanmak konusunda bir tereddüt olduğu da göze çarpar ve nedeni de açıktır: Çoğu zaman başına 'kadife' gibi sıfatlar konulmasının ya da Garton Ash'ın (1990) yaptığı gibi devrim (*revolution*) ve reform kelimelerini birleştiren "*refolution*" gibi kavramlar türetilmesinin sebebi, bu olayların diğer 'devrim'lerde olduğu gibi şiddet içermemesi ve sivil toplum içerisindeki -Çekoslavakya'da *Civic Forum* ve Polonya'da *Solidarity* başta olmak üzere- çeşitli örgütlenmelerle ve 'barışçıl' mücadele yöntemleriyle gerçekleşmiş olmasıdır. Diğer devrimlerle karşılaştırıldığında bu olayları "benzersiz" yapan şeyin, "komünizmin yıkılışı sırasındaki sivil toplumun aktif ve yoğun rolü" olduğu sıklıkla belirtilmiştir (Brinton, 2002). Böylece 1989 olaylarında 'sivil toplum'un, yalnızca komünizm özelinde totaliterliği yok etmekle kalmadığı, aynı zamanda "iyi toplum"un şiddet yoluyla kurulabileceğine ilişkin devrimci Sosyalizmin merkezi prensibi olan "devrimcilik" fikrini de yerinden ettiği düşünülmüştür (Medison, 1998). Bu iyimser hava içerisinde pek çok Batılı lider, politikacı ve yorumcu, komünizm ve otoriteryanizmin yıkılışında oynamış olduğu can alıcı rol ve

demokrasiye geçişin aktörü olarak 'sivil topluma' büyük bir güvenle yaklaşmışlar, yurttaşları baskıcı devletlere karşı koruyan, onlara ekonomik ve politik özgürlük koşulları sağlayan, demokrasinin gelişimi ve konsolidasyonu açısından bir "değer", "pozitif bir güç" hatta "normatif bir ideal" olarak ele almışlardır (Seligman, 2002; Alagappa, 2004). Bunun yanında ve son olarak 1989 'devrimleri', Batı'da unutulmaya yüz tutmuş 'sivil toplum' kavramını Batı siyaset felsefesine yeniden kazandırdığı için fazlasıyla övgüye değer bulunmuş ve alkışlanmıştır.

1989 olaylarında olduğu gibi 'iyi toplum'a, sivil toplumda tanımını bulan devletten bağımsız örgütlenmelere mümkün olduğunca yer açarak ve bunlar yoluyla 'barışçıl' şekilde ulaşılabileceği tezi dünya çapında geniş bir yankı uyandırmıştır (Chandhoke, 2007). Bu doğrultuda sivil toplum, "toplumu, sıkı örülmüş bir denetim aygıtları ve mekanizmaları ağına tabi kılan ve aynı zamanda da kalkınmaya ve bağımsızlığa öncelik verme şeklindeki normatif iddiasına sahip çıkmaktan aciz bir devlet karşısında, toplumu güçlendirmek" gibi bir "vaat" çerçevesinde tanımlanmış (İbrahim & Wedel, 1997) ve liberal demokratik bir çerçevede 'devlet karşısında' ve 'demokrasinin yanında' kendinden menkul bir haleyle taçlandırılmıştır.[1] Diğer taraftan 'sivil toplum' kavramına dönemin bu ilgisi, yalnızca 'otoriter' ya da 'totaliter' devletlere dönük bir 'liberal demokrasi' perspektifinden değil, eş zamanlı olarak, aynı dönemin refah devleti ve kalkınmacı devlet pratiklerine dönük neoliberal eleştiri ya da politikalardan da beslenmiştir (Hulme & Edwards, 1997). Yeni

[1] Gerçekte "sivil topluma" giydirilen bu haleye, 1990'lı yılların başından itibaren Etiyopya ve Ruanda'dan eski Sovyetler Birliği ve özellikle Yugoslavya'ya kadar yaşanan milliyetçi dalga ve daha çok da etnik temizliğe kadar giden bu dalgada sivil toplumun oynadığı rolün daha ilk elden ciddi bir darbe vurduğunu söylemek mümkündür. Bu döneme ilişkin olarak özellikle soykırım öncesi Ruanda'nın, kalkınma uzmanları tarafından Afrika'daki en gelişkin sivil toplumlardan biri olarak rapor edildiğini (Rieff,1999) ya da Bosna-Hersek'deki soykırımın baş sorumlularından Radovan Karadzic'in Bosna Yeşil Hareketi'nin kurucu üyeleri arasında yer aldığını (Stubbs,1996) not etmek gerekir.

dönemin bu iki ayaklı "Yeni Siyasa Ajandası", bir bütün olarak toplumu devlet-sivil toplum ya da devlet-piyasa dikotomi ya da karşıtlıkları üzerinden açıklamaya koyularak, gerek sivil toplumculuk gerekse de piyasacılık üzerinden devlete dönük ağır ve kapsamlı bir eleştiri geliştirmiş ve bu da hem piyasanın hem de sivil toplumun, belki eşit değilse bile eşdeğerde görüldüğü bu tür bir perspektifi güçlendirmiştir. Örneğin, bu hâkim yaklaşımın belki de en başta gelen temsilcisi sayılabilecek Ernest Gellner tarafından 'sivil toplum', önkoşulunu serbest piyasa ekonomisinin, yapıtaşını ise modern komünalist ideolojilerin ve geleneksel bağların "zulmünden" kurtulmuş "modüler insan"ın (ya da her türlü konuda seçim şansına sahip "birey"in) oluşturduğu; yalnızca komünizm, aşırı milliyetçilik ya da İslamcılık gibi "otoriter" ve "komünalist" tehlikelere değil, serbest piyasanın beraberinde getirdiği "atomizm" tehlikesine karşı da donanımlı ve en temel karakteristiğini birey ile devlet arasında aracılık yapan oluşumların çoğulluğu ve çeşitliliğinde gösteren Batılı liberal toplumlara özgü bir model olarak değerlendirilmiştir (Gellner, 1994). Tarıq Ali'nin (2003: 3) "kapitalist demokrasi = özelleştirme + sivil toplum" olarak formüle ettiği ve liberal kapitalist sistem, liberal demokrasi ve çoğulcu bir sivil toplum arasında doğrudan bir korelasyona dayalı bu 'paket model', dönemin yapısal uyarlama, ekonomik istikrar ve demokrasinin teşviki politikalarıyla eş zamanlı olarak, Batı menşeli iki ya da çok taraflı pek çok donörün 'sivil toplumun güçlendirilmesi' gibi bir gündem çerçevesinde başta post-komünist 'geçiş ekonomileri' olmak üzere çevre ülkelerdeki sivil toplumlara akıttığı geniş çaplı fonlarla birlikte giderek küresel bir projeye de dönüşmüştür.

* * *

1980'lerle birlikte 'sivil toplumun' bu yeniden keşfine ideolojik temel sağlayan üç çağdaş yaklaşımdan söz etmek mümkündür. Bunlardan "*liberal pozisyon"* modern toplumlardaki çatışma hattını devlet ve 'diğerleri' (= sivil toplum) arasında çizer ve bu yaklaşıma göre, şayet devlet aktiviteleri bütünüyle hukuk ve düzeni güvence altına almaya dönük temel işlevlerle sınırlanırsa, pazar ekonomisi ve popüler demokratik katılım ahenkli bir biçimde bir arada gelişip serpilebilecektir. Bu yaklaşımın kökenleri, burjuvazinin, soyluların iktidar ve ayrıcalıklarına karşı 18. ve 19. yüzyıllarda verdiği mücadeleye kadar götürülebilir. Bu tarihsel aşamada burjuvazi, demokratik haklar ve serbest ekonomik faaliyetler için mücadeleyi aynı sorunun farklı yönleri olarak görmüş ve kendisini, aristokrasinin yürütme organı olan ve burjuvazinin politik etkinliği ve ekonomik özgürlüğü önünde engel oluşturan bir güç merkezi olarak Mutlakıyetçi devletin tam da karşısında konumlandırmıştır (Nielsen, 2008: 31). Bununla birlikte devletin karşısında bu kendini konumlandırma burjuvazi için hiçbir şekilde devletin tümden reddine kadar vardırılmamıştır. Devlet ve 'sivil toplum' (*civil society*) ya da başka bir deyişle 'burjuva toplumu' (*bürgerlich gesellschaft*) hiçbir şekilde karşılıklı olarak birbirini tümüyle dışlayan alanlar olarak görülmemiş, kapitalist toplumsal üretim ilişkilerinin iki tarafı olarak her birinin "simbiotik" bir ilişki çerçevesinde bir diğerini gerektirdiği klasik sivil toplum kuramcılarının tümünde vurgulanmıştır (Clarke, 2008)[2]. Bu durumun kabulü, devlet ve sivil toplumu aynı anlamda kullansalar dahi Locke gibi Doğal Hukuk kuramcılarında nüve halinde, Adam Smith ve Adam Ferguson gibi İskoç

[2]Bu üretim ilişkileri, modern devletin oluşumu sırasında birbirinden ayrılmış olan politik ve ekonomik iktidarın biraradalığıyla kurulmuştur. Marx'ın Yahudi Sorunu'nda da belirttiği gibi: "Politik devletin kuruluşu ve sivil toplumun bağımsız bireyler şeklinde çözülüşü –ki bunların birbiriyle ilişkisi tıpkı tabaka ve loncalar sisteminde insan ilişkilerinin imtiyazlara bağlı olması gibi hukuka bağlıdır- bir ve aynı edim tarafından oluşturulmuştur. Politik olmayan insan yani sivil toplumun bir üyesi olarak insan kaçınılmaz bir şekilde doğal insan olarak belirir" (Marx, 1997: 40).

Aydınlanmacıları'nda ise daha belirgin olarak mevcuttur. Hegel'in kuramında ise bu 'simbiotik' ilişki, her ne kadar kendinden önceki liberal sivil toplum kuramcılarına ciddi eleştiriler getirse ve çubuğu devlet lehine büküyor görünse de, gerçekte doruk noktasındadır.[3] Bununla birlikte, liberal pozisyon dâhilinde günümüzün hâkim sivil toplum kavrayışına temel teşkil eden muhtemelen en temel figür Alexis de Tocqueville'dir. De Tocqueville (1994), bürokrasi problemi, merkezi devletin bireysel özgürlüğe tehdidi ve "çoğunluğun tiranlığı" dediği şeye karşı çözümü merkezi devletin âdemi merkezi hale getirilmesinde ve daha çok da 19. yüzyıl Amerikasının gönüllü derneksel yaşamında bulmuştur. Merkezi kurumların iktidarını kontrol altında tutmada, çoğulculuğu korumada ve yeni pozitif sosyal normlar tesis etmede gönüllü derneklerin önemini vurgulayan de Tocqueville, çoğunluğun hâkimiyetine ve antidemokratik güçlere karşı bir bariyer olarak gördüğü bu tip örgütlerden kurulu bir sivil toplumu istikrarlı bir demokrasinin temeli olarak saymıştır.

Sivil topluma ilişkin çağdaş ikinci yaklaşım ise "*komüniter pozisyon"*dur. Bu yaklaşım, liberal pozisyonun aksine piyasa alanıyla sivil toplum alanını birbirinden ayırır. Bu pozisyonun temel sorunsalı, pazarın ve devletin sosyal yaşamın diğer alanları hilafına genişleme eğilimlerini ve bu alanda yarattığı yıkımları göstermektir. Sivil toplum bu yaklaşımda, yurttaşların hangi toplumsal cemaatin içerisinde yer

[3] Hegel, sivil toplumu devletten ayırır ama son tahlilde gayesi bunları anlamlı bir şekilde tekrar birleştirmektir. Runciman'ın (1986: 22) da belirttiği gibi, Hegel, sivil toplumun devletten ayrı bir şey olduğundan daha çok, devlet olmaksızın sivil toplumun eksik kalacağını ifade etmektedir. Hegel, evrensel devletini ortaya koyarken, özel menfaatin bir kenara atılmasına da pek yandaş görünmez: "Özel menfaat ne ihmal edilmeli, ne de baskı altına alınmalıdır, gerçekte o, genel menfaatle (evrensel'le) uyum haline sokulmalı ve böylece her ikisi de korunup muhafaza edilmelidir" (…) "Devletin soyut realitesi yahut cevherselliği, onun, bizzat evrensel menfaatin kendisini ve bu evrensel menfaatin içinde özel menfaatlerin korunmasını (çünkü özel menfaatlerin cevheri evrensel menfaattir) gaye olarak almasındadır" (Hegel, 1991: 207 ve 210).

aldıklarına bağlı olarak kendilerine bir yol çizdikleri demokratik muhalefetin alanı olarak görülür. Bu pozisyonun temel karakteristiği, sivil topluma neredeyse tözcü bir normatiflikle yaklaşmasıdır. Komüniterler için aile, mahalli cemaat, gelenek ve din gibi pre-politik zatiyetler, sivil toplumun paylaştığı değerlerin çekirdeğini oluşturur ve gerçek demokrasi ancak bunlara dayanarak gerçekleştirilebilir. Bu yaklaşımın – her ne kadar liberal demokrasi ortak paydaları gibi görünse de- liberal pozisyonla olan temel uyuşmazlık noktası da burada yatar. Liberaller için demokratik, liberal ve temel özgürlükler, hem kültürel, etnik ya da dinsel olsun tüm gelenek ve özel kimliklere ve hem de tüm yerel ya da kolektif özyönetim biçimlerine göre öncelikliyken, komüniter yaklaşım, liberal temel hakların ancak ortak yaşam biçimleri ortamında bir anlam ve meşruiyet kazanabileceğini ileri sürer (Wellmer, 2006: 308).[4] Bunlara göre modern topluma ilişkin temel problem, piyasa ve devletin ortaya koyduğu toplumsal gelişim modelinin bu zengin değerler birikimini aşındırması ve sivil toplumu çok derin bir anlam kriziyle baş başa bırakmasıdır. Komüniter eleştiri bu şekilde piyasa ve modern devletin gelişiminin sorunlu yönlerine ilişkin açık bir farkındalığa sahip olsa da, onun normatif niteliği pre-politik ve retrospektif olmasında yatar. Bu yaklaşımın alternatif bakış açısı eskiyi geri getirmeye dönük bir karakter taşır: Aile, gelenek, yakın sosyal ilişkiler gibi sivil toplumdaki ve bir bütün olarak toplumdaki kilit değerler yeniden oluşturularak bu gelişmeye karşı durulmalıdır (Etzioni, 2000; Nielsen, 2008: 31-32).

Sivil toplumu olumlayan bir diğer pozisyon da Jürgen Habermas (2001) ve izleyicilerinin (Cohen & Arato, 1992) savunduğu *"Eleştirel Teori"* yaklaşımıdır. Bu

[4] Liberaller ve Komüniterler arasındaki tartışmaları konu alan ve söz konusu makalenin de içinde olduğu yararlı bir derleme için bkz. Berten, Silveira & Pourtois (2006).

da tıpkı komüniter yaklaşımda olduğu gibi devlet, piyasa ve sivil toplum arasında bir ayrım yapar ve benzer şekilde modern toplumun temel problemlerini, piyasa ve devletin ayrı ayrı biçimsel düzenleyici mekanizmalarını artan bir oranda sosyal yaşamın daha geniş alanlarına yaymasının bir sonucu olarak, "toplumsal çözülme", "şeyleşme" ve "anlam krizi" olarak tespit eder. Yani modern topluma ilişkin temel problem Habermas'ın ünlü deyişiyle "sistemin 'yaşam dünyasını' (*lebenswelt*) sömürgeleştirmesidir" (Habermas, 2001: 776). Ancak komüniter yaklaşımın aksine eleştirel teorinin öncelikli hedefi, 'sivil toplumu' yurttaşlar arasındaki kamusal, iletişimsel etkileşimle sınırlandırmaktır. Eleştirel teoriye göre, farklı fikir ve çıkar çatışmalarının üstesinden gelecek, şiddet içermeyen, uzlaşı ve konsensüse dayalı bir kamuda 'sivil toplum', toplumsallaşmanın otonom bir prensibi olacaktır. Bu prensibin, piyasa ve devletin biçimsel, sömürüye dayalı toplumsallaşma formlarına karşı muhalif bir formu – ve güncel olarak var olan bir alternatifi- temsil ettiği kabul edilir. Diğer bir deyişle komüniter pozisyon aile mahremiyetini, geleneksel bağları ve duygusal yönden birbirine bağlı yakın cemaatleri sivil toplum kavramının merkezine koyarak alternatif toplumsallaşma nosyonunu toplumsal düzeyde bu klasik değerlere bir geri dönüş ve bunların yaygınlaştırılmasından türetirken, eleştirel teorinin sivil toplum tanımı yurttaşların (*citoyen*) ve politik ve kültürel kamusal alanın rolüne odaklanır ve özel eylem alanları ve roller ise sivil toplumun önemli fakat bununla beraber sadece genel çerçeveleyici bir koşulu durumuna indirgenir (Nielsen, 2008: 32).

Her üç yaklaşımın da aralarındaki farklara karşın paylaştıkları temel husus, modern dünyada özgürlüğün ve demokrasinin temel koşullarını sağladığı ön kabulünden hareketle sivil toplumu, yalnızca toplumsal yaşamın diğer tüm alanları

ve momentleri üzerinde ayrıcalıklandırmakla kalmamaları, aynı zamanda politik ve ekonomik alanların üzerinde sivil toplumun "üstünlüğünü" açıkça ilan etmeleridir (Fine, 1997: 9). Sivil toplumun hem piyasa ve özellikle de devletin üzerinde imtiyazlı bir konuma çekilmesinin en bariz sonucu ise analiz düzeyinde bile gerek devlet gerekse de piyasanın sivil toplum teorizasyonundan dışlanması ve sivil toplumun normatif bir takım değerlendirmeler üzerinden tartışılması olmuştur. Chandhoke'nin de işaret ettiği gibi, tarihsel olarak 'sivil toplum' kavramı hiçbir dönemde günümüzde yapıldığı gibi devlete alternatif ya da ondan bağımsız olarak kuramsallaştırılmamış; Hegel'de devletin oluşumunda zorunlu bir aşama, de Tocqueville'de devleti sınırlayan gönüllü örgütler yığını, Marx'da devlet iktidarının kaynağı ve Gramsci'de devletin hâkim sınıflarla ittifak halinde hegemonyasını inşa ettiği bir alan olarak görülmüştür. Bugün birbirinden "koparılan" devlet ve sivil toplum, tüm bu düşünürlerde, birinin mantığının diğerini oluşturduğu ya da birinin diğerinin ön koşulu olduğu bir çerçevede değerlendirilmiştir (2007: 609). Çağdaş sivil toplum teorilerinin bu tarih ve kuram dışı normatif karakterinin, devlet içi ekonomik/toplumsal eşitsizlik ve çatlakları ve devletlerarası çatışmaları görmezden geldiği ve tarihsel yollarla, kurumlarla, eğilimlerle ve sürekliliklerle çok az ilgilenerek ampirik alanda zaman ve mekan bağlamında düşünülmemiş ve doğrulanmamış tahminlere kolaylıkla kapı araladığı söylenmiştir (Therborn, 1998: 65; Kamat, 2004).

Bu durum çağdaş sivil toplum teorilerinin "hem analitik bir filtreden yoksun ve hem de herhangi bir teoriysen ya da ekole mal edilmesi zor gevşekçe tanımlanmış bir varsayımlar bütünü" olarak değerlendirilmesine yol açsa da (Pollock, 2001), bu teorilerdeki bir diğer ortak yön, liberal pozisyonun diğer tüm sivil toplum

pozisyonları üzerindeki bariz hâkimiyetidir. 'Sivil toplumun' imtiyazlı kılınmasında her pozisyonun farklı sivil toplum tanımları ve farklı gerekçeleri söz konusu olsa bile hemen hemen bütün sivil toplum teorilerinde liberal demokratik varsayımlara ve ideallere olan bağlılık şaşırtıcı düzeydedir: "Bunların ortak noktaları, sivil toplum ve STK'ların özsel olarak 'iyi şeyler' olduklarına; (liberal) demokratik sürecin 'küçük dünyaları'nı (*microcosmos*) oluşturduklarına; 'sıradan/tabandaki insanları' (*grassroots*) kapsadıklarına; devletten hem ayrı hem de özerk ve ona karşı bir 'siper' olarak hareket ettiklerine yönelik normatif liberal ideallere bağlılıklarıdır" (Mercer, 2002: 9). Bu normatif yapı, günümüzde sivil toplumun tanımlanması ya da içinin doldurulmasına dönük neredeyse bütün sivil toplum teorilerinde gözlemlenebilecek temel bir noktayı oluşturur (Chandhoke, 1995; Van Rooy, 1998; Kamat, 2004). Beckman (1998: 6)'ın da belirttiği gibi, çağdaş sivil toplum söylemi, "devlet-toplum ilişkilerinin diyalektiğini bulanıklaştıran, 'kutuplara ayrılmış bir devlet *karşısında* toplum' sorunsalı tuzağına düşmüştür". Sivil toplum ve 'diğerleri' (ve genellikle de devlet) arasındaki ilişki çoğunlukla basit bir diyalektiğe ve hatta -genellikle de sivil toplumun aleyhine gelişen- tek yönlü bir ilişkiye indirgenmiş ve bu şekilde sivil toplumun devletle olan ilişki ve çelişkisinin, "toplum içindeki diğer her tür çelişki, karşıtlık ya da ilişkiyi bastıracak, ikincilleştirecek ya da önemsizleştirecek bir başatlık taşıdığı" varsayılmıştır (Çulhaoğlu & Soyer, 2000: 25). Ya da başka bir ifadeyle günümüz sivil toplum yaklaşımının, devlet ve sivil toplumu birbirinden soyutlayarak çıkarları sivil toplumdan devlet düzeyine yansıyan hâkim grupların varlığını ve devletin bu çatışmaların bir parçası olduğu gerçeğini yâdsıma eğiliminde olduğu rahatlıkla söylenebilir.

* * *

1990'lı yıllar, bizim burada *"neoliberal pozisyon"* olarak adlandıracağımız ve bu çalışmanın ana odağını oluşturan, sivil topluma ilişkin diğer bir pozisyonun, üstelik ulusal ve uluslararası kurumsal aktörlerin güdümünde ortaya çıkmasına ve yaygınlaşmasına şahitlik etmiştir. Her ne kadar, Hulme & Edwards (1997), son otuz yılın hâkim 'sivil toplum' söyleminin "neoliberal ekonomi" ve "liberal demokrasi" teorisine dayalı iki eksenli bir "Yeni Siyaset Ajandası" etrafında şekillenmiş olduğunu söylese de, bu iki eksenin sivil toplum söylemi içerisindeki ağırlıklarının bu dönemle birlikte esaslı bir dönüşüme uğradığını; temel vurgunun, sivil toplumun "liberal demokrasi" ile olan yakınlıklarından ziyade "neoliberal ekonomi" ile olan bağlantılarına doğru kaymaya başladığını söylemek mümkündür. Bu yeni dönemle birlikte, önceden gerek 'otoriter' ya da 'totaliter' gerekse de 'refah devleti' ya da 'kalkınmacı devlet' formlarında olsun devlet karşısında çoğunlukla 'negatif"' bir tanımlama doğrultusunda ele alınan 'sivil toplumun', Soğuk Savaş'ın bitişi ve kapitalist Batı bloğunun görünürdeki zaferiyle birlikte, daha 'pozitif' düzeyde tanımlanmış *rol, kurum* ve *ilişkiler* çerçevesinde ele alındığı görülür.

Söz konusu dönem, on yılı aşkın bir süredir "altın çağını" yaşayan neoliberalizmin ve neoliberal politikaların, dönemin bu iyimser havasını gölgede bırakan çok ciddi tıkanıklıklar yaşadığı; başta yoksulluk olmak üzere, gelir ve servet adaletsizliğindeki dramatik artışların, suç oranlarında yükselmenin, iç karışıklıklara ve hatta etnik sivil savaşlara yol açan yeniden paylaşım mekanizmasından yoksun devletlerin anormal sapmalar olarak kabul edilemeyecek derecede yaygın hale geldiği bir döneme işaret eder (Angelis, 2003; 2005). *Her şeyden önce* bu yeni dönemde sivil toplumun, Soğuk Savaş'ın bitişi ile birlikte, önceden olduğu gibi Batılı liberal kapitalist *sisteme ya da ülkelere dışsal* tehditlerin bertaraf edilmesiyle

değil, neoliberal politikaların küresel çapta beraberinde getirdiği ve 1990'lı yıllarla birlikte iyiden iyiye ayyuka çıkmış olan *sistem içi* sorun ve tehditlerin çözülmesi göreviyle tanımlanmaya başlandığı görülür. Burada sivil toplum ve demokrasi/demokratikleşme arasında kurulan bağa vurgu, her ne kadar belirli bir oranda varlığını sürdürse de geri plana itilmiş, aksine neoliberal politikaların ortaya çıkardığı refah, kalkınma ya da yoksulluk gibi meselelerde sivil toplumun üstleneceği roller daha bir ön plana çıkarılmaya başlanmıştır. *Diğer taraftan*, bu dönemle birlikte artık sivil toplumun, devlet ve piyasa dışında kalan her türlü toplumsal örgütlenmeyi değil, genel hatları bu tür bir rol çerçevesinde çizilen ve Sivil Toplum Kuruluşları (STK) denen örgütlerden mürekkep bir "üçüncü sektör" şeklinde anlaşılmaya ve tanımlanmaya başlandığı görülür (Chandhoke, 2007: 608). Daha önceleri küçük ölçekli refah sağlayıcılar olarak kabul edilen bu 'üçüncü sektör' örgütler ya da STK'lar, ulusal ya da uluslararası hâkim aktörlerin nazarında, "hizmet sağlama açısından devleti bilinçli olarak ikame edecek imtiyazlı kanallar" olarak hiç olmadığı kadar itibar görmeye ve neredeyse sivil toplumla bir ve aynı şey olarak anlaşılmaya başlanmışlardır (Edward & Hulme, 1996: 2; Sinha, 2008: 275). *Ve son olarak*, bu yeni tanımlama dâhilinde sivil toplumla neredeyse eşitlenen bu 'üçüncü sektör' örgüt ve STK'ların devletle (ve piyasayla) olan ilişkisi de, önceki dönemin altını çizdiği bir 'karşıtlık' üzerinden değil, yeni dönemin '(iyi) yönetişim' paradigması doğrultusunda bunların 'işbirliği', 'ortaklığı' ya da 'paydaşlığı' gibi bir söylem ve pratik çerçevesinde şekillenmeye başlamıştır. Kısaca, Howell'ın (2002) da ifade ettiği üzere, bu yeni dönemle birlikte 'sivil topluma', Soğuk Savaş'ın güdümündeki "devlet *ya da* piyasa" ve "devlete *karşı* sivil toplum" dikotomileri yerine "uyumlu ve karşılıklı avantaja sahip olarak gösterilen devlet, piyasa ve sivil

toplum üçlüsüne dayalı bir paradigma" doğrultusunda, kalkınma retoriği ve pratiğinin temel bir unsuru olarak yaklaşıldığı görülür (*ayr.bkz.*, Howell & Pearce, 2001: 63-88; Seckinelgin, 2002: 363; Townsend, Porter & Mawdsley, 2004: 871).

En genel düzeyde sivil topluma ilişkin neoliberal pozisyon, sivil toplumu ve daha özelde STK'ları ve bu alandaki "gönüllü emeği" ve "uzman bilgiyi", neoliberal ya da rekabetçi ulus devlet stratejilerinde, refah devletinin günümüzde yaşadığı kriz ve bunun ortaya çıkardığı "yetersizlik ve işlev kayıplarını (*dysfunctions*) telafi etmek" üzere seferber edilecek, "sömürülmemiş" ve "araçsal bir kaynak" olarak görür (Nielsen, 2008). Diğer 'demokratik-özgürlükçü' sivil toplum pozisyonlarından farklılaşsa da bunlardan devşirdiği ideolojik desteği de arkasına alan bu pozisyonda sivil toplum, neoliberal devletin teknokratik ve pragmatik yönelimiyle doğru orantılı olarak refah devletinin krizini hafifletecek ve bu alanda devleti tamamlayacak 'araçsal' bir kategori olarak ele alınmakta ve dahası bu teknokratik ve pragmatik yaklaşıma cevap verecek türde örgütler talep etmektedir. 1990'lı yıllarla birlikte STK'lar, çoğunlukla yerlerini aldıkları toplumsal hareketlerden onları farklılaştıran kurumsal ve profesyonel yapılarıyla, hem işlevsel hem de biçimsel düzeyde bu tür bir talebe yanıt verebilecek temel bir 'sivil toplum' formu olarak ön plana çıkarılmış ve ulusal ve uluslararası aktörlerce muazzam fonlamalarla teşvik edilmişlerdir. Söz konusu dönemde yerel, ulusal ve uluslararası düzeyde olsun bu tip örgütler, 'kamusal çıkar' anlayışıyla hareket etmelerine karşın örgütsel olarak devletten ayrı; 'özel' olmalarına karşın kâr (ya da sınıfsal/mesleki çıkar) amacı gütmeyen ve bunların beraberinde getirdiği avantajların yanı sıra hiyerarşiyi ve ekonomik mentaliteyi dışlayan değerleriyle de diğer iki sektörün olası risk ve maliyetlerini en asgari düzeye indirecek 'üçüncü sektör' kuruluşlar olarak tanımlanmışlar ve yeni dönemle birlikte

piyasa aktörlerinin başarısız olduğu ve artık "devlet idaresinin üstlenmediği ya da üstlenmek istemediği veyahut politik meşruiyet gerekçeleriyle devrettiği özellikle kalkınma ve kamusal hizmet alanlarında" faaliyet yürütecek temel aktörler olarak ön plana çıkarılmışlardır (Hirsch, 2003; Kaldor, 2003a; 2003b).

* * *

Bu tip örgütlerin tarihi her ne kadar eskiye dayansa da, çoğunlukla bunlara resmi yardımlardaki artışın bir sonucu olarak 1990'larda sayılarında muazzam düzeyde bir artış olduğu görülür. 'STK-laşma' (*NGO-ization*) kavramı her şeyden önce 1990'lı yıllarla birlikte bu tip örgütlerin sayısındaki bu "patlamaya" atfen kullanılsa da (Alvarez, 1998b; Mercer, 2003; Roy, 2004; Nagar, 2008; Ghosh, 2009), daha spesifik ve yaygın düzeyde, başta feminist hareket olmak üzere, 1960 ve 1970'lerin 'yeni toplumsal hareketleri'nin STK tipi örgütlere dönüşümü sürecine göndermede bulunmak üzere kullanılmıştır (Lang, 1997; 2000; Alvarez, 1998; 1999; Jad, 2003; Stubbs, 2007). Neoliberalizm, yeniden yapılanma doğrultusunda iki şekilde bu toplumsal hareketleri işlevsel kılmıştır. Bir yandan bu tür hareketler "özgürlüğü", genelde devletin baskıcı otoriterliğine ve daha özelde Refah devletinin "otoriter paternalizmine" ve "baskıcı toleransına" karşı koymak ve sivil toplumu da, "devlet yapılarının bu zorunlu otoriter yapısı karşısında özgür birlikteliğin tecrübe edildiği gönüllülüğe dayalı bir bireycilik alanı" şeklinde tanımladıkları oranda (neo)liberalizmin 'özgürlük' ve 'sivil toplum' anlayışına sivil toplum cephesinden ideolojik bir bagaj sağlamışlardır. Neoliberalizm, devletin var olan sorumluluklarının çoğundan vazgeçmesi ve bunları özel ve "gönüllü" sektörlere devretmesi çerçevesinde, devlet ve toplum arasındaki ilişkinin radikal bir yeniden

yapılandırılması programı doğrultusunda devletin bu "özgürlükçü" ve "sivil toplumcu" eleştirisinden büyük oranda faydalanmıştır (Clarke, 2008). İkinci olarak, yeni dönemin devlet stratejilerinde kullanılmak ve özellikle refah ve kalkınma alanlarından devletin çekilmesiyle ortaya çıkan boşluğu doldurmak üzere bunlar, 'yeni toplumsal hareketlere' atfedilen pek çok niteliğin tam zıddı belirli form ve işlevler almaları yönünde bizatihi teşvik edilmişlerdir. Çoğunlukla devlete karşı spesifik alanlarda hak arama mücadelesi yürüten enformel ve adem-i merkezi hareketlerden, devletle daha yakın bir müzakere, işbirliği ve 'ortaklık' ilişkisine giren profesyonel STK'lara doğru bu dönüşüm, her ne kadar 1980'lerdeki bir eğilim olsa da, STK'ların devlet stratejilerine stratejik bir kaynak olarak entegrasyonu 1990'lara kadar mümkün olmamıştır.

1980'lerin salt piyasacı neoliberal politikalarının dünya çapında ortaya çıkardığı krizlere bir yanıt olarak 1990'larla birlikte başta Dünya Bankası olmak üzere çeşitli ulusal ya da uluslararası kuruluşların '(iyi) yönetişim' denen gündem çerçevesinde yeniden devleti, sivil toplumu ve özellikle de bu ikisi arasındaki 'ortaklık"' ve işbirliği ilişkilerini ön plana çıkarmasının ardından STK tipi bu örgütler, yeni bir neoliberal formülasyon dâhilinde neoliberal devlet stratejilerine daha kurumsal düzeyde eklemlenmişlerdir (Demirovic, 2001). Kaldor'un ifadesiyle bu hareketler, bu dönemle birlikte STK formunda "saygın partnerler" haline gelerek "ehlileştirilmişler" ve giderek hem devlet fonksiyonlarının yerini aldıkları oranda devlet kuruluşlarına ve hem de birbirleriyle rekabet etmeleri yüzünden bir pazara benzemeye başlamışlardır (Kaldor, 2003a). Örneğin 1980'lerde Dünya Bankası'nın yapısal uyarlama politikalarına ve bunların yoksullar üzerindeki olumsuz sonuçlarına ilişkin fazlasıyla eleştirel bir tutum benimseyen bu örgütler, Banka'nın 1990'lı

yıllarla birlikte aşırı piyasacı ve parasalcı politikalarının bazılarından vazgeçip yeniden yoksulluğu azaltma, sağlık, eğitim ve altyapı konularına yönelmeye başlamasıyla ve dahası söz konusu alanlarda 'katılımcı', 'aşağıdan yukarı', 'demokratik' bir kalkınma jargonu çerçevesinde bu tip örgütlerle daha yakın bir işbirliğine girme çabalarıyla birlikte, bu eleştirel tutumlarını hafifletmeye başlamışlardır (Williams & Young, 1994). Dünya Bankası gibi kalkınma donörlerinin bu yeni jargonu, STK'ların ve bunlara kaynaklık eden toplumsal hareketlerin uzun zamandır dile getirdikleri refah devletinin ya da kalkınmacı devletin baskısına dönük eleştirileri ve kalkınmanın daha fazla 'tabana' dayanması gerekliliğine ilişkin talepleriyle de büyük oranda örtüşmüş ve bu da söz konusu örgütlerin bu tür donörlerle daha yakın bir ilişki dâhilinde faaliyet yürütmesinin önünü açmıştır (Jenkins, 2001).

Bu yönelimin örgütler üzerindeki yansımaları bir dizi olgu ve dönüşüm çerçevesinde ele alınmıştır: Donör ajandalarının ele alınan konular ve tercih edilen örgütsel yapı tipleri üzerine etkisi; kısa dönemli bir 'proje kültürünün' ya da 'projecilik' denen şeyin yükselişi ve çok dar anlamda 'proje başarısı' üzerine odaklanma gayreti; daha geniş toplumsal hedefler pahasına profesyonelleşme ve teknik becerilere yapılan vurgu; genç, şehirli, iyi eğitimli, İngilizce konuşan bir seçkin sınıfın örgütler bünyesinde güçlenmesi; seçkin STK'lar ile taban aktivizmi arasındaki mesafenin artması; 'hizmet sağlayıcı' STK'lar ile 'hak savunusu' (*advocacy*) ya da 'adalet' yönelimli STK'lar arasında çoğunlukla birinciler lehine bir ayrımın ortaya çıkması (Stubbs, 2007: 221). Bu sürecin daha esaslı sonuçları ise, başta devlet olmak üzere her tür iktidarla daha yakın ilişkiler yürüten STK'ların çoğalması; ticari değer ve pratiklerin örgüt kültürüne hâkim olması ve nihayetinde

depolitizasyon ve özellikle taban siyasetinin ortadan kalkması olarak tanımlanmıştır (O'Reilly, 2010: 182). Rucht'un (1993) ifadesiyle, "[b]u grupların boyutu, yapısı, ilgilendikleri meseleler ne olursa olsun, *(a)* muhakkak biçimsel olarak tanımlanmış olmasa bile, daha bir işbirliğine doğru ve *(b)* daha bir uzmanlaşma ve profesyonelleşmeye doğru genel bir trend olduğu görülür" (*aktaran* Demirovic, 1996). Resmi düzeyde olsun ya da olmasın bu örgütlerin devlet stratejilerine eklemlenmesi ve dolayısıyla devlet ve devletlerarası kuruluşlarla daha yakın bir işbirliğine girmesi, kaçınılmaz biçimde faaliyetlerini profesyonelleştirmelerine, daha fazla profesyonelleşme daha fazla eğitimli personel ve para ihtiyacına, daha fazla kaynak yaratma çabası ise bu örgütlerin "tümüyle devlet ve/veya sponsorlardan gelmekte olan para arzına bağımlı ve üstelik para arzını sürdürmekte personellerinin güçlü bir kişisel çıkara sahip oldukları" bir pozisyona çekmiştir. Elbette bu da, desteklenmeye değer olmak için bu örgütlerin devlet politikalarını eleştiri tonlarını yumuşatmayı göz önünde bulundurmak zorunda kalmaları sonucunu doğurmuştur (Nielsen, 2008: 38).

Kısaca, başlangıçta büyük bir iyimserlikle özellikle de uluslararası düzeyde faaliyet gösteren STK'lar, modern özgürlük hareketinin öğrenme sürecinde –ilki sendikal hareket, ikincisi eski tarz yurttaş hareketleri, üçüncüsü yeni toplumsal hareketler olan- dördüncü bir evrimsel adım olarak görülmüş (Demirovic, 1996), bunların sayılarındaki artış küresel düzeyde bir "örgütsel devrim" (*associational revolution*) olarak nitelenmiş (Salamon, 1993) ve nihayetinde bunlar "90'ların en aşırı değer biçilmiş aktörleri" haline gelmiş (Wahl, 1997*'den aktaran* Hirsh, 2003) olsalar da çok geçmeden bu iyimser hava dağılmış; donör kuruluşlarla daha yakın bir ilişki içerisinde ve çoğunlukla bunların ajandaları çerçevesinde, toplumsal dönüşümü uzun vadeli ve kalıcı değişimler yerine, kısa vadeli ve çoğunlukla geçici 'çıktılar'

elde etme çerçevesinde düşündükleri ve bu doğrultuda toplumsal dönüşüm için gerekli aktivizmi profesyonel etkinliğe indirgedikleri ve kanalize ettikleri oranda bu örgütler, pek çok aktivist ve yorumcunun sivil toplum kavramının oluşturduğu hayal âleminden çıkmasını da beraberinde getirmiştir. Örneğin, Chandhoke (2001; 2007), STK'ların bu yükselişiyle birlikte 'sivil toplum' savunucularının karşı karşıya kaldıkları "trajediden" söz eder: "[O]toriter rejimlere karşı mücadele eden insanlar sivil toplum talep etmişlerdi, bunun yerine elde ettikleri şeyse STK'lar oldu. Şayet sendikalardan toplumsal hareketlere, BM, IMF, yardım ajanslarından şovenist ve demokratik devletlere kadar herkes çağımızın hastalıklarına en geçerli iksir olarak sivil toplumu selamlıyorsa yanlış giden bir şeyler var demektir". Dolayısıyla, devlet ve devletlerarası kuruluşların ajandaları doğrultusunda ve bunlarla işbirliği içerisinde toplumsal dönüşümü bir proje etkinliğine indirgemeye yönelmeleri, Mahmoud Mamdani'nin çarpıcı ifadesiyle, "STK'ların sivil toplumu katlettiği" gibi bir düşüncesinin eş zamanlı olarak yaygınlaşmasını da beraberinde getirmiştir (Mamdani, 2002*'den aktaran* Kaldor, 2003a).

* * *

Bu çalışma yalnızca teorik düzeyde diğer çağdaş sivil toplum pozisyonlarından farklılaşmakla kalmayan aynı zamanda pratik düzeyde de devlet ya da devletlerarası kuruluşların güdümünde çeşitli politikalarla günümüz sivil toplumlarını küresel çapta dönüştüren neoliberal pozisyonu, gerek teorik ve tarihsel arkaplanı, gerekse de 'STK-laşma' olarak adlandıracağımız sonuçları itibariyle tartışmaya açmayı hedeflemektedir. Buradaki iddiamız, neoliberal sivil toplum pozisyonunun ve bu pozisyon çerçevesinde 1990'lı yılların 'sivil toplumun

güçlendirilmesi' adı altında yürütülen politikalarının, her ne kadar nicel düzeyde kendisine uygun form ve ilişkiler çerçevesinde 'sivil toplumu' hiç olmadığı kadar genişletmiş olsa da, yalnızca yukarıda sayılan 'demokratik-özgürlükçü' pozisyonlarca savunulan 'devlet karşısında sivil toplum' gibi normatif tezleri pratikte anlamsız kılmakla kalmadığı, dahası aynı pozisyonların başta demokratikleşme olmak üzere sivil toplumdan beklentilerinin hiç olmadığı kadar arttığı bir dönemde, nitel düzeyde sivil topluma atfedilen tüm olumlu unsurların bizatihi içini boşaltmaya koyulduğudur. Kuşkusuz bu 'yanılma payında', yukarıda da belirtildiği gibi, sivil topluma ilişkin günümüzün hâkim pozisyonlarının gerek devlet, piyasa ve sivil toplumu diyalektik bir bütünlük çerçevesinde ele almaktan çok bir karşıtlık temelinde ele almaları ve bu doğrultuda devlet ve piyasayı sivil toplum teorizasyonundan büyük oranda dışlamaları, gerekse de bunun doğrudan bir sonucu olarak aşırı derecede normatif karakterleri büyük rol oynamış ve nihayetinde bu durum, günümüzün sivil toplumuna ilişkin teori ile pratik ve beklentiler ile sonuçlar arasında çok ciddi bir uçurumun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu durumu aşmak ve sivil toplumu devlet ve piyasa ile olan ilişkisi üzerinden daha kapsamlı bir analize tabi tutmak üzere bu çalışma, Gramsci'nin "bütünsel devlet" (*integral state*) ya da "genişletilmiş devlet" (*expanded state*) yaklaşımını esas alacak ve bu doğrultuda, sadece ismen değil günümüzün hâkim yaklaşımları doğrultusunda çoğunlukla 'devlet dışılıklarıyla' (*non-governmental*) tanımlanan STK'ların, gerçekte 'bütünsel devlet' bileşenleri olarak adlandırılmasının daha yerinde olacağını ileri sürecektir. Aslında STK'ların, iktidarlarla yakın ilişki içerisinde çeşitli devlet stratejilerinde aldıkları bu kapsamlı rol başkalarınca da *"vekaleten yönetim"* (Kettl, 1988), *"gölge devlet"* (Wolch, 1989), *"acente (franchise) devlet"* (Wood, 1997), *"üçüncü taraf (third-*

party) yönetimi" (Salamon, 2000) gibi farklı isimler altında ele alınmıştır. Bununla birlikte, Gramsci'nin "bütünsel devlet" yaklaşımını işlevsel kılan muhtemelen en önemli şey, diğerlerinin çoğunlukla liberal bir devlet-sivil toplum karşıtlığı çerçevesinde bu gelişmeyi devletin sivil topluma doğru genişlediği 'dönemsel' ya da 'arızi' ve 'istenmeyen' bir durum olarak resmederken, bu yaklaşımın söz konusu durumu bir bütün olarak kapitalizme içkin bir olgu olarak görebilmesindedir.

Bu çalışma diğer taraftan neoliberal sivil toplum pozisyonunun en görünür sonucu olarak 'STK-laşma' sürecinin küresel niteliğine dikkat çekmeyi hedeflemektedir. İddiamız bu küresel yönelimin, Kuzeyli ya da Güneyli, uluslararası ya da yerel, hizmet ya da hak savunusu (*advocacy*) odaklı olsun, bütün sivil örgütlenmeleri etkisi altına alan bir 'süreç' olduğudur. *'Sivil toplumun STK-laşmasına'* doğru bu kapsamlı yönelim, bu adla anılsın ya da anılmasın aslında çeşitli boyutlarıyla pek çok araştırmada dile getirilse de, onun küresel niteliği daha az düzeyde vurgulanmıştır. Bu, söz konusu kuruluşlara ilişkin araştırmaların parçalı yapısından ve büyük oranda buna kaynaklık eden farklı disiplinlerin bunları farklı isimler altında inceliyor olmasından kaynaklanır. Bu durum bu tür örgütlerin ortak nitelikleriyle ele alınmasına ve bu ortak nitelikleriyle daha kapsamlı düzeyde bir değerlendirmeye tabi tutulmasına büyük oranda gölge düşürmüştür. İşletme okulları ve ekonomistler kârlarını maksimize etme hedeflerinin olmaması kabulünden hareketle bunları 'kâr amacı gütmeyen örgütler' (*non-profit organizations*) olarak tanımlarken; sosyologlar, bu kuruluşların temelindeki işbirliğine dayalı ahlak sistemlerini ve çalışanlarının çoğunu niteleyen 'gönüllü' (*voluntary*) ifadesini ön plana çıkarmışlar ve nihayetinde siyaset bilimciler bu toplum segmentinin kamu ve piyasa sektöründen farklı ayırt edici özellikleri olduğu kabulünden hareketle 'üçüncü

sektör' ifadesini kullanmayı tercih etmişlerdir (Evans & Shields, 1998: 2). Hatta bu farklı adlandırmalar ülkeden ülkeye dahi farklılık gösterebilmektedir. Örneğin, İngililtere'de 'gönüllü örgütler' daha yaygın olarak kullanılan bir tabirken, ABD'de 'kâr amacı gütmeyen örgütler' ifadesinin daha fazla tercih edildiği gözlemlenebilmektedir.

Dahası Lewis, günümüzün sivil toplum literatüründe iki "paralel" fakat aynı zamanda birbirinden kopuk "araştırma evreni" olduğuna işaret eder. Bunlardan ilki Kuzeyin gelişmiş ülkelerinde özellikle refah devletinin yeniden yapılanması sonucu sayıları bir hayli artan 'kâr amacı gütmeyen' (*non-profit*), 'gönüllü' (*voluntary*) ya da 'üçüncü sektör' denilen kuruluşlara ve bunların faaliyetlerine odaklanan sosyal politika alanındaki çalışmaları içerirken, diğeri ise Güneydeki yapısal uyum ve ekonomik istikrar gibi politikalar sonucu geri çekilen devletlerin büyük oranda yerini alan 'devlet dışı örgütleri' (*non-governmental organisations*) inceleyen kalkınma araştırmaları alanındaki çalışmalardan oluşur. Bu sonuncusu, kalkınma ve yardım alanlarında 'devlet dışı örgütlerin' rolündeki artışı ve gelişimi, bunların hem devlet ve donörler/fonlayıcılarla hem de cemaat-bazlı hareket ve sosyal değişimle ilişkisine dair meselelerle ilgilenirken, ilki daha ziyade 'kâr amacı gütmeyen' örgütlerin refah ve hizmet sunumu işlerindeki rolü ve bu rolü gerçekleştirirken devletle girdikleri 'kontrat ilişkisine' ve tüm bunların örgütsel yapı üzerinde ortaya çıkardığı dönüşüme odaklanmışlardır (Lewis, 1996: 3). Gerçekte ne kadar farklı isimler altında ele alınırsa alınsınlar ve ölçekleri ne olursa olsun bu örgütler, gerek küresel çapta bunların yaygınlaşmalarına kaynaklık eden politikalar gerekse de yeni dönemde kendilerinden beklenen ve almaları istenen işlev ve örgütsel formları açısından büyük oranda ortaklaşmışlardır. Lewis'in de işaret ettiği gibi, farklı isimler altında

İngiltere ya da Bangladeş gibi farklı bağlamlarda yer alsalar da bu örgütler, gerçekte farklı yollarla dahi olsa benzer sorunlarla mücadele etmek durumunda kalmışlardır (Lewis, 1998: 3). Günümüzde pek çok saha araştırması bu tip örgütlerin pek çok açıdan -işlevleri, kurumsal yapıları, devlet ve devletlerarası kuruluşlarla ilişkileri- ortaklaşmaya başladığını ve dahası bu sürecin, söz konusu değişimin dışında kalmaya çalışan diğer sivil toplum hareket ve örgütlerini de giderek içine aldığını göstermektedir (Roy, 2004; Stubbs, 2007a; 2007b).

STK-laşma, günümüzde çoğunlukla gündelik politik tartışmalarda kullanılan bir ifade olarak kullanılsa da, bizim iddiamız, bu kavram ve işaret ettiği sürecin, yalnızca günümüzün sivil toplumlarının reel görünümlerine ışık tutulması ve dolayısıyla 'sivil topluma' ilişkin teori ile pratik ve beklentiler ile sonuçlar arasındaki günümüzde ortaya çıkan uçurumun ortaya konulması açısından değil, aynı zamanda bu dönüşümün izlerini sürmeye yarayan bir 'turnusol kağıdı' olarak da işlevsel bir rol üstlenebileceğidir. Kanımızca konunun tek tek STK'lar üzerinden değil 'STK-laşma' gibi bir süreç üzerinden tartışılması pek çok açıdan oldukça işlevseldir. *İlk olarak,* somut düzeyde günümüzün sivil toplum yönelimlerinin izini sürmek açısından ciddi ipuçları verir. Yalnızca STK tipi örgütlerin değil yerel ve küresel toplumsal hareketlerin, sendikaların, dini ya da seküler cemaatlerin de gerek *rol* (neoliberal politikaların ortaya çıkardığı çatlakların doldurulması ya da belirli araçlarla 'aşağıdan' derinleştirilmesi) ve/veya gerek *örgütsel form* (daha profesyonel ve apolitik yapılar) ve/veya gerekse de *ilişkileri (*devlet ve piyasa aktörleriyle 'ortaklık' ya da 'paydaşlık') itibariyle günümüzdeki kapsamlı dönüşümüne ilişkin önemli ipuçları sunar. *İkinci olarak,* meseleyi bir 'süreç' olarak ele alması ve dolayısıyla STK'lara ilişkin karşıt pozisyonların içerisine düştüğü 'genellemelere',

yani günümüzde yaygın olarak yapıldığı haliyle 'melekleştirme' ya da 'şeytanlaştırmalara' izin vermemesi ve dolayısıyla söz konusu örgütlere ilişkin daha 'soğukkanlı' bir analizin kapılarını açmasıdır. *Üçüncü olarak,* neoliberalizmin ya da neoliberalleşmenin kendisini toplumsal düzeyde ya da 'aşağıdan' nasıl yeniden ürettiğine ilişkin yalnızca olumlu ya da olumsuz anlamlarıyla kullanılsın bir 'ideoloji' ya da 'söylem' çerçevesinde izahatlar getirmenin yanında ve ötesinde bunun 'maddi' yönlerine ilişkin de ciddi açılımlar sunar. Ancak, bu maddi yönü, gene günümüzde yaygın olarak yapıldığı haliyle- her ne kadar önemli husus olsa da- *salt* bir para ya da fon ilişkisine indirgemez. Son bölümde göstermeye çalıştığımız gibi bu sektör günümüzde de öncesinde de kamu fonlarına büyük oranda bağımlı olmuş ve devletle 'simbiotik' bir ilişki içerisinde yol almıştır. Dolayısıyla burada önemli olan husus bu bağımlılık ilişkisi sabit kalmak üzere söz konusu örgütler açısından neoliberal dönemin özgünlüğünün ne olduğu ve bu fonlarla birlikte günümüzde ne tür örgütsel form, işleyiş tarzı ve zihniyet kalıplarının ön plana çıkarıldığıdır. *Dördüncü olarak,* 'STK-laşma' kavramı, biçimden çok içeriğe ya da görüntünün altında işleyen hâkim süreçlere odaklanılmasını sağlayarak, günümüzün sivil toplum literatürünün enerjisini büyük oranda tüketen, örneğin neyin STK olarak sayılıp sayılamayacağı tartışmalarının ya da STK adı altından sayılanların aralarındaki pek çok biçimsel fark ve çeşitliliğin ötesinde, konunun nasıl ele alınabileceğine de önemli bir yanıt oluşturur. *Diğer taraftan* bu kavram, yeni toplumsal hareketlerden STK'lara dönüşüm sürecine ilişkin ciddi kanıtlarıyla, yalnızca STK'ları değil, başta 'yeni toplumsal hareket paradigması' olmak üzere 'yeni toplumsal hareketleri' de günümüzde analitik/ideolojik/siyasi hareket noktası olarak alan yaklaşımların sınırlılıklarını göstermesi açısından önemli açılımlar sunar.

Ve son olarak meseleyi bir süreç olarak ele alarak, bu sürece karşıt gelişen basınçlar ve karşı hegemonik süreçlerle birlikte düşünmeye ve tıpkı buna kaynaklık eden neoliberalleşme ya da küreselleşme süreçlerinde olduğu gibi, tek yönlü, gerçekleşmesi 'mukadder' ve bütün örgütlenmeleri kapsayan değil, içerisinde çelişki ve karşıtlıklar barındıran ve dolayısıyla karşıtlarını da ortaya çıkaran bir durum olarak değerlendirmeye imkân verir. Günümüzde bu yönelime direnen örgütler olduğu gibi, bu tür bir tehdidi görenlerin ve buna ilk muhalefeti gösterenlerin de yine aynı örgütlerin içerisinden ortaya çıktığını gözden uzak tutmamak gerekir (Choudry, 2010; Choudry & Shragge, 2011).

Kanımızca hem anlam ve ölçeğini genişleterek kullandığımız bu 'STK-laşma' sürecinin hem de buna kaynaklık eden ve ilk iki bölümde tartıştığımız '(aşağıdan) neoliberalleşme' ve 'neoliberal yönetişim' süreçlerinin anlaşılmasında Gramsci'nin sunduğu kavramsal çerçeve kilit bir öneme sahiptir. Her şeyden önce Gramsci, başka şeylerin yanında, 'STK-laşma' sürecini, liberal pozisyonun devlet-sivil toplum karşıtlığı ya da ikisinin sıfır toplamlı ilişkisi üzerinden değil, her ikisinin diyalektik ya da zorunlu birlikteliğini esas alarak ve 'sivil toplumun' kapitalizmin ve günümüzdeki neoliberal formunun yeniden üretimindeki rolüne odaklanarak ele almamıza izin verir.[5] Ancak belirtmek gerekir ki bu çalışma söz konusu kavramsal çerçeve içerisinde düşünen iki farklı Gramsci yorumundan da özellikle kaçınmaya

[5] Gramsci devlet-sivil toplum ayrımının liberallerin iddia ettiği gibi organik değil metodolojik bir ayrım olduğununun altını çizer: "Serbest Ticaret Hareketi düşüncesinin [Liberalizmin] temelinde pratik kökenini belirlemenin hiç de zor olmadığı teorik bir hata vardır; bu, siyasal toplum ile sivil toplum arasında yapılan ve organik bir şeye dönüştürülen ve sunulan bir ayrıma dayanır, oysa gerçekte bu ayrım sadece yöntembilimseldir. Bu yüzden ekonomik etkinliğin sivil toplumla ilgili olduğu ve devletin bunu düzenlemeye müdahale etmemesi gerektiği iddia edilir. Fakat gerçekte sivil toplum ve devlet bir ve aynı olduğu için, laissez-faire düşüncesinin de devletin yasama ve baskı araçları tarafından sunduğu ve yürüttüğü bir 'düzenleme' biçimi olduğunun iyi anlaşılması gerekir" (Gramsci, 1971: 159-160).

çalışmaktadır. Bunlardan ilki, 'sivil toplumu' yapıdan/sınıfsal boyutundan ve dahası devletten tümüyle koparılmış bir 'hegemonya' alanı olarak tanımlayan Post-Marksist yaklaşımdan (Laclau & Mouffe, 2008). Diğeri de, devlet-sivil toplum ayrımını ve sivil toplumun özgüllüğünü tümüyle bir kenara atan ve farklı sivil toplum formlarının devlet karşısındaki pozisyonunu bir tür 'pasif alıcıya/aracıya' indirgeyen Althusserci yaklaşımdan (Althusser, 2003).[6] Kanımızca her iki yorum da, biri 'sivil topluma' diğeri de 'devlete' aşırı vurgularıyla, Gramsci'nin düşüncesinin özgünlüğünü yakalayamamakta ve dahası günümüzde 'sivil topluma' ilişkin daha önce değindiğimiz iki karşıt pozisyonu, yani günümüzün STK'larını 'melekleştirme' ya da 'şeytanlaştırma' dediğimiz şeyi, bu sorunsal içerisinden yeniden üretmektedirler. Her ikisinden de kaçınmak için bu çalışma, hem 'devleti' hem de 'sivil toplumu', sınıfsal boyutundan koparmadan[7] ve yukarıda belirttiğimiz savrulmalara da düşmeden, diyalektik/zorunlu bütünlükleri/ilişkileri ve ayrı ayrı özgüllükleri temelinde ele alamıza imkân veren Gramsci'nin "bütünsel devlet" yaklaşımını esas alacaktır. Çünkü, Thomas'ın da çarpıcı biçimde ortaya koyduğu gibi, Gramsci'nin "temel

[6] Aslında Anderson (2007), Gramsci'nin sivil toplumun devlet karşısındaki konumuna ilişkin bu iki yorumu da içerecek tarzda üç devlet tanımı verdiğini öne sürer. Bunlardan ilki devlet ve sivil toplumu bir karşıtlık temelinde ele alır ve burada hegemonya/rıza sivil topluma, zor ise devlete aittir. Buna karşılık diğer bir tanımda ise, devlet ve sivil toplum özdeştir ya da Gramsci'nin ifadesiyle "bir ve aynı"dır ve dolayısıyla hem dar anlamıyla devlet ya da hükümet hem de sivil toplumu oluşturan özel kurumlar, Carnoy'un deyişiyle "toplumsal formasyonun kendisiyle aynıdır" (Carnoy, 2001, 260). Öyle görünüyor ki, ilk tanım Post-Marksistlerin ikincisi de Althusser'in yorumuna temel teşkil etmiştir. Kanaatimizce Gramsci'nin yaklaşımını özgün kılan tanım, kendi deyişiyle "Devlet= siyasal toplum + sivil toplum, başka bir deyişle zor zırhıyla korunan hegemonya" şeklindeki üçüncü tanımıdır ve burada hegemonya, zor karşısında rıza kutbu şeklinde ve sivil toplum "düzeyiyle" sınırlandırılmaz ve "hem rıza hem de zorun sentezidir" ve bu şekilde devlet içerisine de yerleştirilir (Carnoy, 2001: 260-261). Bizce de hem devlet ve sivil toplumu hem de zor ve rızayı diyalektik birliği temelinde ele alan ve bu şekilde özgüllüklerinin de altını çizen ve yukarıda saydığımız sapmalara izin vermeyen tanım budur.

[7] Gramsci "sivil toplum" kavramını, E.M. Wood'un (2003) deyişiyle, "kapitalizme karşı mücadeleyi sadece kapitalizmin iktisadi temellerine değil, kapitalizmin günlük hayattaki kültürel ve ideolojik köklerine de taşıyacak yeni tür bir mücadelenin alanına" göndermede bulunmak üzere kullanır ve her ne kadar kapitalizmin kendisini yeniden ürettiği ve daha önce ihmal edilen "kültürel ve ideolojik" alanları analiz/mücadele sürecine eklese de günümüzde yapıldığı gibi bu ikisini birbirinden dışlamaz.

siyasal kavramı" ne "sivil toplum" ne de "siyasal toplum"dur, her ikisini tam da bu çerçevede analize tabi tutmamızı mümkün kıldığı için "bütünsel devlet" yaklaşımıdır (Thomas, 2010: 225-275).

Bu çalışma açısından bunun anlamı, günümüzde STK'ları –yaygın biçimde yapıldığı şekliyle- doğrudan devletin bir 'aygıtına' dönüştüren yaklaşımlarla, onu devletin tümüyle karşısında konumlandıran yaklaşımların dışında ele almamıza izin vermesidir. Gramscigil çerçevede devletin sadece dar kurumsal boyutuyla değil, 'bütünsel' ya da geniş anlamıyla ele alınması ve bazı sınıfların, bazı toplumsal kategorilerin, bazı yönetici grupların ve bazı kişilerin gerçekleştirdiği ve kitleleri devlete etkin olarak katan *"teorik ve pratik faaliyetlerin bütün bir bileşkesi"* olarak tanımlanması[8], Gramsci'nin "organik aydınlar" dediği kişilerin ya da "sözde özel" dediği diğer kurumların (kilise, sendikalar, okullar vs.) yanı sıra (Migliaro & Misuraca, 2012: 73) günümüzün STK'larını da bu tür "'teorik' ve 'pratik' faaliyetlerin sivil toplumdaki odağı oldukları ölçüde geniş anlamıyla ya da 'bütünsel' devletin bir parçası olarak görmemize izin verse de bu, (tıpkı Althusser'in yaptığı gibi) söz konusu kuruluşların (dar anlamıyla) devletin doğrudan "aygıtı" ya da "kolu" olduğu anlamına gelmez (Neocleous, 2013: 75-89). Bunun için ikisi arasındaki, Gramsci'nin altını çizdiği, metodolojik farkı koruyan ve sivil toplum-devlet ya da zor-rıza diyalektiğini esas alan daha incelikli bir izahata ihtiyaç vardır. Diğer taraftan söz konusu diyalektik ilişki (Post-Marksistler başta olmak üzere geniş biçimde yapıldığı üzere) devleti salt 'zor' unsuruyla sivil toplumu da 'rıza' ya da 'hegemonyayla' özdeş tutmak anlamına da gelmemelidir; devlet hegemonya işlevine

[8] Gramsci devleti "yönetici sınıfın yalnızca egemenliğini meşrulaştırmakla kalmadığı, aynı zamanda bu egemenliği devam ettirdiği fakat yönettiklerinin etkin rızasını da almayı becerdiği pratik ve teorik faaliyetlerin bütün bir bileşkesi" olarak tanımlar (Gramsci, 1971: 244).

sahip olduğu gibi sivil toplum da zor unsuru barındırabilir ve sivil toplum hegemonyanın nihai hedefi olsa da tek alanı/kaynağı değildir (Ransome, 2010: 190-191; Thomas, 2010: 208; Neocleous, 2013: 71-72).[9] Son kertede hem 'zor' hem de 'rıza' (ya da "siyasal hegemonya") boyutunu bünyesinde barındırma ve yoğunlaştırma kapasitesine sahip (dar anlamıyla) devlet ya da 'siyasal toplumun' başat rolü göz önünde bulundurulmadan egemen sınıfın 'hegemonya' sürecinin anlaşılması mümkün değildir. Bu durum Thomas'ın (2010: 201) Guido Liguori'den alıntıladığı gibi hem devleti hem de devlet-inşa etme projesini "hegemonya kurma mücadelesindeki önlenemez bir uğrak" olarak görmeyi gerektirir.

Dolayısıyla bu çalışma kapitalizmin bu yeni döneminde ve bu döneme uygun devletin yeniden yapılanması sürecinde yaygınlaşan STK'ların yaygın şekilde kullanıldığı tabiriyle bir tür 'Gölge Devlet' haline gelmesi meselesini kabul etse de, bunun neoliberal bir devlet inşası sürecinde ve 'devletin gölgesinde' gerçekleştiğinin de altını çizmeye çalışmaktadır. (Neo)liberallerin iddia ettiğinin aksine STK'ların sayısındaki bu muazzam artış devletin ekonomi ve toplumdan elini çekmesiyle kendiliğinden oluşmuş bir süreç değil, aksine devlet 'aygıtıyla' birlikte bazı sivil toplum formlarının da 'bütünsel devletin' bileşenleri olarak dönüşümü çerçevesinde ancak anlaşılabilir. Refah devleti modelinde 'rıza'nın ete kemiğe büründüğü ekonomik, siyasi ve toplumsal kurum, ilişki ve angajmanlardan günümüzdeki yaygın geri çekiliş, yani dar anlamıyla devletin neoliberal dönüşümü, aynı zamanda geniş anlamıyla devletin ve dolayısıyla sivil toplumun da dönüşümünü beraberinde

[9] Neocleous'un da (2013) belirttiği gibi "Gramsci'nin hegemonya kavramının merkezinde sınıf kavramı yatar(…) hegemonya sivil toplum içinde bir ilişkiye indirgenecek olursa, o durumda sınıf iktidarı ile devlet iktidarı arasındaki bağ etkin biçimde ortadan kalkar". Ya da Thomas'ın (2010: 209) ifadesiyle Gramsci'de hegemonya "sivil toplumda egemen sınıfın devlet aygıtındaki siyasal iktidarının toplumsal dayanağı olma" işlevi görür ve bütünsel devlet "sözü edilen sınıf ilişkilerinin yoğunlaşmaları ve kurumsal formlara dönüşmeleri sürecidir".

getirmiştir ve -diğer 'sözde özel' örgütlerdeki günümüzdeki kapsamlı dönüşüm bir tarafa- 'STK-laşma' süreci de ancak bu çerçeve içerisinde anlaşılabilir. Söz konusu dönüşüm kamu-özel arasında yeni sınır çizgileri, devlet ve sivil toplum arasında yeni zor-rıza dengeleri ve yeni ilişkiler anlamına geldiği gibi belirli örgütsel formların geri çekilişini, bazılarının yapı ve işlevlerinde değişimi ya da STK'larda olduğu gibi bazı örgütlerin ve bu tip örgütlerde ifadesini bulan yeni örgütsel form, işlev ve zihniyet kalıplarının ön plana çıkışını beraberinde getirmiştir.

* * *

Bu genel çerçeve içerisinde ilk bölüm, 'STK-laşma' sürecine neoliberal dönemin çeşitli aşamaları üzerinden tarihsel bir arka plan sunmaya çalışacak ve 1980'lerin Yeni Sağ iktidarlarının salt piyasacı neoliberal politikalarının 1990'lı yıllarla birlikte küresel çapta içine düştüğü kriz halini yatıştırmaya ve bu doğrultuda hem devleti hem de STK'lar özelinde sivil toplumu içine alacak şekilde neoliberalizmi yeniden formüle etmeye dönük arayışların yaşandığı 1990'lı yıllara odaklanacaktır. Neoliberalizmin kendinden önceki sivil toplum yaklaşımlarından farklı bir biçimde gerek rol, gerek form ve gerekse de devlet ve piyasayla olan ilişkileri açısından 'sivil toplumu', hem teorik hem de pratik düzeyde 'neoliberal sivil toplum' şeklinde bir adlandırmayı hak edecek ölçüde, hayli spesifik bir çerçeveye oturtmuş olmasında ve bunun ortaya çıkardığı STK-laşma sürecinde, bu yeni dönemin ve bu döneme damgasını vuran 'yönetişim' paradigmasının etkisi yadsınamaz. Salt piyasacı bir perspektife sahip 1980'lerin 'budamacı' ya da 'ayrıştırıcı' neoliberalizm döneminin ardından, 'yönetişim' yaklaşımı dahilinde devletin ve özellikle de 'sivil toplumun' belirli roller çerçevesinde neoliberal

formülasyona dahil edilerek neoliberalizmin daha kapsamlı düzeyde konsolide edildiği ve gerçekten 'hegomonik' bir biçim aldığı bu yeni dönem çeşitli yorumcular tarafından *"genişletilmiş"* ya da *"post-" Washington Uzlaşması"* (Rodrick, 2002), *"yaygınlaştırma neoliberalizmi"* (Peck & Tickell, 2002) ya da *"kapsayıcı neoliberalizm"* (Porter & Craig, 2005; 2006) gibi çeşitli isimlerle nitelenmiştir. Kanımızca neoliberalizmin bu dönemini farklı kılan temel husus, pek çoklarının iddia ettiği gibi, 'Yeni Kurumsal İktisat' ya da 'Yeni Kamu İşletmeciliği' gibi yaklaşımlar doğrultusunda devletin neoliberal formülasyona dahil edilmesi değil, esasen 'sivil toplumu' spesifik rol, biçim ve ilişkiler çerçevesinde neoliberalizmin kurucu bir unsuru olarak yeniden tanımlama ve içine alma çabasıdır. Her ne kadar bu dönemde devlet, teorik düzeyde piyasayla karşıtlık üzerinden değil bir tamamlayıcılık ilişkisi üzerinden ve tümüyle piyasayla uyumlu teknokratik bir formda yeniden tanımlansa da, pratikte daha en başından itibaren neoliberal politikaların yürürlüğe konulmasında devlet-piyasa 'ortaklığı' göz önüne alındığında, bunun 'yönetişim' başlığı altında yeniden altının çizilmesi gerçekte malumun ilamından öteye gitmez. Bu yeni dönemi kanımızca öncekinden ayrıştıran temel husus, sivil toplumu, tıpkı yeni dönemin devlet yaklaşımında olduğu gibi teknokratik bir anlayışla hem teorik hem de pratik düzeyde bu yeni rol, biçim ve ilişkiler çerçevesinde ve hiç olmadığı kadar kapsamlı bir biçimde neoliberal formülasyona dâhil etmesi ve bizim burada *'aşağıdan neoliberalleşme'* olarak adlandıracağımız süreç doğrultusunda gerek neoliberal politikaların ortaya çıkardığı kriz halini hafifletecek gerekse de piyasa rasyonalitesini tabana yayacak temel kurumsal aktörler olarak STK tipi örgütler özelinde olabildiğince ayrıcalıklı kılmaya çalışmasıdır.

İkinci bölümde ise, 1990'lı yıllarla birlikte başlayan neoliberalizmin bu yeni aşamasına asıl anlamını kazandıran ve aynı zamanda yeni dönemin devlet ve sivil toplum ilişkisine teorik bir şablon sağlayan 'yönetişim' meselesine daha ayrıntılı düzeyde odaklanılacak ve yeni dönemdeki bu ilişkinin retorikte 'ortaklık' ya da 'paydaşlık' olarak tanımlansa da, aslında genel çerçevesini devletin ve devletlerarası kuruluşların çizdiği ve bu hâkim aktörlerin yönlendiriciliğinde gerçekleşen bir ilişki tarzı olduğu iddia edilecektir. 'Yönetişim' çerçevesinde devlet ve sivil toplum ilişkisinin, özellikle refah ve kalkınma alanlarında "devletin sorumluluklarının bir kısmını hafifleten ya da büsbütün onun yerini alan işleri üstlenmelerini teşvik etmek" anlamında daha "dolaylı" olduğu iddia edilse de (Nielsen, 2008), gerçekte hem bu teşvik hem de bunun yol açtığı *STK-laşma* süreci, sanıldığından daha doğrudan, fazlasıyla yönlendirici ve hatta baskıcıdır. Devletin neoliberal geri çekilişi, devlet dışı örgütlerin doldurduğu sosyal ve refaha ilişkin hizmetlerde geniş boşluklar yaratarak sivil toplumun faaliyet alanını ve kaynaklarını genişletse de, bu durum devletin rolünü azaltmamış; aksine doğrudan devlet müdahalesinin neoliberal dönemde yerini alan hukuki, mali ve parasal düzenlemeler yoluyla sivil toplumun devlet tarafından düzenlenmesinin derece ve kapsamını artırmış ve beklenti ne derece "kamusal" ise o oranda sıkı biçimde belirlenen kanallara hapsetmiştir. Bu doğrultuda devlet, Clark'ın (2008) ifadesiyle, giderek siyasasını STK'ları "yetkilendirerek", "vazifelendirerek", "taşeronlaştırarak" piyasa koşullarına uygun (*at arm's lenght*) biçimde yerine getirmeye başlamıştır. Yeni dönemin '(iyi) yönetişim' jargonu, devletin sivil toplumla olan bu ilişkisini, çoğunlukla piyasadan mülhem 'işbirliğ', 'müzakere', 'mübadele' ya da 'ortaklık' gibi adlar altında maskelemeye çalışsa da, bu ilişki çoğunlukla yeni dönemin devlet idaresini istila

etmiş ve bu yeni düzenleme formlarının en kestirme ifadesi olan 'Yeni Kamu İşletmeciliği' çerçevesinde gerçekleştirildiği oranda katılımcı/müzakereci, 'aşağıdan yukarı' ya da demokratik olmaktan çok -en az piyasa kadar- teknik, 'yukarıdan aşağı' ve baskıcı bir görünüm kazanmıştır.

Son bölüm ise, STK-laşma denilen sürecin boyutları ve sonuçlarına odaklanacaktır. Burada, STK-laşma süreci, metropol ülkelerde refahın, çevre ülkelerde kalkınmanın ve genel düzeyde siyasetin ve toplumsal hareketlerin STK-laşması şeklinde dört boyutuyla ele alınacaktır. Ardından bu tip örgütlerin Keynesçi dönemde devletle ilişkisinin genel çerçevesi ortaya konularak, neoliberal dönemde bu ilişkinin hangi çerçevelerde dönüşüme uğradığı gösterilecek ve bu dönüşüm, önceki dönemin 'işbirliği' ilişkisinin yerini 'taşeronlaşmaya' bırakması şeklinde tarif edilecektir. Ve son olarak, bu dönüşümün örgütsel ve sektörel düzeydeki yansımalarına odaklanılacak ve şirketleşme, bürokratikleşme, profesyonelleşme, post-fordist çalışma biçimleri, parçalanma ve depolitizasyon gibi kapsamlı sonuçlar bu dönüşümün en temel yansımaları olarak ele anılacaktır.

1. BÖLÜM

"AŞAĞIDAN NEOLİBERALLEŞME":

TARİHSEL VE KURAMSAL BİR GİRİŞ

1. NEOLİBERALİZM: TEORİ VE PRATİK

Kapitalizmin şimdiye kadar şahit olduğu en ciddi krizlerinden biri olarak kabul edilen 2008 krizi, neoliberalizmin ömrünü tamamladığına ilişkin tartışmaları bir kez daha ve bu kez daha güçlü bir biçimde siyaset gündemine yeniden taşımıştır (Stiglitz, 2008; Hutton, 2008; Rudd, 2009 *krş.* Bond, 2008; Harvey, 2009; Cahill, 2009; 2010). ABD'deki emlak piyasasının bir bölümünde başlayan krizin çok kısa bir sürede küresel finans sisteminin bütününe yayılmasıyla birlikte başta ABD ve İngiltere olmak üzere pek çok gelişmiş Batılı kapitalist ülke hükümeti, krize yanıt olarak, yalnızca şimdiye kadar pek az kişinin işittiği miktarlarda parayı ekonomiye enjekte etmekle kalmamışlar (krizin toplam maliyetine ilişkin IMF'nin açıkladığı rakam 11.9 Trilyon Dolardır) aynı zamanda belli başlı finans kurumlarını kamulaştırarak son otuz yılın özelleştirme dalgasının tam aksi istikametinde politikalar devreye sokmuşlardır. Krizi yatıştırmaya dönük devlet müdahalelerindeki bu belirgin artış '*laissez-faire*' ile eş anlamlı olarak görülen son otuz yıllık neoliberal politikaların terk ediliyor olduğuna ilişkin belirli bir iyimserliği de beraberinde getirmiştir. Bu iyimserliğe çeşitli devlet ya da uluslararası örgüt/şirket başkanlarından gelen açıklamaların da katkısı inkâr edilemez. Örneğin Fransa'yı

küresel piyasaya açma doğrultusunda en ciddi çabaların sahibi olan Fransa Başkanı Nicolas Sarkozy "*laissez-faire* politikalarının sona erdiğini" ilan etmiş (The Economist, 16 Ekim 2008), neoliberal politikaların temel uluslararası aktörlerinden en önemlisi olan IMF'nin başındaki isim Dominique Strauss-Kahn ve ünlü spekülatör George Soros ise krizi, sırasıyla, "yeterince düzenleme ve kontrolün olmamasına" ya da "serbest-piyasa köktenciliği" dedikleri şeye bağlamışlardır (Financial Times, 1 Ekim 2009). Neoliberalizmin sonunun geldiğine dönük bu 'iyimser' yaklaşıma göre krizle birlikte neoliberalizm iki cephede öldürücü bir darbe almıştır: İlk olarak kriz, toplumu kontrolsüz finansal spekülasyonların yol açtığı risklerle yüz yüze bıraktığı için neoliberal deregülasyon politikalarının temel kusurlarını hiç olmadığı kadar ortaya sermiştir. İkincisi ve daha önemlisi de, finansal kesim üzerine konulan yeni sınırlamalar ve finansal kurumların kamusallaştırılması biçimlerinde ortaya çıkan politik reçeteler neoliberal modelden dönüşü olmayan bir kaçışın işaretleri olarak görülmüşlerdir (Cahill, 2010: 298). Böylelikle 'serbest piyasa köktenciliği', 'aşırı ve kontrolsüz kapitalizm' ve 'ölçüsüz bir aç gözlülükle' bir tutulan neoliberalizmin, bu krizle birlikte, idelolojik dayanaklarının yerle bir olduğu (Rudd, 2009) ve en çok da piyasalara bu muazzam devlet müdahalesinin, piyasaların ekonomik açıdan en etkin ve adaletli form olduğunun neoliberal gerekçesini –yani, yalnızca başarılı olanların hayatta kaldığı ve başarısızların ise elendiği neoliberal 'ayıklanma prensibini'- yerle bir ettiği düşünülmüştür. Kısaca bundan 'önceki' dönem devletin kapitalizmi kontrol altında tutmaya dönük asgari rolüyle nitelenirken bu durumun krizle birlikte değiştiğine/değişeceğine dönük güçlü bir kanı oluşmuştur. Dahası bu kanı söz konusu krizin Keynesçi tarzda "güdümlü kapitalizme" (*managed*

capitalism) bir geri dönüşün hem gerekliliğini hem de işaretlerini ortaya koyduğu yorumlarıyla bir hayli genişletilmiştir (Hutton, 2008).

Aslında neoliberalizmin bir türlü gelmeyen 'sonuna' ya da 'post-neoliberal' bir döneme geçip geçmediğimize ilişkin bu tartışmaları 1990'ların başlarına kadar geri götürmek mümkündür (Molyneux, 2008: 780). Bu dönemde de 1980'lerdeki Thatcher/Reagan gibi neoliberal sağ iktidarların önayak olduğu –bireycilik, özelleştirme, deregülasyon ve piyasalaştırmaya dayalı- neoliberal politikaların ekonomik, toplumsal ve siyasal pek çok düzlemde ortaya çıkardığı kriz hali, yalnızca Üçüncü Dünya ya da Post-komünist 'geçiş ekonomilerinin' sokaklarında değil Dünya Bankası başta olmak üzere Bretton Woods kuruluşları koridorlarında de ses bulmuş ve söz konusu kuruluşların -Thatcher/Reagan döneminin salt piyasa ve bireycilik retoriğine karşı- 'iyi yönetişim' adı altında devlet müdahalesinin gerekliliğine, sivil toplumun geliştirilmesine ve yoksullukla mücadeleye vurgu yapmaya başlamaları benzer bir sonun işaretleri olarak görülmüşlerdir. Ancak o dönemde de günümüzde de bu tür beklenti ya da tartışmaların görmediği ya da göremediği şey daha en başından itibaren devletin, gerek neoliberal politikaların yürürlüğe konulması ve konsolide edilmesinde, gerekse de ortaya çıkardığı ekonomik, siyasi ve toplumsal kriz hallerinin bertaraf edilmesinde bizzat sürecin içerisinde olduğu gerçeğidir. Dolayısıyla neoliberalizmi bizzat kendi tanımlamasından, yani devlet-piyasa karşıtlığından, yola çıkarak ele almak ve piyasaya irili ufaklı her devlet müdahalesini onun sonuna işaret saymak kaçınılmaz biçimde söz konusu beklentileri boşa çıkarmıştır. Kaldı ki böyle bir yaklaşım onu haddinden fazla dar bir tanıma sıkıştırmak ve dolayısıyla da küçümsemek anlamına gelir. Oysa, neoliberalizm başlangıçtan günümüze tüm çelişkili yapısına rağmen hem

teoride hem de pratikte pek çok krizi aşma ve kendisini yeniden üretme konusunda ne kadar dirayetli olduğunu büyük ölçüde kanıtlamıştır. Belirli bir oranda yatışsa da hala sürmekte olduğu göz önünde bulundurulduğunda 2008'de başlayan krizin de son otuz yılın neoliberal politikaları açısından bir kırılmaya ve yeni bir dönemin başlangıcına işaret ettiğini söylemek için hala daha erkendir. Kaldı ki şimdiye kadar –onun kurtarılmasına dönük çabalar dışında- bu tür bir kırılmayı ortaya koyacak 'ciddi' ekonomik ve politik adımların atıldığına ilişkin herhangi bir emare de yoktur. Belirli nüanslar dışında özelleştirme, deregülasyon ve piyasalaştırma politikalarından bir geri dönüş söz konusu değildir ve bunlar en azından kapitalist devlet ya da uluslararası finans kuruluşları nezdinde güncelliğini korumaktadır.

Neoliberalizmi anlamaya çalışmada söz konusu kısıtlılıkları aşmanın bir yolu ona hem teorik düzeyde Hayek ve Friedman gibi neoliberal ideologların fikirleriyle hem de pratikte 1980'li yılların Thatcher ya da Reagan hükümetlerinin politikalarıyla sınırlı, bütün bunlarla tüm çerçevesi çizilmiş bir 'son durum' ya da 'izm' olarak bakmamak ve onu hem teorik ve hem de pratik düzlemde karşılaştığı zorluklar karşısında 'öğrenen' ve kendisini sürekli geliştiren bir 'süreç' olarak görmektir. Kuşkusuz bu ilk dönem fikir ve uygulamalar neoliberalizmin temel esasları konusunda bize pek çok ipucu verirler. Ancak uygulamaya konulduğu ilk andan itibaren krize eğilimli böyle bir 'ütopyanın' nasıl bu kadar uzun soluklu ve dirayetli olabildiğini anlamamıza çok da yardımcı olmazlar. Kanımızca neoliberalizmin nasıl bu denli dirayetli ve uzun soluklu olabildiğinin cevabı hem devleti ve daha çok da sivil toplumu bu projeye dâhil etme *kapasitesinde* yatmaktadır ki bir bütün olarak bu çalışmanın odaklandığı şey daha ziyade ikincisi, yani '*aşağıdan neolibarelleşme*' dediğimiz şeydir. Bu bizim neoliberalizmi hem kuramsal hem de tarihsel olarak,

teoride 1970'li yıllarda Hayek ve Friedman gibi ideologlarca geliştirilmiş normatif fikirlerin ya da bu fikirleri yaşama geçirmeye dönük 1980'li yıllardaki neoliberal sağ hükümetlerin ham, sığ ve dolayısıyla da baskıcı politikalarının ötesinde ele almamızı zorunlu kılar. Her ne kadar bu tür kişilerin ideoloji ve politikalarıyla bir ve aynı şey olarak görülse de onun teoride ve pratikte hem devleti ve hem de sivil toplumu işin içine katarak daha incelikli bir biçimde formüle edilmesi, aceleci bir biçimde *post-neoliberal* olarak adlandırılan bir döneme, yani 1990'lı yıllara rastlar. Dolayısıyla bu dönemle birlikte "yönetişim" adı altında devlet müdahalesini, sivil toplum katılımını, her ikisinin işbirliği ve "ortaklığını" ya da yoksulluğun azaltılmasını vurgulayan bu yeni formülasyon, "minimal devletle" aynı şey olarak görülen neoliberalizmin sonuna değil onun normalleştirilmesine ya da konsolidasyonununa işaret eder. Tickell ve Peck'in (2003) de işaret ettiği gibi bu yeni formülasyon sayesindedir ki neoliberalizm daha sığ ve baskıcı bir formdan "gerçekten hegemonik", "yaygın" ve "dayanıklı" bir forma doğru evrilmeye başlamıştır.

Neoliberalizmin hem teoride hem de pratikte 'ham', 'sığ' ve 'kaba' bir formdan daha hegemonik, yaygın ve dayanıklı bir forma 1990'lı yıllarla birlikte evrilişi bu bölümün sonunda çeşitli başlıklar altında daha ayrıntılı biçimde incelenecektir. En kısa ifadesiyle bu yönelim, toplumsal düzeyde tahribata ve uzun dönemli sürdürülebilirliğine ilişkin daha merkezi düzeyde endişelere yol açan 1980'lerin 'daha az devlet, daha çok piyasa' anlayışına dayalı 'yukarıdan aşağı', 'sığ' ve 'baskıcı' neoliberal 'yapısal uyum' ve 'ekonomik istikrar' politikalarının 1990'lı yıllarla birlikte çeşitli 'sosyal uyum' ve 'sosyal istikrar' politikaları yoluyla, yani bizim *aşağıdan neoliberalleşme* dediğimiz şey doğrultusunda, desteklenmesini ifade eder. Ancak bu temel meseleden önce bu bölüm, kendi neoliberalizm anlayışımıza

bir temel oluşturmak üzere günümüzdeki neoliberalizme dönük çeşitli bakış açılarını ele almakla işe başlayacaktır. İlkini saymazsak, bu yaklaşımların temel niteliği, günümüz ekonomi-politiğini adlandırmada 'neoliberal' sıfatını kısmen ya da tamamen sorunlu bulmaları ve onu basit bir *laissez-faire* ideolojisi ve pratiği şeklinde ele almaya yanaşmamalarıdır. Dolayısıyla bu diğerleri, neoliberal ideolojiyle onun daha güncel kurumsallaşmasını birbirinden ayırırlar ve söz konusu süreçte devletin tümüyle sahneden çekilmek bir yana çeşitli derecelerde bir dizi hegemonik, kurumsal ve düzenleyici gündemlere sahip olduğunu vurgularlar. Bununla birlikte bu yaklaşımlar her ne kadar neoliberalizme ve özellikle de 1990'lı yıllarda başlayan bu daha 'hegemonik' dönemine ilişkin çok önemli açılımlar sunsalar da bizi neoliberalizmin doğasını anlamada ikinci bir tehlikeyle; yani, onu 1990'ların bu daha 'rızaya' dayalı politikalarıyla bir ya da özdeş görme tehlikesiyle yüz yüze bırakırlar. Bu anlamda söz konusu yaklaşımların, devletin merkezi, hiyerarşik ve baskıcı '*yönetim*' biçim ve usullerinin yerini daha desantaralize, konsensüse dayalı ve 'yumuşak' iktidar ya da '*yönetişim*' biçim ve usullerine bıraktığı konusunda ortaklaştıklarını söylemek mümkündür. Oysa Gramsci'nin isabetli tespitiyle 'kusursuz' bir hegemonyaya ulaşmak mümkün değildir ve bu niçin neoliberal dönemde baskının daima hegemonik rızanın zorunlu karşıtı ya da daha farklı bir ifadeyle ona içkin olduğunu anlamamız için elzemdir. Baskı ve rızanın bir bütün olarak kapitalist dönemdeki bu diyalektik birliği, neoliberalizmin tümüyle 1990'lı yıllardaki daha *rızaya* dayalı söylem ve uygulamalarla eşitlenmesine ve dolayısıyla önceki dönemdeki daha açık ya da sonraki dönemdeki 'daha az görünür' *baskı* boyutunun görmezden gelinmesine izin vermez. Daha ilk ortaya çıktığı andan – örneğin tarihteki ilk örneği sayılan Şili'deki Pinochet diktatörlüğünden- itibaren bu

baskı boyutu açık ya da zımni olarak neoliberalizme içkin bir durumdur. Neoliberal devlet ya da uluslararası kuruluşların, daha önceki dönemin daha 'kaba' ve 'baskıcı' politikalarının aksine, 1990'lı yıllarla birlikte sivil topluma, katılıma ya da konsensüse vurgu yapmaya başlaması ve sivil toplumla 'işbirliği', 'ortaklık' ya da 'müzakere' arayışlarına girmesi, bu baskı boyutunun yedekte tutulmadığı anlamına gelmemelidir. Kaldı ki bu tür arayışlarda devletin tüm kurumsal, hiyerarşik ve stratejik yapısıyla daha sonra değineceğimiz üzere bu sürecin bizzat içerisinde olduğunu görmek mümkündür. Kısaca neoliberalizm, ne devlet-piyasa ya da devlet-sivil toplum *karşıtlıkları* üzerinden ne de devletin söz konusu süreçteki baskıcı, hiyerarşik ya da stratejik rolünü dışlayarak değil tüm bunların *diyalektik bütünlüğünü* vurgulayan daha kapsamlı bir analizle ancak anlaşılabilir. Kanımızca Gramsci'nin "integral" ya da "genişletilmiş" devlet yaklaşımının daha 'Ortodoks' bir yorumu böyle bir anlayışı ortaya koymamıza izin verir niteliktedir. Bu tür bir yaklaşım kapitalist dönemde yalnızca devlet-piyasa ilişkisinin değil aynı zamanda devlet-sivil toplum ya da baskı-rıza ilişkisinin de yapısal ve diyalektik bir 'bütünsellik' anlayışı doğrultusunda ele alınmasına imkân verir. Bu aynı zamanda hem neoliberalizmin 'dinamik' bir süreç olarak ele alınmasının kapılarını açar hem de Refah Devleti'ne göre 'yeni' özelliklerinin yanında kapitalizme içkin ve daha 'eski' *imkan* ve *kısıtlılıklarını* da ortaya koymaya izin verir.

1.1. Neoliberal Yaklaşım: "*Laissez-Faire*" Olarak Neoliberalizm

Neoliberalizmin bitmek bilmeyen sonlarına ilişkin, başlangıçta da değinilen, aşırı iyimser yaklaşımlar, onun yapısına/doğasına ilişkin çok temel bir yanlış kavrayışa dayanırlar. Bu tür yorumlara yol açan temel hata, neoliberalizmin teorik

öncülleriyle daha güncel kurumsallaşmasının en kötüsünden bir ve aynı şey en iyisindense belirli bir uyum taşıdığının peşinen kabul edilmesidir. Yaygın küreselleşme retoriğiyle de benzerlikler taşıyan bu görüşe göre neoliberalizm, 'devletin ortadan kalkması', 'devletten kaçış' ve 'daha az yönetim' - kısaca *laissez-faire* - şeklinde algılanmıştır. Öyle ki bu anlayışta neoliberalizm neredeyse Friedrich von Hayek ve Milton Friedman gibi neoliberal ideologlarca önerilen devlet ve ekonomiye ilişkin normatif ve hatta 'ütopik' vizyonların son otuz yıllık bir süreçte ekonomik ve politik olarak hayata geçirilmesinden ibaret olarak görülür. Bu durum ister savunucuları isterse de muhalifleri tarafından dillendirilsin pek çok neoliberalizm anlatısının üzerinde anlaştıkları temel bir uzlaşı noktasıdır. Neoliberalizmin bu şekilde tanımlanmasının piyasaya yönelik –en son 2008 krizinde gördüğümüz- her kapsamlı devlet müdahalesinin bir takım muhaliflerince neoliberalizmin bir sona yaklaştığı, yandaşlarınca da "ekonomik özgürlüğün ve dolayısıyla da kapitalizmin saldırı altında" (Economist, 16 Ekim 2008) olduğu tezlerine kapıları sonuna kadar açtığı görülür.

Neoliberalizmin teorik öncülleriyle onun daha güncel kurumsallaşmasını kombine eden ve hem teori hem de pratiğiyle genel geçer bir neoliberalizm tanımı öneren bu tür yaklaşımlar, başta Hayek ve Friedman olmak üzere onun temel ideolojik öncülleriyle günümüz politikaları arasında doğrudan ve neredeyse ahenkli bir süreklilik olduğunu düşünürler. Hayek ve Friedman'a göre piyasalar 'kendi kendini düzenleyen' mekanizmalardır ve devlet müdahalesinden kurtarıldıkları ölçüde sosyal ve ekonomik örgütlenmenin en etkin ve ahlaki formunu oluştururlar. Bu anlayışa göre Refah Devleti ve 'kolektivizmin' diğer formları bu etkinliğin yanı sıra bireysel özgürlüğün de ortadan kaldırılmasına her zaman amadedirler. Öyle ki

Hayek'e göre (1995; 1997: 248-264; 1999) ister sosyalizm ister sosyal demokrasi olsun bütün kolektivizm formları kaçınılmaz biçimde totaliterliğe yol açar. Burada salık verilen, devlet müdahale ve düzenlemelerinin en asgari düzeye indirilmesi ve hizmetlerin görülmesinde sorumluluğun kamudan özel sektöre geçirilerek piyasaya mümkün olduğunca daha fazla alan açılmasıdır. Friedman'a göre, böyle bir düzende devletin rolü ancak şu işlevlerle sınırlıdır:

> "Hukuk ve düzeni koruyup sürdüren, mülkiyet haklarını tanımlayan, mülkiyet haklarında ve ekonomik oyunun diğer kurallarında değişiklik yapabileceğimiz bir araç olarak hizmet veren, kuralların yorumu üzerindeki anlaşmazlıklarda hakemlik yapan, anlaşmaları yürüten, rekabeti geliştiren, parasal çerçeve sağlayan, teknik tekelleri engelleyecek ve çoğunluğun devlet müdahalesini haklı gösterecek kadar önemli saydığı komşuluk etkilerini giderecek etkinliklerde bulunan, deli olsun, çocuk olsun sorumsuz kişilerin korunmasında özel hayır derneklerine ve özel aileye ek yardım veren bir devlet…" (Friedman, 1988: 65).

'Minimal devlet' olarak özetlenebilecek bu yaklaşımı temel alan neoliberalizm tanımlamaları yalnızca taraftarları açısından değil karşıtlarınca da belirli ölçülerde benimsenir. Örneğin Peck ve Tickell'in (1994) erken dönem yazılarında neoliberalizmi herhangi bir düzenlemenin söz konusu olmadığı bir tür "orman kanunu"nun somutlaşmış biçimi olarak değerlendirdikleri görülür. Neoliberalizme bu tür bir bakış açısı 1980'li yıllarla birlikte uygulamaya konulan Refah Devleti'nin tasfiyesine dönük politikalardan beslenir. Özelleştirme (devletin iktisadi teşekküllerinin kamudan özel sektöre devri), piyasalaştırma (devletin yerine getirdiği belirli hizmetlerin piyasaya ve rekabete açılması) ya da deregülasyon (ulusal ve uluslararası düzeyde faaliyet gösteren firmalar üzerindeki sınırlamaların kaldırılması) politikaları bunun temel işaretleri sayılmıştır. Bununla birlikte

muhtemelen bu yaklaşımlarda sorunlu olan husus, söz konusu dönemdeki bu tür politikaları tümüyle 'minimal devlete' dönük çabalar şeklinde yorumlamaya eğilimli olmalarıdır.

1.2. "Düzenlemeci Kapitalizm" Yaklaşımı: Bir "Yanlış Adlandırma" Olarak Neoliberalizm

'Neoliberal' dönemin tanımlanması ve özellikle de bu döneme ilişkin olarak devletin rolü konusunda kendisini hâkim neoliberalizm anlatılarının tam karşısına yerleştiren ve bunları "neoliberal peri masalı" (Braithwaite, 2008: 4) olarak değerlendiren diğer bir yaklaşıma göreyse, eğer ideolojik düzeyde neoliberalizm, piyasa üzerinde hiçbir devlet müdahalesinin olmaması, kendi kendini düzenleyen piyasalar ya da 'minimal devletle' aynı şeyse günümüz gerçekliğinin bununla uzaktan yakından alakası yoktur:

> "Yaygın inanış, neoliberal bir çağda ve neoliberal hegemonya altında yaşıyor olduğumuza dayansa da, günümüz gerçekliği önemli ölçüde farklı ve çok daha komplekstir (…) Neoliberalizm deregülasyonu vazeder fakat paradoksal biçimde regülasyonu artırdığı ve genişlettiği görülür. Neoliberalizmi ulaşmış olduğu 'deregülasyon' düzeyiyle değerlendirirsek sonuç başarısızlık olacaktır. Şayet onu teşvik ettiği 'regülasyon' düzeyiyle değerlendirecek olursak, sonuç, kelimenin tam manasıyla, fiyasko olacaktır" (Levi-Faur & Jordana, 2005: 6-7).

Bu yaklaşıma göre, son otuz yıllık süreç, bırakın devletin müdahale ve düzenlemelerinde bir azalışı, gerçekte tam aksi yönde bir yönelime işaret eder. Dolayısıyla 'neoliberalizm' geç yirminci yüzyılın hâkim ekonomik ve politik yönelimlerini göstermesi açısından yanlış bir adlandırmadır. Bunun yerine

önerdikleri isimse "düzenlemeci kapitalizm" *(regulatory capitalism)* dedikleri şeydir (Levi-Faur, 2005; Braithwaite, 2008).

Düzenlemeci kapitalizm okulunun en önemli temsilcilerinden bir olan Levi-Faur'a (2005) göre, kapitalizm 1800'lerden günümüze üç farklı aşama geçirmiştir: 1800'lerden 1930'lara *"laissez-faire kapitalizmi"*; 1930'lardan 1970'lere *"refah kapitalizmi"*; ve 1970'lerden günümüze *"düzenlemeci kapitalizm"*. İkinci aşamadan üçüncüsüne geçiş, bazılarının iddia ettiği gibi, ilk aşamaya bir geri dönüş değil, kapitalizm açısından yepyeni bir döneme işaret eder. Metaforik olarak bu dönem -"kamusal" olarak adlandırılan çeşitli mal ve hizmetlerin sunumuna dayalı- "kürek çeken" *(rowing)* devletten, -politika oluşturmak, rehberlik etmek ya da yönlendirmeye dayalı- "dümen tutan" *(steering)* devlete bir geçiştir. Her ne kadar devlet telekomünikasyon, hava taşımacılığı, elektrik ve bankacılık gibi hizmetlerin doğrudan teminini -yani "kürek çekmek" *(rowing)* metaforuyla anlatılan şeyi- özel sektöre transfer etmiş olsa da bu durum devletin "dümen tutma" (*steering*) yani *düzenleyici* işlevlerini azaltmamış, aksine artırmıştır. Devlet ve toplum arasındaki (en bariz olarak özelleştirmelerin yol açtığı) bu yeni iş bölümüne, "yetki devrinde artış, yeni düzenleme teknolojilerinin yaygınlaşması, kurumlar arası ve kurum içi ilişkilerin formelleşmesi ve devletin gölgesinde kendi kendini düzenleme mekanizmalarının yaygınlaşması" eşlik etmiştir (2005: 13). Kısaca, bu yaklaşıma göre, son otuz yılın küresel kapitalizminin temel niteliğini deregülasyon değil, regülasyonun devleti de aşan bir biçimde yaygınlaşması ve derinleşmesi oluşturur.

Braithwaite ise, devleti "hizmet sunumu" (*providing*), "kaynak dağıtımı" (*distributing*) ve "düzenleme" (*regulating*) olarak üç işlevle tanımlar ve

düzenlemeyi, Levi-Faur ile benzer biçimde, ilk ikisinin tam zıddında, olayların akışına "dümen tutmak" (*steering*) demek olan "yönetişimin" büyük bir alt başlığı olarak düşünür (2008: 1). Ona göre son otuz yılda gerek ulusal gerekse de uluslararası düzeyde düzenleyici kurul ya da ajansların sayısındaki patlama, yani "düzenlemeci devlet" denen şey, bu sürecin sadece bir yönüdür. Bu tür kuruluşların ortaya çıkışı 1980'lerin özelleştirme dalgasıyla, yani deregülasyon tezlerinin en çok gündemde olduğu bir dönemle- neredeyse eş zamanlıdır (Braithwaite, 2008: 9-10) ve neden en başından beri düzenlemenin, neoliberal piyasa şablonunun aksine, piyasanın "zorunlu bir ön koşulu" olduğunun başlıca kanıtıdır (Levi Faur, 2005: 19). Bununla birlikte "düzenlemeci kapitalizm", "düzenlemeci devlet" yaklaşımını içerse de daha geniş bir manzara sunar. Braithwaite'a göre, günümüzde ve özellikle 1990'lı yıllarla birlikte, düzenlemenin kapsam, alan, araç ve derinliğinin artmasına temel oluşturan asıl şey, yalnızca devletin ilk iki işlev aleyhine düzenlemeye daha fazla yaslanması değil, aynı zamanda devlet dışı alanlarda çeşitli öz-düzenleme biçimlerinin hiç olmadığı kadar yaygınlaşması olmuştur. Bu dönemle birlikte:

> "Yalnızca piyasalar, devletler ve devlet düzenlemesi değil, sivil toplum, iş dünyası, özel sektör dernekleri, meslek grupları ve uluslararası örgütlerce gerçekleştirilen devlet dışı düzenleme de daha heybetli bir hal almıştır. Rejimler dâhilinde güçler ayrımı daha bir çeşitlenmiş ve kamu-özel birlikteliğine dayalı bir form almıştır" (Braithwaite, 2008: 27).

Düzenlemenin özel sektöre/sivil topluma doğru yaygınlaşmasında "kamunun özelleşmesi" süreciyle eş zamanlı ilerleyen bir "özelin kamusallaşması" sürecinin etkisinden bahsedilir. Şeffaflık gibi kamu hukuku değerlerinin giderek daha fazla halka açık şirketlerden beklenen şeylerden biri haline gelmesi bunun bir göstergesi kabul edilir. Yeni Kamu İşletmeciliği yaklaşımının "sözleşme yoluyla yönetim"

(government by contract) ya da "yeni kamu ihale usulü" *(new public contracting)* bu ikinci etkiyi yaratan temel mekanizmalardan biri olarak görülür.

Bu biçimiyle "düzenleme", devlet ve kurumlarına ve bunların tek yönlü, hiyerarşik tasarruflarına değil, pek çok sahaya ve aktöre ilişkin bir durumdur. Genel olarak hâkim 'yönetişim' tezlerinden fazlasıyla etkilendiği görülen bu yaklaşıma göre "düzenleme", devlet ve kurumlarının bir takım kararları yukarıdan aşağı dayatmasına değil, hem devlet hem piyasa ve hem de sivil toplum aktörlerinin birlikte yer aldığı networklerde alınan kararlara ve düzenlemelere dayanır.

1.3. Foucaultcu Yaklaşım: Bir "Yönetim Rasyonalitesi" (*Governmentality*) Olarak Neoliberalizm

Neoliberalizmin yalnızca yürürlüğe konulmasına değil daha sonra göreceğimiz 1990'larla birlikte konsolide edilmesi sürecinde de –devlet eliyle ya da onun gölgesinde gerçekleşen- düzenleyici mekanizmalarda belirli bir artışın olduğu görülür. Sivil toplumun sürece dâhil edilmesi ve 'STK-laşma' dediğimiz süreç üzerinde de bu düzenleyici mekanizmaların sivil topluma doğru genişletilmesinin ima ettiği durum açısından 'düzenlemeci kapitalizm' tezleri ciddi içerimlere sahiptir. Tam da bu noktada söz konusu dönemde düzenleyici mekanizmaların sivil topluma doğru genişlediği tezini mantıki sınırlarına kadar taşıyan bir başka yaklaşımı burada zikretmek gerekir. Düzenlemeci kapitalizm yaklaşımının da açık bir biçimde ilham aldığı bu yaklaşım da, bir ideoloji olarak neoliberalizmle onun mevcut politik ve toplumsal pratiklerini birbirinden ayırır ancak bu ikisi arasındaki temel çelişkiyi ortaya koyarken vurguyu 'düzenlemeci' formda bile olsa devlet ve onun kurumsal

görünümlerine yapmaz. Bu yaklaşıma göre de günümüz (neo)liberalizmi devlet ve kurumlarının tek aktör olduğu, hiyerarşik bir 'yönetim' pratiğinden, daha yatay ve çok aktörlü bir 'yönetişim' anlayış ve pratiğine bir kaymaya işaret eder. Bu anlamda neoliberalizm "daha az yönetim anlamına gelse bile bu daha az yönetişim demek değildir" (Larner, 2000: 12). Ancak, burada yönetişim, devlet-piyasa-(sivil) toplum gibi ayrımları ortadan kaldıracak biçimde hepsini birden kuşatan bir yönetim zihniyetine/rasyonalitesine yol açan 'çoklu yönetsel teknolojiler' olarak anlaşılır. Foucault'ya göre istatistik ve devlet idaresi *(state-craft)* gibi rasyonel bilimlere dayalı bu 'çoklu yönetsel teknolojiler' 16. ve 17. yüzyıllardan beri hayatımızın bir parçasıdır ve önceki döneme özgü daha baskıcı kontrol formlarının yerini almıştır. Kayıt, ölçme ve hesaplama teknikleri; eleme ve değerlendirme yöntemleri; anketler gibi araçların ve cetveller/tablolar gibi sunum biçimlerinin keşfi; eğitim ve telkin sistemlerinin standardizasyonu gibi günümüze kadar gelen teknolojiler bunlardan sadece bazılarıdır (Miller & Rose, 1990: 8). İşte Foucault'nun 'governmentality' kavramından ilham alarak neoliberalizmi açıklamaya girişen yaklaşımlar bu tür teknolojilerin, neoliberal piyasa mantığının toplumsal yaşamın bütün alanlarına yaygınlaştırılması doğrultusunda, en ileri formlarına günümüzün "gelişkin liberalizm" *(advanced liberalism)* çağında kavuştuğu inancındadırlar (Rose, 1996).

Kontrol formları *(govern)* ve düşünce tarzları *(mentality)* arasındaki semantik bağı ifade eden Foucaultcu *"governmentality"* kavramı iki boyuta sahiptir. Bir taraftan spesifik "problemlerin" tanımlanması ve bunları çözecek "enstrümanların" tespiti yoluyla "iktidarın rasyonalizasyonuna"; diğer taraftansa, devlet bürokrasisinin gerçekleştirdiği kontrolden "modern sorumlu bireyi" karakterize eden çeşitli öz-kontrol formlarına uzanan kapsamlı bir "öznelleşme sürecine" işaret eder (Anders,

2005: 38). İlki açısından neoliberal rasyonalitenin ayırıcı niteliği devlet, toplum ve bireyin piyasayla aynı mantıkla hareket ettiğini ve bunların ancak ekonomik modellerle anlaşılabileceğini iddia etmesidir. Dolayısıyla hem problemler hem de bunları çözmesi beklenen enstrümanlar tümüyle piyasa mantığından hareketle türetilir. Bu doğrultuda neoliberalizm, bir taraftan devleti sorunsallaştırarak bireysel tercihlerin maksimize edilmesi çağrılarıyla onun sınırlarını ortaya koymaya çalışırken diğer taraftan da hem kurumların hem de bireylerin piyasa mantığı ve normları doğrultusunda şekillendirilmesini esas alır.

Foucaultcu yaklaşımda 'governmentality' kavramı çoğunlukla 'yönetişim' sözcüğünde çağdaş karşılığını bulur. Burada 'yönetişimle' kastedilen şeyse, tek meşru otorite kaynağı olarak devlet ve onun kurumlarının (polis, mahkemeler, hapishane, sosyal hizmetler) yukarıdan aşağıya doğru gerçekleştirdiği ve bir bütün olarak 'toplumu' kontrol etmeye dönük faaliyetler değil, az ya da çok ussallaştırılmış, pek çok otorite ve aktörün üstlendiği, hem yönetenlerin hem de yönetilenlerin istek, hedef, çıkar ve inançlarını hesaba katan çeşitli bilgi formları ve teknikleri vasıtasıyla hayata geçirilen ve en temel niteliği doğrudan davranışları şekillendirmeye dönük olan aktiviteler olarak anlaşılır (Phillips & Ilcan, 2004). Başka bir açıdan, bu yeni yönetim/yönetişim alanları, devlet dışı aktörler tarafından içselleştirilen ve daha güçlü aktörler için imtiyazlı yollar yaratan rasyonaliteler, teknolojiler ve angajman kurallarınca çerçevesi çizilen, "asimilasyon" ve "sömürgeleştirme" alanları olarak nitelenirler (Taylor, 2007: 302). Foucault'nun özlü ifadesiyle "davranışların yönetilmesi" (*conduct of conduct*) demek olan bu yeni iktidar formülünde "ulusal yurttaşlar topluluğu" denen şey yalnızca firmaların değil politik öznelerin de girişken, girişimci ve yenilikçi oldukları yeni bir anlayış

doğrultusunda dönüştürülmüştür. Çeşitli yönetim teknikleri ya da teknolojileri bu şekilde gittikçe daha az bir bütün olarak toplumu yönetmeye dayanmakta, bunu yerine "tek tek vatandaşların kontrollü tercihlerini" uyarmaya ve harekete geçirmeye yönelmektedir.

Bu neoliberal yönetişim stratejisinin diğer önemli bir boyutu da kendi kendini kontrol ya da düzenlemeye aşırı vurgusudur. Neoliberalizm özerk bireylerin kendi özel meselelerinden, refahından ve aynı zamanda başarısızlıklarından da bizzat sorumlu olması anlamında otokontrol ve sorumluluk sahibi olmayı teşvik eder. Bu felsefe yalnızca bireylere değil kurumlara, bürokrasilere ve hatta ulusal ekonomilere daha etkin ve performans odaklı çalışmaları yönünde dayatılır. Bu oto-kontrol ve öz-gözetim sistem ve teknikleri giderek daha doğrudan kontrol biçimlerinin yerini almıştır (Anders, 2005: 39). Dolayısıyla bu yeni dönemde kontrol ya da yönetim doğrudan ve baskıcı bir tarzda değil daha dolaylı ve "belirli bir mesafeden" gerçekleştirilir. Çalışma alanları, eğitim kurumları ve sağlık ve sosyal yardım kuruluşları gibi pek çok alanda yürütülen neoliberal yönetişim stratejileri, insanları, kendi refahlarını artırmaktan sorumlu bireyselleşmiş ve aktif özneler olarak - "sorumlu kılma" (*resposibilization*) denen şey yönünde- teşvik eder. En son 2008 krizinde pek çok kişinin evlerine icra gelmesinden sistemi ya da krizi değil de aşırı borç altına girdikleri için bizatihi kendilerini suçlamaları bunun en tipik örneğini oluşturur (Harvey'*den aktaran* Davies, 2010). Ulusal yurttaşlar topluluğunun yerini alan bu 'aktif toplum' nosyonu, pek çok alanda hepimizin 'kendimize dönük hareket etmeye' teşvik edildiğimiz belirli bir 'kendilik politikası'ndan beslenir. Refah kurumları artık doğrudan yukarıdan değil bütçe disiplini, muhasebe ve mali denetim gibi teknolojilerle yönetilmekte ve 'kamusal hizmet' normları yerini rekabet ve

tüketici talebine bırakmaktadır. Paralel bir biçimde yurttaş da özerk tercihlerini gerçekleştirmekle yükümlü ve buna muktedir aktif bir özne olarak yeniden tanımlanmaktadır.

Bu yaklaşımda böylece analiz nesnesi kategorik olarak devlet değil, devletin yalnızca birini teşkil ettiği pek çok iktidar alanı yoluyla işleyen yeni kontrol formlarıdır. Bu kontrol formları devlet aygıtının bir niteliği değil, aksine devlet bu kontrol formlarının bir etkisi ya da sonucudur ve bu anlamda devlet, iktidarın kullanımında bir tekel olarak düşünülemez. Bu anlamda Foucaultcu yaklaşım siyasi iktidarın tümüyle merkezi bir devletin kurumsal yapısı dâhilinde ele alınmasına yanaşmaz. Devletin tek aktör olduğu negatif, baskıcı, hiyerarşik, makro iktidar formları yerine daha pozitif, üretken, yumuşak, mikro iktidar formlarına dikkatini yöneltir ve günümüzün yönetişim biçimlerinin bu tür bir iktidar formunun en sofistike biçimlerini oluşturduğunu düşünür. Bu haliyle Foucaultcu yaklaşımda devletin, söz konusu yönetişim süreçleri dâhilinde, hem hiyerarşik ve baskıcı niteliğinin hem de stratejik ve taktik kapasitesinin büyük oranda görünmez kılındığını söylemek mümkündür.

1.4. Neo-Gramscigil Yaklaşım: Hegemonik Bir Ekonomik Küreselleşme Stratejisi Olarak Neoliberalizm

Yukarıda değinilen *düzenlemeci kapitalizm* ve *governmentality* yaklaşımları neoliberalizmi bir laissez-faire ideolojisi olarak tanımlamanın mümkün olamayacağı ve genel anlamda düzenlemenin ya da çeşitli kontrol mekanizmalarının onun zorunlu bir unsuru olduğunu iddia etseler de, bu düzenleme ya da kontrolün en iyi halde

devletin yalnızca aktörlerden biri olduğu çok aktörlü yönetişim yapı ve süreçleri yoluyla ortaya çıktığını öne sürerler. Bu yaklaşımlarda tüm kurumsal yapısıyla devlet aygıtı 'yönetimden yönetişime geçiş' denen süreç doğrultusunda işlevsel bir dönüşüme uğramış ve hem bağımsız ve stratejik bir 'fail' olma niteliğini hem de baskıcı ve hiyerarşik kurumsal kimliğini neredeyse tümüyle kaybetmiştir. Bu yönetişim mekanizmaları yoluyla anarşik piyasa ilişkilerinin ve buna yönelecek tehditlerin düzenlenmesi ya da kontrolünde tüm hiyerarşik ve baskıcı yapısıyla devletin merkezde olduğu 'sert iktidar' formunun yerini böylelikle mutabakat, müzakere ve ortaklığa dayalı daha "yumuşak iktidar" ya da düzenleme formları almıştır. Neo-gramscigil yaklaşmın da benzer biçimde özellikle 1990'lı yıllarla birlikte yaşanan dönüşümü 'yönetişim' kavramıyla açıklamaya girişir. Ancak bu doğrultuda onun hiyerarşik ve baskıcı niteliğini görmezden gelme eğilimini sürdürse de söz konusu süreçte devlet aygıtına en azından stratejik ve taktik bir rol bahşeder.

Bu yaklaşım da son otuz yıllık süreci bir bütün olarak neoliberalizm şeklinde tanımlamaya yanaşmaz. Neo-Gramscigil yaklaşımın muhtemelen en önemli temsilcisi olan Jessop'a göre neoliberalizm, "hegemonik bir ekonomik küreselleşme stratejisi" olarak görülebilse de günümüzün ekonomi-politiğini tanımlayan tek strateji değildir (2002a: 259). Jessop, "neoliberal stratejinin" yanında ve onu "tamamlayıcı" ya da "destekleyici" nitelikte farklı "ideal-tip" stratejilerden söz eder ve tüm bunları "Schumpetergil Çalıştırmacı Post-Ulusal Rejim" (SÇPR) üst başlığı altında ele alır. Neoliberalizm de dâhil olmak üzere bu "ideal-tip" stratejiler hiçbir şekilde saf biçimleriyle var olmazlar ve şayet neoliberalizm –daha baştan başarısızlığa mahkûm- salt piyasa mekanizmasına ya da *laissez-faire*'e dayalı bir stratejiyse en azından orta vadede hayatta kalması için bunun farklı stratejilerle

desteklenmesi/tamamlanması gerekir. Söz konusu stratejilerin her bir duruma özgü tikel karmaları, içerisinde farklı stratejilerin yürütüldüğü "kurumsal miraslara, politik güç dengelerine ve değişen ekonomik ve politik konjonktüre" bağlı olarak değişim gösterecektir (2002a: 267). Bu anlamda söz konusu yaklaşıma göre her tarihsel ve mekansal düzeye uyarlanabilecek tek bir 'neoliberalizmden' değil söz konusu stratejilerin tikel karmalarını içeren 'neoliberalizmlerden' bahsetmek daha doğru olacaktır.

Jessop, dört ideal-tip SÇPR stratejisi sayar: *Neoliberal, neo-korporatist, neo-devletçi* ve *neo-komüniter*. Bunların "neo-" önekiyle nitelendirilmesinin sebebi önceki "Keynesçi Ulusal Refah Devleti" rejimlerindeki benzer stratejilerden farklılıklarını ortaya koymak içindir. Bunlar tarihsel ve ölçeksel düzeyde farklı karma biçimler oluştururlar. Örneğin 1980'li yıllar neoliberal stratejinin her düzeyde baskın olduğu bir döneme işaret ederken, 1990'lı yıllar, "neoliberal rejimin işleyişini güvenceye almaya, çok çeşitli siyasa alanları boyunca destekleyici politikalar geliştirmeye ve negatif ekonomik, politik ve toplumsal sonuçlarını telafi etmek üzere destekleyici (*flanking*) mekanizmalar sağlamaya" dönük bir yönelime tanıklık etmiştir (2002a: 266). İngiltere'de Major (ve sonrasında Blair) ve ABD'de Clinton hükümetlerinin "Üçüncü Yol" politikaları bunun en çarpıcı örnekleridir. Ölçeksel düzeyde ise her ne kadar SÇPR'nin neoliberal biçimi uluslararası düzeyde hegemonik olsa da diğer düzeylerde (makro-bölgesel, ulusal, alt-bölgesel ya da sınır-aşırı bölgesel) önemli karşı akımlarla karşılaşmış ve bu da "farklı ölçeklerde farklı politikalar" benimsenmesinin yolunu açmıştır (2002b: 452).

Tablo-1: Küresel Neoliberalizmi Teşvik ya da Ona Uyum Stratejileri (Jessop, 2002a: 262; 2002b: 461)

Neoliberalizm   1. Serbestleşme – serbest rekabeti teşvik   2. Deregülasyon – hukukun ve devletin rolünü azaltmak   3. Özelleştirme – kamu sektörünün elden çıkarılması   4. Geriye kalan kamu sektöründe piyasa kıstasları   5. Uluslararasılaşma – içe ve dışa doğru serbest akımlar   6. Daha düşük dolaysız vergiler – tüketim seçeneklerinin artışı
Neo-devletçilik   1. Devlet kontrolünden düzenlenmiş rekabete   2. Yukarıdan aşağı planlamadan ziyade ulusal stratejiye rehberlik etmek   3. Kamu ve özel sektörlerin performansını denetleme   4. Devlet gözetiminde kamu-özel ortaklıkları   5. Çekirdek ekonominin neomerkantilist muhafazası   6. Yeni kolektif kaynakların artan rolü
Neo-korporatizm   1. Rekabet ve işbirliğinin yeniden dengelenmesi   2. Ademi merkezi "düzenlenmiş öz-düzenleme"   3. Geniş bir yelpazede kamu, özel ve diğer "paydaşlar"   4. Kamu-özel ortaklıklarının artan rolü   5. Açık ekonomide çekirdek ekonomik sektörlerin korunması   6. Toplumsal yatırımların aşırı vergilerle finansmanı
Neo-komünitarizm   1. Deliberalizasyon – serbest rekabetin sınırlandırılması   2. Güçlendirme – üçüncü sektörün rolünün artırılması   3. Toplumsallaştırma – sosyal ekonomiyi yayma   4. Toplumsal kullanım değeri ve sosyal tutunuma vurgu   5. Serbest ticaret değil adil ticaret; Küresel Düşün, Yerel Davran   6. Vergilerin yeniden yönlendirilmesi – yurttaşlık ücreti, bakıcı ödenekleri

Başta gelen SÇPR stratejisi olarak *neoliberalizm* piyasa odaklı ekonomik ve toplumsal yeniden yapılanmaya dayanır. Kamu sektöründe bu, özelleştirme, serbestleşme ve geri kalan devlet sektöründe ticari kıstasların dayatılmasını kapsarken, özel sektörde ise, deregülasyon ve piyasa çözümlerine pasif destek sunan yeni bir yasal-politik çerçeveyle desteklenir (2002a: 259-260; 2002b: 461). Buna karşılık *neo-devletçilik,* piyasaya uygun fakat devlet destekli bir ekonomik ve sosyal yeniden yapılanma dâhilinde devletin, ulusal bir ekonomik stratejinin desteğinde piyasa güçlerine rehberlik etmesini içerir. Devlet bu yol göstericiliği ağırlıklı bir biçimde kendi emredici eşgüdüm güçlerine, ekonomik kaynak ve faaliyetlerine, bilgi birikimine ve örgütsel zekâsına dayanarak yapar (2002a: 262-263). Neoliberalizmi ve neo-devletçiliği, bu anlamda, piyasanın rahatlatılmasına dönük stratejiler olarak düşünmek mümkünken, diğer ikisi ise, hem ideolojik ve politik hem de toplumsal yeniden üretim anlamında, toplumun "rahatlatılmasına" yönelik stratejiler olarak düşünülebilir. Bunlardan *neo-korporatizm*, özel, kamusal ve "üçüncü sektör" aktörlerin müzakeresine/pazarlığına ve bunların oluşturduğu networklere dayalı yeni yönetişim biçimlerinde ifadesini bulur ve özel ekonomik çıkarların yanı sıra toplumsal mutabakatın da altını çizerek rekabet ve işbirliği arasında bir denge gütmeyi amaçlar. Devlet ister yerel ve ulusal ister ulusüstü düzeyde olsun, tıpkı neoliberal ve neo-devletçi yaklaşımlarda olduğu gibi bu türden neo-korporatist stratejilerde de işin içindedir. Ancak diğerlerinin aksine, devletin kaynakları ve eylemleri korporatist müzakereler yoluyla ulaşılan kararlara arka çıkmak ya da desteklemek için kullanılır. Ve bu da devlet politikalarına uygunluğun ya ihtiyari ya da kamusal statüye sahip kendi kendini düzenleyen korporatist örgütlerin eylemlerine dayalı olduğu anlamına gelir. SÇPR'yi inşa etmeye dönük dördüncü bir strateji

olarak *neokomünitarizm* ise vurguyu, ekonomik kalkınma ve sosyal tutunumun (*cohesion*) birlikte gerçekleşmesinde (piyasa ve devlet arasında duran) "üçüncü sektörün" ve/veya "sosyal ekonominin" katkısına ve ekonomik stratejilerin geliştirilmesi ve uygulanmasında "taban hareketlerinin" (*grossroots*) ya da aşağıdan yukarı doğru ekonomik ve toplumsal mobilizasyonun rolüne yapar. Bu strateji, kişisel zenginlik ve kamusal yoksulluk arasındaki dengesizliği telafi etmeyi, yerel talep yaratmayı, uzun süreli işsizlere beceri kazandırma ve onları genişletilmiş bir emek piyasasına yeniden entegre etmeyi, bir takım kentsel dönüşüm problemlerinin (sosyal barınma, izolasyon ve enerji tasarrufu gibi) üzerine eğilmeyi, küçük ve orta boy işletmeler için farklı türde bir uzam zamansal sabit sağlamayı, topluluklar içerisinde yeniden güven oluşturmayı ve güçlendirmeyi/yetkilendirmeyi (*empowerment*) teşvik etmeyi amaçlar.

Bu stratejileri kapsayan bir üst başlık olarak SÇPR, yerini almaya başladığı "Keynesçi Ulusal Refah Devleti"nden (KURD) dört noktada farklılaşır: (1) Ülke içi tam istihdam ve planlamanın önceliğini yitirmesi pahasına arz-yönlü politikalar yoluyla uluslararası rekabet gücünün artırılması; (2) toplumsal politikanın ("bağımlılık kültürünü" yok etmek amacıyla insanları sosyal yardım yerine çalışmaya yönlendirmek ya da girişimci özneler yaratmak gibi) üretkenliğe dayalı bir tarzda yeniden düzenlenmesi karşısında, yeniden bölüşüme dayalı refah haklarının ikincil hale gelmesi; (3) "ulusal" devletin, diğer ölçeklerdeki tikel devlet faaliyetleri (yerel, bölgesel ve ulusüstü yönetim ve ortaklıklar) lehine üstünlüğünü yitirmesi ve (4) büyük sermayenin, sendikaların ve ulusal devletin içinde yer aldığı üç taraflı korporatist düzenlemeler ya da daha genel olarak karma bir ekonominin "yönetimi" yerine, ortaklığa, danışmaya, networklere, müzakereye ve öz-örgütlenme biçimlerine

dayalı bir toplumsal "yönetişime" artan vurgu ve güven (2002a: 255; 2002b: 459-460). Bu rejim tipi, arz-yönlü müdahale doğrultusunda "kalıcı inovasyon ve esnekliği" desteklediği ve ekonomik mekanların "yapısal ve/veya sistemik rekabet gücünü" güçlendirdiği oranda *Schumpetergil*; toplumsal politikayı ekonomik politikanın taleplerine bağımlı kıldığı ve ikincisini birincinin aleyhine genişlettiği ve direnleştirdiği (dolayısıyla da rekabet gücünü artırmak üzere emek piyasasının esnekliğini ve kullanılabilirliğini teşvik ettiği) oranda *çalıştırmacı*; ekonomik ve toplumsal politikada ölçeği -ulusal ölçek aleyhine- görelileştirdiği ve bu tür politik işlevleri yukarı, aşağı ve yanlara doğru transfer ettiği oranda *post-ulusal*; ve nihayet (devletin yönetişimin genel çerçevesini çizdiği "metayönetişim"deki rolü saklı kalmak kaydıyla) hem piyasanın hem de devletin başarısızlıklarını telafi etmek üzere kendi kendine örgütlenen "yönetişim" biçimlerinin (yerel ya da ulusüstü düzeyde kamu-özel ortaklıklarının) artan önemi oranında -ve KURD'un devletçiliğiyle karşılaştırıldığında- daha bir *rejimimsi*dir. (2002a: 250-254).

Görüldüğü gibi burada da, devletin özellikle sosyal politikaya ilişkin işlevlerini yukarı, aşağı ve yanlara doğru transfer ettiği ve bunun oluşturduğu parçalı ve çok aktörlü yapınınsa çeşitli yönetişim biçim ve süreçleri yoluyla düzenlendiği bir durum resmedilir. Ancak neo-Gramscigil yaklaşımın diğer ana akım yönetişim anlatılarından farkı, devletin bu yeni dönemde en azından "yönetişimin yönetimi" ya da "meta-yönetişim" dedikleri şey doğrultusunda edindiği yeni roldür. Bevir ve Rhodes'un (2010) da işaret ettiği gibi, "ilk dalga" yönetişim kuramcılarının, networklerin yükselişi ve hiyerarşinin azalışı tespitleri doğrultusunda devleti merkezi konumundan etmesinin hemen ardından Jessop gibi "ikinci dalga" meta-yönetişim kuramcıları onu tekrar merkeze taşımışlardır. Bununla birlikte meta-yönetişim

teorisi, stratejik olarak hareket etmeye ehil bir devleti varsaysa da, onu, daha refleksif, koordinatör, ölçekler arası arabulucu, brikolör (yaptakçı), demokratik dayanağın ve meşruiyetin aracısı ya da kurumsal girişimci gibi rollerle tanımlar (Davies, 2010). Jessop'un ifadesiyle meta-yönetişim, "giderek karmaşıklaşan ve küreselleşen bir dünyada anarşik piyasa ilişkilerinin ve yukarıdan aşağı planlamanın sınırlılıklarını aşmak" üzere politik ve ekonomik aktivitenin networklere dayalı bir biçimini oluşturur (2003:101-102). Bu karmaşık yapının düzenleyicisi olarak ulus-devlet, iktidarı tümüyle elinden bırakmaz fakat ulus üstü ölçekte iktidarın yukarı doğru kümelenmesi ve ekonomik kalkınma sorumluluklarının ulus altı birimlere havale edilmesiyle küresel-yerel bir diyalektikte sıkıştırıldığı varsayılır (Harding, 1994*'ten aktaran* Davies, 2010). Böylece neo-Gramscigil analiz, devlete biçimsel olarak Foucaultcu analizin uygun görmediği bir rol biçse de, her iki anlatı da işlevselcilik ve indirgemecilik karşıtlığı saikleriyle, iktidarın yapıdan bağımsız ve yeniden ölçeklendiği, sınıfların çözüldüğü, konsensüsün baskı ve çatışmaya öncelendiği bir manzara sunarlar.

1.5. Gramscigil "Bütünsel Devlet" Yaklaşımı ve Neoliberalizm

Son otuz yıldır kapitalist devlet ve ekonomilerde yaşanan geniş kapsamlı dönüşümleri açıklamaya dönük yukarıdaki yaklaşımların her biri vurguyu söz konusu sürecin -piyasa, devlet, sivil toplum ya da birey olsun- farklı noktalarına yaparak hem tek tek eksikliklerini hem de aynı zamanda büyük resmin kapsam ve çetrefilliğini ortaya koyarlar. Burada iki soru temel bir öneme sahiptir. Bunlardan birincisi söz konusu süreci hala 'neoliberal' olarak adlandırmanın mümkün olup olmadığıdır. Neoliberalizm, 'düzenlemeci kapitalizm' okulunun iddia ettiği gibi

gerçekten de bir "yanlış adlandırma" mıdır? Neoliberal ideoloji ve pratikteki uygulama biçimleri arasında yandaşlarının '*serbest* piyasa ekonomisi' ya da karşıtlarının 'orman kanunu' adlandırmalarında olduğu gibi doğrudan bir uyum mu yoksa *neo-Gramscigil, neo-Foucaultcu* ya da *düzenlemeci kapitalizm* yaklaşımlarının ima ettiği şekliyle belirli ya da büsbütün bir kopukluk mu söz konusudur? Bu sorulara verilecek yanıtlar salt bir 'adlandırmanın' ötesinde çok daha geniş politik içerimlere sahiptir. Kanımızca söz konusu süreci 'neoliberal' olarak adlandırsın ya da adlandırmasın neoliberalizme ilişkin pek çok yaklaşımın temel kusuru onu ilke ve politikaları Hayek ve Friedman gibi ideologlarca çoğunlukla 1970'li yıllarda tasarlanmış ve tamamlanmış bir ideoloji olarak görmeleridir. Bu şekilde günümüzdeki pratikle bu ideologların ideolojik ve politik öngörüleri arasındaki benzerlikler/farklılıklar ortaya konularak ya bir koşutluk ya da çelişki olduğu varsayılmaktadır. Oysa daha yakından bakıldığında bu yaklaşımlar genel anlamda kapitalizme daha özelde de neoliberalizme karşı yürütülen sınıfsal ve toplumsal mücadelelerin gücünü ve bu mücadeleler sonucunda bunların kendini yeniden üretme/dönüştürme kapasitelerini hafife alırlar. Bu şekilde devletin piyasaya herhangi bir müdahalesi örneğin en hafifinden bir 'sapma' ya da en ağırından bir 'çelişki' gibi görülebilmektedir.

Bununla birlikte, neoliberalizme kendi tanımlamasından yola çıkarak salt bir *laissez-faire* ya da 'minimal devlet' ideolojisi olarak yaklaşmamak, malumun ilanından öte bir anlam taşımaz. Gerçekten de söz konusu dönemde devletin gerek boyut ve gerekse de faaliyet sahasına ilişkin olarak 'devletin ortadan kalkması' metaforunun ima ettiğinin aksine her iki yönde de bir artış yaşandığı görülür (Hardt & Negri, 2003: 341-349). Pek çok gösterge devlet harcamalarının oransal olarak son

otuz yılda azalmaktan çok arttığını göstermektedir. 1980 ve 1996 yılları arasında 17 büyük endüstriyel kapitalist ekonomide toplam devlet harcamalarının Milli Gelire oranı 43.1'den 45.6'ya çıkmıştır (Tanzi & Schuknecht, 2000: 6-7). Devletin faaliyet sahası açısından da durum aynı metaforun anlattığının tam aksi istikametinde ilerlemiştir. Son otuz yıl boyunca devlet, neoliberal politikaların faaliyete geçirilmesi, yürütülmesi ve yeniden üretilmesinde aktif hatta "aktivist" bir rol üstlenmiştir (Cahill, 2010: 5). Bu anlamda temel sorun, söz konusu dönemde devletin tümüyle sahneden çekilip çekilmediği değil, onun bu dönemde değişen yapı ve işlevlerine ilişkindir. Yukarıda değindiğimiz son üç yaklaşım 'neoliberalizmi' salt bir *laissez-faire* ya da 'minimal devlet' ideolojisi olarak tanımlamaya ve bu anamda devletin piyasa lehine tümüyle sahneden çekildiği bir yaklaşımı benimsemeye yanaşmasalar da, onun yeniden üretimini 'yönetişim', 'düzenleme' ya da 'belirli bir mesafeden' gerçekleştirilen kontrol teknolojileriyle açıklamaya koyularak tüm hiyerarşik, baskıcı ve hatta stratejik yapısıyla devlet aygıtını bu kez başka bir yolla formülasyonun dışına çıkarmaya eğilimlidirler. Bu konuda daha incelikli bir perspektife sahip olan neo-Gramscigil yaklaşımda dahi, devlet stratejik bir kapasiteyle tanımlansa bile onun "yönetişim" süreçlerinde baskıcı ve hiyerarşik niteliğinin ortadan kaybolma eğiliminde olduğunu söylemek mümkündür.

Bu anlamda yukarıdaki yaklaşımlar her ne kadar neoliberal dönemin 'yumuşak güç' (*soft power*) uygulamaları konusunda önemli açılımlar sunsalar da onun söz konusu dönemdeki hiyerarşik ve baskıcı niteliğini göz ardı etmede ortaklaşırlar. Oysa devletin neoliberalizmin ortaya çıkışı ve yeniden üretiminde oynadığı 'aktivist' rol daha en başından beri 'sert gücü' (*hard power*) ya da baskıyı da içinde barındırmıştır. Neoliberalizmin pratikteki ilk örneği sayılan Şili'deki

Pinochet diktatörlüğünden beri bu unsur neoliberlizme içkin bir durumdur. Başkan Salvador Allende'nin 1973'te bir darbeyle indirilmesinin ardından General Augusto Pinochet'nin yeni askeri yönetiminin ilk işi özelleştirme, korumacı engellerin kaldırılması ve sosyal harcamalarda kesintiler olmuştur. Aynı zamanda bu dikta rejimi muhaliflerin tutuklanması, işkenceden geçirilmesi ve öldürülmesi yoluyla örgütlü emeği ve diğer muhalif sesleri bastırmaya yönelmiştir (Klein, 2011). Bir başka örnek de kuşkusuz Türkiye'deki 1980 darbesidir. Bu darbe de, darbe öncesi neoliberal politikalara geçişin en ciddi habercisi sayılan 24 Ocak Kararları'nın yürürlüğe sokulmasının çok büyük oranda önünü açmakla kalmamış, bu kararların uygulanmasında örgütlü emeğin ve muhalefetin baskı altına alınmasının hatta büyük oranda ortadan kaldırılmasının temel belirleyicisi olmuştur. Darbe yoluyla neoliberalizme geçişler ekstrem örnekler olarak kabul edilse de dönemin önde gelen neoliberal hükümetlerinin piyasa ayrıcalıklarını dikte etmek üzere yaşama geçirdikleri otoriter uygulamaların da bunlardan aşağı kalır yanı yoktur. ABD'de federal hava trafik kontrolörleri 1981'de grev kararı aldıklarında Reagan hükümeti grevci işçileri işten atarak ve aktivistleri tutuklatarak işçi sendikasına (PATCO) büyük bir saldırıyla karşı koymuştur. 1980'lerin ortalarında da İngiltere'de Thatcher hükümeti hayli güçlü olan Ulusal Madenciler Birliği'ni (NUM) zayıflatmak için polis ve gizli servisin de içinde yer aldığı devletin baskı güçlerini kullanmıştır. Bu yalnızca kömür madenlerinin özelleştirilmesine giden yolu açmamış aynı zamanda NUM'u bozguna uğratarak, işçi hareketini zayıflatmış ve daha sonraki neoliberal önlemlere gidecek yolu da büyük oranda açmıştır (Harvey, 2005: 59).

1970 ve '80'li yıllarda devletin bu baskı boyutunu arkasına aldıktan ve toplumsal muhalefeti bastırdıktan sonradır ki neoliberalizm, 1990'lı yılların

'yönetişim' başlığı altında demokratikleşmeye, sivil toplumla müzakere ya da 'ortaklığa' ya da kısaca toplumsal 'rıza' devşirmeye dayalı politikalarına yönlenebilmiştir. Her ne kadar bu ikinci süreç neoliberalizmin sadece devletin 'zor' unsuruyla ayakta tutulamayacağına ve kurumsallaşması ve normalleşmesi için sivil toplumun da bu yönde 'inşasının' ya da bizim 'aşağıdan neoliberalleşme' dediğimiz şeyin gerekliliğine işaret etse de söz konusu süreçte tümüyle bu 'zor' unsurunun dışlandığı anlamına gelmez (Davies, 2011). Kaldı ki bu yönetişim süreçlerinde dahi devlet, yedeğine aldığı bu baskı ya da zor unsuruyla birlikte, yönetişim paradigmasının iddia ettiğinin aksine yönetişim süreçlerindeki diğer piyasa ve sivil toplum aktörleriyle eşit ağırlıkta herhangi bir aktör değil stratejik kapasitesi ve hiyerarşik yapısıyla bu yapı ve süreçleri yönlendirmeye ehil ve bu süreçleri oluşturan, gündemlerini belirleyen, katılımcıların niteliğini ve kim olacağını tespit eden aktif bir aktördür.

Dolayısıyla bu çalışma, 1980'li yılların tümüyle piyasa odaklı politikalarıyla 1990'lı yılların piyasanın yanı sıra devlet ve sivil toplumun da sürece dâhil edildiği 'yönetişim' başlığı altındaki politikalar arasında belirli noktalarda bir kopuşu teslim etse de, neoliberal politikaların devamlılığı açısından esaslı bir sürekliliğin de gözden kaçırılmamasını ve tüm bu dönemleri çapraz kesen bir tanımlamanın neoliberalizmi anlamak açısından hayati olduğu yaklaşımını benimser. Böyle bir yaklaşım, neoliberalizmin kendi içinde geçirdiği dönüşümleri göz önünde bulundururken bile nasıl 'neoliberal' kaldığını anlamamıza yardımcı olacaktır. Bu doğrultuda bizim buradaki iddiamız, Brenner ve Theodore (2002) ve Peck ve Tickell (2002; 2003) gibi yorumcuları izleyerek, neoliberalizmi, ideolojisi ve politik pratikleri itibariyle tamamlanmış bir "-izm" ya da "son durum" olarak değil bir "süreç" ya da

“neoliberalleşme” olarak ele almanın bu tür bir yaklaşıma kapı aralayacağıdır. Böyle bir yaklaşım onu dar bir tanım ya da döneme sıkıştırmaya engel olduğu gibi aynı zamanda onun çelişkili doğasını, karşıt toplumsal/sınıfsal mücadeleler karşısında ‘tepki verme’ ya da ‘öğrenme’ kapasitesini, kısaca nasıl bu denli uzun soluklu ve dayanıklı olabildiğini anlamak açısından güçlü ipuçları barındırır.

Çok daha genel olarak da bu onun yalnızca refah devleti modeliyle olan karşıtlığıyla ve dolayısıyla ‘yeni’ olan nitelikleriyle değil aynı zamanda bir bütün olarak kapitalist dönem içerisindeki durduğu yerle yani çok daha geniş bir tarihsel süreklilik doğrultusunda ele alınmasının da gerekliliğini ortaya koyar. Bu anlamda neoliberalizm refah devleti modeliyle karşılaştırıldığında gerçekten de ‘yenidir’ ancak bir bütün olarak kapitalizmin tüm iç çelişkilerini de içerisinde barındırdığı düşünüldüğünde oldukça ‘eski’ bir ideolojidir. Aynı durum bu çelişkilerin dizginlenmesindeki devletin başat rolü açısından da bir o kadar geçerli bir durumdur. Bu anlamda eleştirel olsun ya da olmasın günümüzün hâkim neoliberalizm anlatılarının handikabı, söz konusu süreçte devlet ve sivil toplumu, her birinin ‘özgüllüğünün’ korunduğu ‘diyalektik bir bütünlük’ içerisinde ele almak yerine vurguyu ya birine ya da diğerine yapmalarıdır. Oysa Gramsci’nin gösterdiği gibi “bütüncül” ya da “genişletilmiş” anlamıyla devlet, yalnızca politik toplum içerisindeki formel kişi ya da kurumların faaliyetlerini –yani, dar anlamıyla devleti- değil hakim sınıfın yönetilenlerin aktif rızasını kazanma yani hegemonya çabalarının gerçekleştiği sivil toplumu da kapsar. Bu anlamda Gramsci’nin formülasyonunda devlet, “politik toplum + sivil toplum”, yani “zor zırhıyla korunan hegemonya”dır (1971: 244) ve belirli koşullar altında (örneğin, Anglo-Sakson ülkelerde) bu ikisi arasında –ancak yöntemsel düzeyde ayrıştırılabilecek- organik bir kaynaşma söz

konusudur (1971: 12). Politik ve sivil toplum arasındaki bağların "organik" olduğu ve dolayısıyla maddi güçler, kuruluşlar ve ideolojiler arasında tarihsel bir uyumun ve hatta farklı sınıf çıkarları arasında ittifakın söz konusu olduğu bir "tarihsel blok"un başarısı bu anlamda en çok da, elbette devletin baskı aygıtlarının kullanımı saklı kalmak kaydıyla, sivil toplumun gönüllü alanlarında ideolojik hâkimiyet yoluyla rıza elde etmeye dayanır.

Günümüzün neoliberal gerçekliğini Gramsci'nin teorisinden ilham alarak açıklamaya çalışan yorumlar, söz konusu teorinin çok temel iki niteliğini bilinçli bir biçimde göz ardı ederler. İlk olarak Gramsci'nin 'bütünsel devlet' teorisinin, kapitalist modernite aşamasında toplumsal dünyanın farklı alanlarının (devlet, piyasa ve sivil toplum) diyalektik ya da çatışmalı bir bütünlük oluşturduğuna ilişkin –şimdilerde Neo-Gramscigil yaklaşımlar tarafından pek de itibar görmeyen- Ortodoks Marksist 'bütünsellik' anlayışından beslendiğini görmezden gelirler. Bu yaklaşım, kapitalizmin –sürekli genişleme eğilimindeki doymak bilmez ve çelişkili yapısı yüzünden- bütün nüfuz alanlarının içsel olarak ilişkili ve 'bütünselleştirici' olduğu fikrine dayanır. Birinin varlığı diğerinin varoluş koşuludur ve birinin yok olması diğerinin de yok olması ya da temelden dönüşmesi anlamına gelir. Örneğin bu yapıda devletler varoluşsal olarak sermayeye, sermaye de yeniden üretimini güvence altına alacak ekonomi dışı bir alan olarak devlete bağımlı ve her ikisi simbiotik bir ilişki içerisindedir. Gramsci'nin yaptığı şey, bu bütünselliğe devlet ve sermayenin yanı sıra ve onları dışlamadan sivil toplumu da dâhil etmek ve analiz düzeyini genişletmekten ibarettir. Tarihsel Blok'un hedeflediği hegemonya tesisinin temel gayesi, sermaye birikim koşullarını güvence altına almaktır. Bu nedenle Gramsci'de 'altyapı/yapı'dan bağımsız ve Klasik Marksizm'le bütünüyle bağlantısını koparan günümüzde

anlaşıldığı şekliyle bir "sivil toplum" tasavvurunun var olduğunu söylemek mümkün değildir.

Diğer bir husus da Gramsci'nin 'sivil topluma' ya da 'rızaya' vurgusunun genellikle devleti ve onun baskıcı ve stratejik kapasitesini küçümseyen ya da görmezden gelen bir anlayışla ele alınma eğiliminde olunmasıdır. Gramsci'de devlet ve sivil toplumun ya da zor ve rızanın diyalektik birliği, bunların birbirine indirgenebilmesini ya da önem sırasına konulmasına izin vermez. Gramsci hegemonyanın sürekli bir mücadele olduğunu, 'kusursuz' bir hegemonyaya ulaşılamayacağını vurgulayarak, baskının daima hegemonik rızanın zorunlu ya da diyalektik karşıtı olduğunu anlamamıza yardım eder. Tersinden bu yaklaşım aynı zamanda karşıt hegemonik güçlerin varlığını, bunların sisteme dönük basınçlarını ve bunun yol açtığı kriz hallerinin aşılması yönünde yeniden yapılanma çabalarını da içerir. İşte salt piyasa kurum ve kurallarının yukarıdan aşağı dayatılmasına dayalı 1980'li yılların sığ, kaba ve baskıcı politikalarının 1990'lı yılların başında ortaya çıkardığı siyasal ve toplumsal kriz halinin aşılması zorunluluğu karşısında 'yönetişim' başlığı altında devlet ve sivil toplumun da neoliberal iktidar formülasyonunda yer bulmaya başlaması neoliberalizm açısından bir kopuşa değil daha incelikli ve hegemonik bir yapılanmaya işaret eder. Bizim 'aşağıdan neoliberalleşme' olarak adlandırdığımız süreci de içeren bu tür bir yeniden yapılanmanın esasları aşağıda ve farklı isimler altında ele alınacaktır. Ancak daha önce neoliberalizmi tarihsel ve mekânsal kopuş ve sürekliliklerıyle bir "süreç" olarak ele almaya dönük 'neoliberalleşme' yaklaşımına daha yakından bakmakta yarar vardır.

2. "NEOLİBERALLEŞME" YA DA BİR "SÜREÇ" OLARAK NEOLİBERALİZM

Neoliberalizmi bir süreç olarak ele almaya dönük 'gerçekte varolan neoliberalizm' (*actually exiting neoliberalizm*) kavramı, 'gerçekte var olan sosyalizme' ya da bir başka deyişle 'reel sosyalizme' atıfla, teorideki neoliberalizmle pratiktekini birbirinden ayırır fakat aynı zamanda bu ikisi arasında bir paralellik olduğunu da ima eder. Bu kavramı ilk kez ortaya atan Brenner ve Theodore'a göre neoliberalizm ideolojisi ile onun gündelik politik operasyonları ve toplumsal etkileri arasında fazlasıyla bariz bir kopukluk vardır. Bir yandan neoliberalizm devlet müdahalesinin bütün formlarından azade bir serbest piyasa ütopyası yaratmaya hevesliyken, pratikte, piyasa hakimiyetini toplumsal yaşamın bütün yönlerine empoze etmek için baskıcı, disipline edici devlet müdahalesi biçimlerinin dramatik bir yoğunlaşmasına yol açmıştır. Diğer taraftansa neoliberal ideoloji kendi kendini düzenleyen piyasaların yatırım ve kaynakların optimal dağılımını doğuracağını ifade ederken, pratikteki görünümü, uzamsal bütün ölçeklerde yaygın piyasa başarısızlıkları, yeni toplumsal kutuplaşma biçimleri ve eşitsiz kalkınmada aşırı bir artış olmuştur. Yazarlara göre, ideoloji ve uygulama; doktrin ve gerçeklik; vizyon ve sonuç arasındaki bu çok katmanlı kopukluklar, yeni bir "piyasa medeniyeti"nin dayatılmasına dayanan bu disipline edici projenin tümüyle tesadüfi yan etkileri olmak bir yana onun kaçınılmaz sonuçları olarak düşünülmelidir. Bu nedenle de neoliberal yeniden yapılanmanın ekonomi politiğine ilişkin olarak tümüyle "tanımsal" bir yaklaşım ciddi analitik sınırlılıklar taşır. Önerileri, neoliberalizmin, "tümüyle gerçekleşmiş bir politik rejim, ideolojik form ya da düzenleyici çerçeve" olarak ele alınmak yerine "tarihsel olarak spesifik, devam etmekte olan, piyasa

güdümlü ve içsel olarak çelişkili bir sosyo-mekansal dönüşüm süreci" olarak görülmesidir. Böyle bir kavrayış, günümüz "neoliberalleşme" süreçlerinin yalnızca politik-ideolojik temellerinin değil, çeşitli kurumsal formlarının, gelişim eğilimlerinin, farklı sosyo-politik etkilerinin ve barındırdığı pek çok çelişkinin de sistematik bir biçimde araştırılmasını gerekli kılar.

Brenner ve Theodore'a göre böyle bir kavramı ortaya atmalarının nedeni, "yalnızca neoliberal politikaların çelişkili, yıkıcı karakterinin altını çizmek" değil aynı zamanda "bu politikaların kapitalizmin makro-kurumsal yapıları ve evrimsel yörüngeleri üzerindeki gerçek etkilerini neoliberal ideolojinin sistematik olarak nasıl yanlış anlattığını vurgulamaktır" (2002:353). Yazarlara göre bu yanlış anlatımın iki cephesi vardır: İlk olarak, neoliberal doktrin devlet ve piyasaları, bütün ekonomik ilişkilerin politik olarak yapılandırılmış olduğu gerçeğini göz önünde bulundurmadan, toplumsal örgütlenmenin tümüyle karşıt prensipleriymiş gibi yansıtır. İkinci olarak bu doktrin, piyasa yönelimli reformların dayatılmasının benzer sonuçlar ortaya çıkaracağını varsayan "her bedene uyacak" bir siyasi uygulama modeli önererek bu reform girişimlerinin bağlamsal olarak özgün kurumsal yapılar ve politik yaklaşımlar dâhilinde dayatıldığını ve bunların da olağan dışı sapmalara yol açtığı gerçeğini göz önünde bulundurmaz. Bunlardan ilki kapitalist ekonomilerde devletin rolüne işaret eder. Neoliberal teori piyasaların ve devletlerin insani etkinliğin tümüyle farklı alanları olduğunu savunur. Genel olarak piyasalar özerk ve insani etkileşimin doğal alanları olarak kabul edilir ve böylelikle devlet piyasaları düzenlemeye kalktığında onlara "müdahale" ya da "tecavüz" ettiği varsayılır. Oysa tarihsel bir yaklaşım, devletlerin kapitalizmin gelişmesinin ve yaygın yeniden üretiminin ayrılmaz bir parçası olduğunu açıkça ortaya koyar. Polanyi'nin açık bir

biçimde ortaya koyduğu gibi, piyasaların devletin düzenleyici müdahalesinden muaf kabul edildiği 19. yüzyılın ikinci yarısı İngiltere'sinin "laissez faire kapitalizmi" dönemi boyunca bile "aralıksız, merkezi olarak örgütlü ve kontrollü müdahalecilikte muazzam bir artış" yaşanmıştır. Brenner ve Theodore'un tanımladığı yanlış anlatımın ikinci cephesi ise "neoliberalizmin eşitsiz coğrafi gelişimine" (Harvey, 2005: 87-119) vurgu yapar. Buna göre "gerçekte var olan neoliberalizm" nosyonu yalnızca neoliberal politik programların "toplumsal, politik ve ekonomik ilişkiler üzerindeki doğrudan etkisini kavramaya" dönük değil, aynı zamanda, kapitalist toplumsal ilişkilerin gelecekteki biçimini belirleyecek olan mücadelelerin içerisinde yürütüldüğü "geniş jeo-ekonomik ve jeo-politik alanların dönüştürülmesindeki yıkıcı rolünü tanımlamaya" da yöneliktir.

Bu şekliyle neoliberalizm tarihsel olduğu kadar mekânsal ölçekte de evrilir; ne statik bir fenomendir ne de tümüyle doğduğu anda gerçek formuna kavuşmuştur. Bu anlamda yazarlar, piyasa güçlerinin sabit/değişmez kanunlara göre faaliyet gösterdiği varsayımına dayanan neoliberal ideolojinin aksine, neoliberalizmin "bağlamsal yerleşikliğine" (*contextual embeddedness*); yani, "ulusal, bölgesel ve yerel bağlamlar dâhilinde ve geçmişten devralınan kurumsal yapı, politik rejim, düzenleyici pratik ve politik mücadele mirasları üzerinde üretilmekte" olduğuna vurgu yaparlar. Onlara göre bu, geçmişten devralınan düzenleyici mekanizmalarla ortaya çıkan neoiberal, piyasa yönelimli yeniden yapılanma projeleri arasında "izlek-bağımlı", bağlamsal olarak spesifik etkileşimlerin araştırılmasını gerektirir. Kısaca neoliberal yeniden yapılanma programları daima daha önceki düzenleyici aranjmanlar, kurumsallaşmış pratikler ve politik uzlaşmalar tarafından şekillendirilen

politik-kurumsal bağlamlar dâhilinde yürürlüğe sokulduğu için nadiren saf bir formda empoze edilebilirler.

'Bağlamsal yerleşikliğe' yapılan bu vurguya karşın Brenner ve Theodore son otuz yıldır egemen olan ekonomik ve düzenleyici dönüşüm süreçlerinin bir tasviri olarak 'neoliberal' sıfatını da bir kenara koymaya taraftar değillerdir. Peck ve Tickell'i (2002) izleyerek, neoliberalizme "süreçsel bir tanım" benimsemenin; yani, devam eden ve inişli çıkışlı fakat aynı zamanda zaman ve mekânın ötesinde ortak niteliklere ve bütünsel bir mantığa (*metalogic*) da sahip bir "neoliberalleşme" sürecinden bahsetmenin daha doğru olacağı kanaatindedirler (2002: 353). Örneğin Peck ve Tickell'e göre böyle bir analiz, neoliberalizmin "yerel" kurumsal biçimlerinin onun daha genel (ideolojik) karakteriyle nasıl ilişkilendirileceği sorunuyla birlikte, neoliberal saldırının –hem merkezde hem de genişleme alanlarında- dikkatli bir haritasının çıkartılmasını gerektirir. Bunun anlamı, yerel değişkenliğine ve karmaşık iç yapılanmasına yeterince duyarlı olmayan "aşırı genelleştirilmiş, monolitik ve her yerde hazır ve nâzır" neoliberalizm anlatılarıyla, "yereli aşan bir proje olarak neoliberalizmin" zorunlu niteliklerine yeterince özenli yaklaşmayan aşırı derecede somut ve rastlantısal "yerel" neoliberal strateji analizleri arasındaki ince bir çizgide yürümektir. Peck ve Tickell'e göre de "gerçekte var olan" neoliberalizmler nadiren saf bir formdadırlar ve çoğunlukla "hibrid ve kompozit" bir yapı arz ederler. Bu nedenle neoliberalizmi ele alan analizlerin, bu çok yönlü süreci (örneğin Thatcherizm gibi) onun somut tezahürlerine indirgemekten kaçınarak, kurumsal formlar ve politik faaliyetler yoluyla neoliberalizmin kendisini (yeniden) nasıl ürettiğini hesaba katması gerekir. Bu nedenle tıpkı "küreselleşme" gibi neoliberalleşme de bir "son durum" olarak değil "bir süreç" olarak anlaşılmalıdır.

Çünkü o da "çelişkili, karşı eğilimleri provoke eden ve tarihi/coğrafi olarak bağımlı formlarda" var olur. Bu yüzden bu sürecin analizleri geçmiş bir dönemle onun yerine geçen şey arasındaki ikili ve/veya statik karşılaştırmalardan çok değişimlere – sistemlerdeki ve mantıklardaki kaymalara, yeniden yapılanmanın hâkim örüntülerine- odaklanmalıdır. Bu aynı zamanda onun "bağımlı doğasına" –bu şekliyle de Blair'in İngilteresi, Fox'un Meksikası ya da Bush'un Amerikasının "gerçekte var olan neoliberalizmleri" arasındaki teorik ve politik olarak anlaşılması zor farklılıklarına- duyarlı bir neoliberalleşme analizini mümkün kılar.

Söz konusu kapitalist yeniden yapılanmanın bu şekilde -iddia ya da ima edildiğinin aksine ne biçimsel olarak monolitik ne de sonuçları itibariyle evrensel olan- bir 'izm' ya da 'son durum' olarak değil bir 'neoliberalleşme' süreci olarak anlaşılması, onun iç çelişkilerine ve bu çelişkilere yanıt olarak hem zamansal ve hem de mekânsal ölçeklerde –ideolojik, politik ya da kurumsal olarak- kendini yeniden üretme kapasitesine işaret ederek söz konusu politikaların kendisini dönüştürürken 'neoliberal' kalmayı nasıl sürdürdüğünün ipuçlarını verir. Söz konusu politikalar her ne kadar neoliberal ideolojinin savunduğu gibi 'minimal devlet' idealiyle sonuçlanmamış olsa da en az üç noktada 'neoliberal' olarak adlandırılmayı hak ederler. *İlk olarak* ve en yüzeysel düzeyde bile son otuz yıllık sürecin en dikkat çeken niteliği eskiden devletin güdümünde olan toplumsal mal ve hizmetlerin özel sektöre devredilerek piyasalaştırılması olmuştur. Her ne kadar bu politikalar neoliberal ideolojinin ima ettiği biçimiyle tümüyle bir 'serbest piyasa' ya da 'deregülasyon' anlamına gelmese ve devletin 'yeni' düzenleyici kural ve kurumlarını beraberinde getirmiş olsa da, 'piyasalaştırma' gerçeği, neoliberal ideolojiyle neoliberal pratik arasındaki en temel uyuşma noktasını oluşturur. Dahası neoliberal

teori, taraftarları ve karar alıcılar için bu tür politikaların yürütülmesinde elverişli bir mantık ve söylemsel bir çerçeve sunmuştur. *İkinci olarak* neoliberal politikalar, her ne kadar yalnızca belirli bir azınlık etkin olarak kullanabilse de, formel ya da nominal ekonomik özgürlüklerin gelişmesini büyük ölçüde teşvik etmiştir. Bu, bireylerin 'seçim özgürlüğüne' sahip olması ve tercihlerini devlet gibi kolektivist zatiyetlerin keyfi müdahalesiyle kısıtlanmamış piyasalar aracılığıyla kullanması gerektiğine ilişkin neoliberal argümanla uyum içerisindedir. *Üçüncüsü*, 'gerçekte var olan neoliberalizm' toplumsal mal ve hizmetlerin özelleştirilmesinin doğrudan bir sonucu olarak günlük yaşamın daha geniş boyutta piyasalaştırılmasını teşvik etmiştir. Yani bireyler günlük yaşam ihtiyaçlarının karşılanmasında Refah Devleti dönemine oranla çok daha fazla piyasalara mahkûm edilmişlerdir. Bu durum da, piyasaların, ekonomik örgütlenmenin en ahlaki ve etkin araçları olduğu ve bir takım kamusal mallar hariç olmak üzere bireylerin istek ve ihtiyaçlarını karşılayabildikleri başlıca mekanizma olduğuna dönük neoliberal argümanla büyük oranda uyumludur (Cahill, 2010: 10). Çok daha önemlisi, aslında neoliberal ideologların 'piyasaya devlet müdahalesinin asgari düzeye indirilmesi'nden kastının, bizatihi devlete olan husumetlerinden değil, devlet aracılığıyla belirli toplumsal grupların ve özellikle de örgütlü işçi sınıfının piyasaya kendi lehlerine müdahalesinin önlenmesi demek olduğu göz önüne alındığında elbette ki neoliberal teori ve pratik arasındaki en temel uyuşma noktası da açığa çıkmış olur. Gerçekten de neoliberal politikaların neoliberal ideolojiyle arasındaki en temel çakışma noktası son otuz yılda örgütlü işçi sınıfını, sendikaları, siyasi muhalefeti ve diğer toplumsal hareketleri güçten düşürmeye dönük neredeyse düşmanca tavır ve politikaları olmuştur. Bununla birlikte bu 'güçten düşürmenin' yalnızca baskıcı politikalarla gerçekleştirildiğini söylemek doğru olmaz.

Bu aynı zamanda 1990'lı yılların 'yönetişim' yaklaşım ve süreçleri dâhilinde bu tür hareketlerin sisteme entegrasyonunu sağlayan –bizim burada *'STK-laş(tır)ma'* dediğimiz süreci de içeren- daha rızaya dayalı strateji ve politikaları da kapsar.

3. NEOLİBERALLEŞMEYİ YA DA "GERÇEKTE VAROLAN NEOLİBERALİZMİ" DÖNEMSELLEŞTİRMEK

Neoliberalizmi, hayatın neredeyse her alanını piyasalaştırmaya dönük ortak bir mantık dâhilinde ilerleyen ve fakat bunu yaparken ortaya çıkan çelişkileri aşmak için kendini ideolojik ve politik olarak sürekli yenileyen bir 'süreç' olarak görmek, onun her defasında bitmek tükenmek bilmeyen 'sonlarını' anlatmaktan çok kendi içerisindeki faklı aşamalara vurgu yapar. Kendi içerisindeki kopuş ve süreklilikler doğrultusunda neoliberalleşme sürecini ele almaya dönük böyle bir yaklaşım neoliberalizmin otuz yılı aşkın süreçteki belli başlı dönüşümlerine de ışık tutar. Neoliberalizmi dönemselleştirmeye dönük literatür bir bütün olarak değerlendirildiğinde genel eğilim neoliberalizmin temel sürekliliklerini korusa da 1990'lı yıllarla birlikte belirli bir değişim yaşadığı yönündedir. Bu dönüşüm pek çok farklı isimle adlandırılmıştır: "Washington Uzlaşması"ndan "Post-Washington Uzlaşması"na; "Budama" (*Roll-Back*) Neoliberalizminden "Yaygınlaştırma" (*Roll-Out*) Neoliberalizmine; "Yıkıcı" Neoliberalizmden "Yaratıcı" Neoliberalizme; "Ayrıştırıcı" Neoliberalizmden "Kapsayıcı" Neoliberalizme ya da bizim adlandırmamızla "Anaakım" Neoliberalizmden "Aşağıdan" (*Downstream*) Neoliberalleşmeye bir geçiş olarak.

3.1. Washington Uzlaşmasından Post-Washington Uzlaşmasına

Neoliberalizme dönük en yaygın dönemselleştirme onun 1990'lı yıllarla birlikte özellikle iktisadi kalkınma alanında "Washington Uzlaşması" denen ve piyasaya neredeyse sonsuz bir güveni karakterize eden politikalardan "Genişletilmiş" ya da "Post-" Washington Uzlaşması denen ve piyasanın yanı sıra (ve onun başarısızlıkları karşısında) devlet ve (sivil) toplumun da en azından analitik ve söylemsel düzeyde büyük neoliberal fotoğrafa dâhil edildiği bir döneme evrildiğini öne sürer.

'Washington uzlaşması' terimi, Washington'da bulunan üç kurumun, yani Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu (IMF) ve ABD Hazine Bakanlığı'nın, gerek neoliberal iktisat kuramı gerekse de gelişmekte olan ülkelere yönelik bu kuram doğrultusunda dayatılan politik reçeteler konusundaki mutabakatını ifade etmek için kullanılmıştır. Bu mutabakatın çok geçmeden Dünya Ticaret Örgütü ve Avrupa Merkez Bankası gibi başka kurumları da içine alacak şekilde genişletildiği görülmüştür (Saad-Filho, 2008:191). Terimi ilk kez ortaya atan John Williamson (1990) bu uzlaşmayı karakterize eden politikaların genel çerçevesini üç noktada çizmiştir: *Makro ekonomik istikrar, dışa yönelim* ve *yurtiçi liberalizasyon*. Bu genel çerçeve doğrultusunda söz konusu uzlaşının somutluk kazandığı ve gelişmekte olan ülkelere dayatılan (birinci kuşak) 'yapısal uyum ve istikrar politikalarının' temel hedefi ise devletin sosyal ve ekonomik alandan mümkün olduğu kadar çekilmesi ve buraları piyasanın 'güvenli' (ve görünmez) ellerine teslim etmesidir. Standing (1999) bu politikaları şu şekilde sıralar: Ticaretin serbestleştirilmesi; mali serbestleşme, özelleştirme; deregülasyon; döviz serbestîsi (yabancı doğrudan yatırımın önündeki

engellerin kaldırılması); özel mülkiyetin korunması; tek ve rekabetçi döviz kuru; kamu harcamalarının kısılması (mali disiplin); kamu harcama kalemlerinin (sağlık, eğitim ve yatırıma doğru) kaydırılması; vergi reformu (vergi tabanının genişletilmesi, ek gelir vergisinin kesilmesi, artan oranlı verginin azaltılması); "toplumsal güvenlik ağının" kurulması (yoksullara seçici devlet yardımı); ve nihayet (emek ilişkilerinin ademimerkezileşmesi ve korumacı ve toplu hareket etmeyi destekleyen düzenlemelerde kesintiye gidilmesine dönük olarak) emek piyasasının esnekleştirilmesi (*aktaran* Fine, 2011: 222). Söz konusu politikalarla amaçlanansa devletin iktisadi rolünün mümkün olduğunca azaltılması ve iktisadi önceliklerin saptanmasında karar yetkisinin -özelleştirme, deregülasyon ve devlet planlamasının ortadan kaldırılması yoluyla- devletten piyasalara aktarılmasıdır.

Washington uzlaşması kendinden önceki "Keynesçiliğin, refah devletçiliğinin ve modernleşmenin" bir karışımını ifade eden ve piyasa başarısızlıklarına ve bunun giderilmesinde yoğun devlet müdahalesinin gerekliliğine vurgu yapan kalkınma yaklaşımına sert bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Bu uzlaşmanın "Neoklasik İktisat Kuramına" dayanan temel argümanı piyasaların (kendi başlarına bırakıldığında) verimli çalıştığı, devletinse buna karşılık iktisadi anlamda etkin olmayan bir yapıya sahip olduğudur. Bu doğrultuda devlet yalnızca şu üç işlevle meşgul olmalıdır: Yabancı saldırılar karşısında ulusal savunma, piyasaların işlemesi için gereken yasal ve iktisadi altyapıyı sağlama ve piyasa ilişkilerinin korunarak geliştirilmesi amacıyla toplumsal gruplar arasında arabuluculuk yapma (Saad-Filho, 2008: 192). Bu şekilde devlet müdahalesini reddettiği ve piyasaları iktisadi açıdan en etkin mekanizma olarak gördüğü için kalkınma iktisadı açısından bu uzlaşmaya iki unsur egemendir: İlk olarak, kalkınmaya dönük herhangi bir politikanın belirlenmesine gerek yoktur.

Bu hedefe ulaşmak için tek politika, piyasaya olabildiğince güvenmek ve alan açmaktır. İkinci ve daha aşırı düzeyde ise "kalkınma" fikrinin bizatihi kendisi ve yararlılığı tartışmaya açılır. Buna göre piyasanın sunduklarının ötesinde kalkınmayı tanımlamanın ve nitelemenin gereği yoktur; kalkınma, piyasa kendi haline bırakıldığında karşımıza ne çıkarsa odur. Kısaca her iki halde de politika ve kalkınma arasındaki bağ tümüyle ortadan kaldırılır. Bu şekilde Washington uzlaşması yalnızca piyasalara güven duyulmasını öğütleyen politik talimatlar ortaya koymamış, aynı zamanda devlet-piyasa karşıtlığını vurgulayan analitik bir gündemi de beraberinde getirmiştir (Fine, 2011: 223-224).

Tablo-2: "Orijinal" Washington Uzlaşmasından "Genişletilmiş" Washington Uzlaşmasına (Rodrick, 2002)

Orijinal Washington Uzlaşması	**"Genişletilmiş" Washington Uzlaşması**
	***Önceki on unsura ek olarak;**
1- Mali disiplin 2- Kamu harcamalarının temel eğitim, ilk derece sağlık hizmeti ve altyapı hizmetleri doğrultusunda kaydırılması 3- Vergi reformları 4- Finansal serbestleşme 5- Birleşik ve rekabetçi döviz kuru 6- Ticari serbestleşme 7- Doğrudan yabancı yatırımın serbestleşmesi 8- Özelleştirme 9- Deregülasyon 10- Mülkiyet haklarının teminat altına alınması	11- Kurumsal yönetişim 12- Yolsuzlukla mücadele 13- Esnek emek piyasaları 14- WTO sözleşmeleri 15- Finansal kodlar ve standartlar 16- "İhtiyatlı" sermaye bilançosu açığı 17- Aracısız döviz kuru rejimleri 18- Bağımsız merkez bankaları/ enflasyon hedeflemesi 19- Sosyal güvenlik ağları 20- Yoksulluğun azaltılması

Ortaya çıktığı 1980'li yıllardan ve özellikle 1990'ların başlarından itibaren bu 'neoliberal Ortodoksluğa' ve yol açtığı yıkım politikalarına yönelik hoşnutsuzluk ve

eleştiriler, başta azgelişmiş ülkeler olmak üzere pek çok ölçekte -ve hatta uluslararası finans kuruluşlarının koridorlarında bile- ses bulmaya başlamıştır. Washington uzlaşmasına yöneltilen temel eleştiri noktaları, onun Doğu Asya ülkelerinin iktisadi başarısını açıklamakta yetersiz kalması, neoliberal politikaların iktisadi performansa önemli bir katkısının olmaması ve yoksullar üzerinde fazlasıyla olumsuz sonuçlara yol açan istikrar ve uyum programlarıdır. Bu politikaların yol açtığı hoşnutsuzluk ve eleştiriler yansımalarını özellikle 1990'larla birlikte bulmaya başlamış ve bu durum neoliberal Ortodoksluktan tedrici bir uzaklaşma eğilimini de beraberinde getirmiştir. Aslında gerçekte var olan şey bir 'uzaklaşmadan' çok daha önceki dönemin politikalarındaki çeşitli eksikliklerin telafisi ve belirli politik enstrümanlarla tedavi edilmesi ve hatta güçlendirilmesidir. Örneğin Rodrick (2002) bu dönemle birlikte "orijinal" Washington uzlaşmasının genel karakterini koruduğunu, yeni olan şeyinse bir takım politikalarla bunların desteklenmesi ve güçlendirilmesi olduğunu Tablo-2'de açık bir biçimde gösterir. Bu doğrultuda onun bu döneme verdiği isim "Genişletilmiş (*Augmented*) Washington Uzlaşması"dır. Her şeyden öte hem Washington Uzlaşması hem de Post-Washington Uzlaşması aynı yöntemsel temelleri paylaşırlar: İndirgemecilik, metodolojik bireycilik, faydacılık ve mübadelenin toplumun bir yönü olmaktan ziyade insan doğasının bir parçası olduğu biçimindeki dogmatik varsayım (Fine, 2011: 236-237). Dahası azgelişmiş ülkelere "tavsiye" ettikleri politikalar açısından pek bir farklılıkları yoktur. Maliye ve para politikasında aşırı muhafazakâr olmalarının yanı sıra "serbest" ticareti, özelleştirmeyi, serbestleşmeyi ve deregülasyonu destekler. Saad-Filho (2008: 199)'un da belirttiği üzere aralarındaki yegâne fark "reformların hızı, derinliği ve yöntemiyle" ilgilidir.

Tablo-3: Ekonomik Liberalleşmenin İki Safhası: Kuralların Değişiminden Kurumların Değişimine (Naim, 1994)

	Birinci Safha: Uygulamaya Koyma	**İkinci Safha: Güçlendirme /Pekiştirme**
Öncelikler	▪ Enflasyonun düşürülmesi ▪ Gelişmenin restorasyonu	▪ Toplumsal koşulların düzeltilmesi ▪ Uluslararası rekabetin artırılması ▪ Makroekonomik istikrarın sürdürülmesi
Reform Stratejisi	▪ Makroekonomik kuralları değiştirmek ▪ Devletin boyut ve faaliyet sahasını azaltmak ▪ Korumacılığı ve devletçiliği ortadan kaldırmak	▪ Kurumsallaşma: Oluşturma ve rehabilite etme ▪ Özel sektörün rekabetçiliğini artırma ▪ Sağlık, eğitim ve diğer kamu hizmetlerinde reform ▪ "Kapitalizmin ekonomik kurumlarını" oluşturmak ▪ Yeni bir "uluslararası ekonomik entegrasyon" inşa etmek
Tipik Enstrümanlar	▪ Zorlayıcı bütçe kesintileri ve vergi reformları ▪ Döviz kurunda, kar oranlarında ve fiyatlarda liberalizasyon ▪ Ticaretin ve yabancı yatırımın liberalizasyonu ▪ Özel sektörün deregülasyonu ▪ "Sosyal güvenlik fonları"nın oluşturulması ▪ Daha kolay özelleştirme (örneğin oteller, hava alanları, imalat sanayi)	▪ Emek piyasasında reform ▪ Kamu hizmeti reformu ▪ Yönetimin yeniden yapılanması (özellikle sosyal bakanlıkların) ▪ Adalet hizmetlerinin gözden geçirilmesi ▪ Düzenleyici kapasitenin artırılması (özelleştirilmiş kamusal hizmet kuruluşları ve diğer tekeller, antitröst, antidumping, finansal sektör, çevre, emek vb. için) ▪ Vergi tahsilâtının geliştirilmesi ▪ Sektörel yeniden yapılanma ▪ İhracat teşvik politikaları ▪ Devlet ve federal hükümetler arası ilişkileri yeniden yapılandırmak
Temel Aktörler	▪ Baş(ba)kanlık ▪ Ekonomi Bakanlıkları ▪ Merkez Bankası ▪ Çok taraflı finansal kuruluşlar ▪ Özel finansal gruplar ve yabancı yatırımcılar	▪ Baş(ba)kanlık ve bakanlar kurulu ▪ Meclis ▪ Kamu bürokrasisi ▪ Yargı ▪ Sendikalar ▪ Politik partiler ▪ Medya ▪ Devlet ve yerel hükümetler ▪ Özel Sektör
Reformların Kamusal Etkisi	▪ Kısa vadeli ▪ Aşırı kamusal görünürlük	▪ Orta ve uzun vadeli ▪ Düşük kamusal görünürlük
Reformların Teknik ve İdari Karmaşıklığı	▪ Düşük ve orta düzeyde	▪ Çok yüksek
Politik Müdahalenin Doğası	▪ "Geçici düzeltmeler" ▪ Toplum kesimleri arasında geniş ölçüde yayılmış	▪ Spesifik grupların sahip olduğu özel avantajların daimi olarak ortadan kaldırılması
Temel Yönetim Dürtüsü	▪ Yalıtık teknokratik elitlerce makroekonominin yönetilmesi	▪ Orta düzey kamu sektör yönetimine aşırı derecede bağımlı kurumsal kalkınma

Naim'in (1994) ana hatlarını çıkardığı "ikinci jenerasyon" uyum reformları (Tablo-3) ve Dünya Bankası'nın 1997 tarihli "Değişmekte Olan Dünyada Devlet" adlı Dünya Kalkınma Raporu bu yeni döneme geçişin önemli işaretlerini oluşturur. Özellikle bu rapor Başkan James Wolfensohn ve baş ekonomist Joseph Stiglitz'in Banka'daki dönemlerinde ortaya çıkmıştır. Temel vurgusu "yönetişim" ve "kurumların rolü"dür. 'Yeni Kurumsal İktisat' yaklaşımının önde gelen taraftarlarından olan Stiglitz 1999'da Banka'daki görevinden ayrılıncaya kadar ve sonrasında da "Post-Washington Uzlaşması" adını verdiği bu yeni dönemin ana hatlarını çıkarmaya ve yaygınlaştırmaya çalışmıştır. Stiglitz'e göre temel konu Washington uzlaşmasının ortaya koyduğu biçimiyle "devletin müdahil olup olmaması" meselesi değil, "devletin nasıl müdahil olacağı"dır:

"Daha önemlisi, devlet ve piyasanın birbirlerini ikame edebileceğini düşünmemeliyiz (…) Devlet kendisini, piyasanın tamamlayıcısı olarak görmelidir. Bu tamamlayıcılığı, piyasaların işlerini daha iyi yerine getirmelerini sağlayan eylemleri üstlenerek yapar" (*aktaran* Fine, 2011: 230).

Bu şekilde Stiglitz özelinde Yeni Kurumsalcılık, eski ortodoksinin aksine, bir yandan piyasa-devlet karşıtlığı yerine bunlar arasındaki bir "tamamlayıcılık" ilişkisini ortaya koyarken diğer yandan da "piyasa kusurlarının" varlığını kabul ederek bunların düzeltilmesinde sınırlandırılmış bir devlet müdahalesinin potansiyel yararına vurgu yapar. Piyasaların sağlıklı olarak işlemesinde kurumların ve dolayısıyla devletin rolünün ve bu rolün tanımlanmasına dönük olarak Dünya Bankası'nın ortaya attığı "iyi yönetişim" yaklaşımının gölgesindeki bu gündemin öncekine nazaran çok geniş bir çerçevesi vardır: Mülkiyet haklarını korumak ve teşebbüslerin kârlılığını güvence altına almak amacıyla yapılacak yasal ve hukuksal değişiklikler; piyasa dostu sivil toplum kuruluşlarının geliştirilmesi; devlet

bankalarının özelleştirilmesinin ötesine geçecek finansal reformlar; ve (devlet müdahalesini sulandırmayı önleyecek) demokratik nitelikli siyasi reformlar bu menzilin içerisinde yer alır (Pender, 2001'*den aktaran* Saad-Filho, 2008: 198).

Fine'ın işaret ettiği gibi Washington uzlaşması, devlet ya da toplum gibi ekonomi-dışı alanlara karşı kör bir tutum sergilerken Post-Washington uzlaşması, hem "ekonominin yanında toplumsalın varlığını ilan eder" hem de "devlet dostu" ve "müdahaleci" bir politikanın kabulüne yaslanır (2011: 217-218). Söz konusu paradigma değişiminin devlete ilişkin boyutu biraz daha açıktır ve malumun ilamından öteye gitmez: "Engel olarak devlet"ten "ehil devlete" (*capable state*) ya da bunun daha inceltilmiş biçimiyle "iyi yönetişime" geçiş. Oysa "toplumsalın" yeniden keşfedilişinde aynı açıklığı yakalamak o kadar da kolay değildir. Ancak şu kadarı söylenebilir ki, özellikle toplumun bu "yeniden keşfedilişini", ilerici ya da en hafifinden masum bir adım olarak değerlendirmek pek de akıllıca olmaz. Gerek devletin gerekse de toplumun genel resme dâhil edilmesiyle temelde hedeflenen şey piyasaları bunlar dolayımıyla güçlendirmek ve piyasaların ihtiyaçları doğrultusunda araçsallaştırarak düze çıkarmaktır. Toplumsal düzlemde bunun anlamı, (sivil) topluma müdahalenin kapsam ve derinliğinin artması ve devlet ve piyasalar arasındaki ifade edilen "tamamlayıcılık" ilişkisinin (sivil) toplumu da kapsayacak biçimde genişletilmesidir. Polanyigil bir ifadeyle –Onun "çift yönlü hareket" (*double movement*) dediği şey doğrultusunda- daha önceki dönemin aşırılıklarına ve buna yönelik tepkilere karşı "toplumun piyasaya (yeniden) gömülümünün" ya da yeni bir neoliberal "piyasa toplumu" yaratmanın yeni politik-ideolojik stratejilerle devam ettirilmesine dönük bir çabayı ifade eder. Fine bunu daha önceki dönemin "ekonomik mühendisliğinin" tamamlayıcısı niteliğinde bir tür "toplumsal mühendislik" çabası

olarak görür; çünkü bu yeni yaklaşımda "toplumsal", hem ideolojik hem de politik düzeyde ekonominin bir eklentisinden başka bir şey değildir ve en veciz ifadesini "sosyal sermaye" yaklaşımında bulur (2011: 250).

3.2. "Budama" (*Roll-Back*) Neoliberalizminden "Yaygınlaştırma" (*Roll-Out*) Neoliberalizmine

Peck ve Tickell (2002) ise neoliberalizme ilişkin üç aşamalı bir dönemselleştirme önerirler:

***(a)Proto-Neoliberalizm*:** 1970'lerin makroekonomik kriz koşullarında Hayek ve Friedman gibi düşünürlerin fikirlerinde somutlaşan felsefi bir proje olarak neoliberalizmin ön plana çıkışı ve belirli çevrelerde krize bir yanıt olarak kabul görmeye başlaması. Bu dönemde Keynesçi mali düzenlemeler, sendikalar, merkezi planlama, devlet mülkiyeti ve "aşırı düzenlenmiş" emek piyasaları krizin temel belirleyenleri olarak görülür.

(b)Budama/Püskürtme (Roll-Back) Neoliberalizmi: 1980'lerle birlikte iktidara gelen başta Thatcher ve Reagan olmak üzere Sağcı hükümetlerin, Keynesyen refah devleti kurum ve pratiklerinin ortadan kaldırılması doğrultusunda yürüttükleri piyasalaştırma ve deregülasyon politikaları.

(c)Yaygınlaştırma (Roll-Out) Neoliberalizmi: 1980'lerin Thatcher ve Reagan hükümetlerinin tümüyle piyasa merkezli "sığ" neoliberalizminin neden olduğu ekonomik ve toplumsal sorunlar neticesinde, neoliberal projenin, 1990'larla birlikte

Clinton ve Blair gibi Üçüncü Yol hükümetleriyle somutluk kazanan "sosyal olarak daha müdahaleci ve ıslah edici" bir biçime evrilmesi.

Neoliberalizm genellikle ideolojik olarak birinci politik olarak da ikinci dönemle eş anlamlı – özelleştirme, piyasalaştırma ve deregülasyon üçlüsüne dayalı - bir proje olarak görüldüğü için, özellikle bu projenin ekonomik, politik ve özellikle de toplumsal düzeydeki yıkıcı etkilerinin ve buna karşı muhalefetin doruğa çıktığı 1990'lı yıllar, onun farklı –genellikle de sonunu getirecek- bir dönemeçte olduğuna yönelik kanıları da beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte Tickell ve Peck'e (2003) göre bu dönem, beklenilenin aksine neoliberal deneyimin sonunu getirmek bir yana; "ana akım" politik söylemini, gelişmiş ya da gelişmekte olan kapitalist dünyanın büyük bir kısmına genişlettiği ve (Avrupa Birliği ve NAFTA gibi) çok taraflı kuruluş ve bölgesel devlet yapılarının mimarisini şekillendirdiği oranda, temel ilkelerini "sahiden" hegemonik bir ideolojiye dönüştürerek, hem "yaygın" hem de "dayanıklı" bir form kazanmıştır. Onlara göre bu, onun "nihai bir zafer" kazanmasını anlatmaktan ziyade "hâkim formundaki" bir değişime işaret eder: 1980'lerdeki Keynesçi-Refahçı kurum ve deneyimlerin budanmasına dayalı "ham" ve "sığ" bir formdan, 1990'lardaki "çok daha derin bir neoliberalleşme formuna" geçiş.

Peck ve Tickell'e göre bu aşama "kurum-inşası ve hükümet müdahalesinin yeni biçimlerinin" daha geniş tanımlanan bir neoliberal proje dâhilinde imtiyazlı kılındığı bir döneme işaret eder. Neoliberalizm bu dönemle birlikte artık sadece dar bir biçimde piyasaların (ve piyasa mantığının) mobilizasyonu ve genişletilmesiyle ilgili değildir. Özellikle agresif bir yeniden düzenleme (*reregulation*), disipline etme ve 1980'lerin neoliberalizmi tarafından dışlanmış ve mülksüzleştirilmiş olanları

"kapsamına alma" doğrultusunda yeni "sosyal" ve cezalandırıcı politika oluşturma biçimlerinin ön plana çıkarılmasıyla ilişkili olmaya başlamıştır. Bu elbette ki ekonomik meselelerin gündem dışı olması demek değildir. Daha ziyade, "neoliberal ekonomik yönetim tarzlarının etkin bir biçimde normalleştirilmesiyle" birlikte "aktif politika oluşturma hudutlarının kayması" ve "devlet-inşası sürecinin yeniden canlandırılması" anlamına gelir. Neoliberalizm giderek tümüyle kuralsızlaştırıcı bir politik zihniyet ya da bir tür "ideolojik yazılım"dan (*ideological software*) ziyade yeni "kurumsal donanım" (*institutional hardware*) formlarının ortaya çıkışıyla ilişkili olmaya başlamıştır. Özellikle neoliberalizmin ana merkezlerinde bunun anlamı "*teknokratik ekonomik yönetim*" ve "*istilacı toplumsal politikaların*" çarpıcı düzeyde bir arada bulunmasıdır. Kar oranlarının manipülasyonuna, enflasyonsuz büyümenin sürdürülmesine ve serbest ticaret kurallarının ülke dışına ve içeride esnek emek piyasalarına genişletilmesine dayalı neoliberal ekonomik yönetim süreci, giderek teknokratik bir form almaya ve böylelikle depolitize olmaya başlamıştır. Aynı esnada suç, göç, zabıta, refah reformu, kentsel düzenleme ve gözetim ve toplumsal yeniden üretim (*community regeneration*) gibi "sosyal" meseleler etrafında son derece müdahaleci bir gündem oluşturulmuştur. Özellikle bu alanlarda yeni yönetim teknolojileri geliştirilerek yürürlüğe sokulmuş, çoğunlukla "refah bağımlılığı" (*welfare dependency*) gibi yeni siyasi amaçlar etrafında yeni "reform" söylemleri oluşturulmuş, yeni kurumlar ve dağıtım (*delivery*) yöntemleri meydana getirilmiş ve yeni "toplumsal öznellikler" geliştirilmiştir. Tüm bu sosyal ve cezai politika akınları, hem neoliberal projenin –ve dolayısıyla da piyasa mantığının desteklenip genişletilmesinin, bireyselleştirilmiş öznelerin sosyalleştirilmesinin, uyumsuzların disipline edilmesinin- "ilerletilmesini" hem de dogmatik kuralsızlaştırma ve

piyasalaştırmaya dayalı olan bu projenin daha önceki tezahürlerinin açık bir biçimde ciddi sınırlılıklar ve çelişkiler taşıdığının bir tür kabulünü yansıtır. Sonuç olarak Peck ve Tickell'in "yaygınlaştırma neoliberalizmi" dediği şey, "Thatcher/Reagan projesinin açık başarısızlıklarına karşı politik ve kurumsal olarak dolayımlanmış bir dizi tepki"yi ifade eder. Bu neoliberal projenin hem "kırılganlığını" hem de "derinliğini" göstermesi açısından önemli bir aşamaya geçiş anlamına gelir.

Bu geniş kapsamlı yönelimin analitik ve politik sonuçlarını Peck ve Tickell üç noktada ele alırlar: Neoliberalizmin *düzenleyici boyutu*, *ölçeksel bileşimi* ve *asli politik odağı*. İlk olarak bir düzenleyici proje olarak neoliberalizmin değişken karakteri göz önüne alındığında, onun 1970'li yıllardaki nüfuzu -ve entelektüel bir projeden bir devlet projesine dönüşümü- projenin kendisine "dışsal" kriz koşullarıyla doğrudan alakalı iken, 1990'lardaki kaymalar büyük oranda –piyasa, devlet ve yönetişim başarısızlıklarıyla belirginleşen- projeye "içsel" çelişki ve tansiyonlar tarafından tetiklenmiştir. Böylelikle 1980'ler boyunca, hükümetler yollarına çıkmadığı müddetçe piyasa kural ve aktörlerinin eş zamanlı faaliyetinin tek başına ekonomik düzenleme için yeterli olacağı düşünülürken, 1990'lı yıllarla birlikte –taşımacılık, gıda sistemi, hava kirliliği, finansal piyasalar ve emek pazarları gibi- pek çok alanda nükseden başarısızlıklar dar deregülasyon ve piyasalaştırma politikaları dışında arayışları ve böylelikle de bu dar neoliberal politika repertuarının piyasa dışı yönetişim ve düzenleme formlarını kucaklayacak bir biçimde esnetilmesini beraberinde getirmiştir: "Toplumun" (*community*) ve piyasa dışı "kıstasların" seçici bir biçimde sahiplenilmesi; "sosyal sermaye" söylem ve tekniklerinin oluşturulması; kentsel dönüşüm ve sosyal refah gibi alanlarda "yerel yönetişim" ve "ortaklık temelli" politika geliştirme ve uygulama yöntemlerinin benimsenmesi; (yerel

düzeyde) gönüllü ve inanç temelli organizasyonlar biçimindeki "küçük müfrezelerin" neoliberal hedeflere hizmet edecek biçimde harekete geçirilmesi; ve ceza ve istihdam politikaları gibi alanlarda (artan kamu harcamalarına dönük gerekçelendirmelerle birlikte) saldırgan ve yeni paternalist müdahale formlarının gelişmesi (2002: 390).

İkinci olarak bu dönüşümler, neoliberalizmin ölçeksel yapısındaki değişikliklerle el ele gitmiştir. Bu değişimler ulusal devlet iktidarının kompleks (ve çoğunlukla da dolaylı) olarak genişletilmesini içerir ve en çarpıcı biçimini "yetkilendirme", "yerelleştirme" programlarının ve yetki ve görevlere ilişkin politik transferlerin sevk ve idaresinde bulur. En genel anlamda neoliberal ölçek politikası, yetki ve sorumlulukların dağıtılması noktasında "asimetrik" bir karakter sergiler: Yerel kurum ve aktörlere "yetki verilmeden sorumluk" yüklenirken, uluslararası kurum ve aktörler "hiçbir sorumluluğa sahip olmaksızın yetkilerle" donatılmışlardır (2002: 386). Bu şekilde özellikle sosyal politika alanında kaynaklar, sorumluluklar ve riskler yerel yönetimlere ve devlet dışı oluşumlara havale edilirken, daha önce son derece politik olan meseleler, ulus üstü ajanslar ve üst-düzenleyici (*meta-regulatory*) yapılar tarafından massedilen ve piyasaların etkisine açık "teknokratik yapılara" ve "rutinleşmiş standartlara" dönüştürülmüştür. Ulusal devlet düzeyinde ise, -düşük enflasyona, serbest ticarete, esnek emek piyasalarına, azalan oranlı vergilendirmeye, hükümet faaliyetlerinin azaltılmasına ve merkez bankasının (göreli) özerkliğine dayalı- neoliberal makroekonomik yönetim biçimleri, politik tartışmalar ve politika oluşturma açısından "çantada keklik" bir bağlam oluşturmuştur (2002: 391).

Tablo-4: Neoliberalleşme Biçimleri (Tickell & Peck, 2003)

	Proto-Neoliberalizm	**Budama Neoliberalizmi**	**Yaygınlaştırma Neoliberalizmi**
Dönemselleştirme	1980 öncesi	1980'ler ve 1990'ların başı	1990'ların başından günümüze
Politik Uygulama Biçimi	Devlet dışı proje	Devletleşme	Hegemonya/devlet inşası
Egemen söylem	Keynesçiliğe ve devlet başarısızlığına karşıtlık	Az yönetim/ deregülasyon	Paternalist devlet/ serbest ekonomi
Temel kuruluşlar	Liberal düşünce kuruluşları	İktidardaki partiler	Devlet kadrosu
Politik rasyonalite biçimi	İdeolojik eleştiri	İdeolojik proje	Teknokratik yönetim
Direniş kaynakları	Keynesçi Ortodoksi	Örgütlü emek	Siber aktiviteler
Entelektüel kapsam	Parasalcı ekonomi	Arz-yönlü ekonomi	Burjuva sosyolojisi
Totemik figürler	Milton Friedman, Hayek, Pinochet	Thatcher ve Reagan	Clinton, Blair, Schröder, Greenspan
Başlıca Aktörler	Teorisyenler, düşünürler	Öncü Politikacılar, politik atanmışlar	Siyasa memurları, teknopoller
Entelektüel elit ilişkileri	Karşılıklı cepheleşme	Uzlaşma	Ortaklaşa seçme
Hizmetlerin karşılanması	Harcama kesintileri	Özelleştirme	Piyasalaştırma
Emeğin düzenlenmesi	Tam istihdam krizi	Kitlesel işsizlik	Tam istihdam edilebilirlik
Mali durum	Stagflasyon	Sıkı para politikası/ liberal güven	Sürekli durgunluk
Devlet maliyesi	Mali kriz	Sistemik borçlanma	Borçların geri ödenmesi
Coğrafi Merkezler	Chicago	Londra ve Washington, DC	Brüksel, Londra ve Washington, DC
Coğrafi sınırlar	Santiago	Brüksel	Paris, Berlin, Hong Kong, Singapur, Johannesburg
Direniş alanları		İngiliz kentleri ve maden sahaları, Kuzey Amerikan sanayi bölgeleri	Küreselleşme karşıtı cepheleşme, Fransa, Malezya
Ölçeksel yapı		Ulusal	Küresel-yerel
Finansal Disiplin	Enflasyon	Yapısal Uyarlama	Standartlar ve kurallar
Etik	Bireyselcilik	Gayriahlâkî Piyasalaşma	Ahlaki Otoritercilik

Neoliberal politikaların "asli odağı" açısından ise bu yazarlar ikili bir sürece dikkat çekerler: Ekonomi politikası alanında "finansallaşma" ve sosyal politika alanında da belirli bir "yenilenme". İlk süreç, "budama" neoliberalizminin aşırılıklarının 1990'ların finansal krizleriyle açığa çıkmasını takiben, Anglo-Amerikan ussallığını normalleştirerek bir tür "küresel istikrar" sağlarken, paradoksal biçimde, ciddi olarak "konjonktüre dayalı" (*procyclical*) bir sistemik entegrasyon yaratan "yeni finansal yapıların" inşa edilmesini anlatır. Sosyal Politika alanındaki "yenilenme" ise, yoksulluğun (yeniden) kriminalleştirilmesi, standart dışı çalışmanın (*contingent work*) normalleşmesi ve sosyal yardım kesintileri yüzünden zorunlu bir hal alması, "çalıştırma yoluyla sosyal yardım" (*workfare*) programları ve aktif istihdam politikaları yoluyla emek piyasasının kapsamlı bir yeniden oluşturulması sürecini yansıtır. Sayısal olarak mavi yakalıların 1980'lerde beyaz yakalıların da 1990'lardaki küçülmesine müteakip politika yapıcılar ısrarla "güvencesiz çalışma" (*precarious work*) rejimlerinin yeniden üretimi ve düşük ücretli istihdam için yoksulların harekete geçirilmesi sorunlarına odaklanmışlardır. Böylelikle, piyasa disiplini, sürekli olarak "işe hazır olmayı" (*job readness*) sağlama alacak bir dizi mikro ölçekli düzenleyici müdahale ve geniş ölçekli "kapatma" (*incarceration*) ve toplumsal "gözetleme" (*surveillanc*e) formunda yeni devlet müdahale yöntemleriyle desteklenmiştir (2002: 392).

3.3. Bir "Yaratıcı Yıkım" Süreci Olarak Neoliberalizm

Brenner ve Theodore ise, neoliberalizmin, "yıkıcı" bir deregülasyon aşamasından (1980'ler, Thatcher/Reagan hükümetleri) "yapıcı" bir kurumsallaşma aşamasına (1990'lar ve 2000'ler, Üçüncü Yol, Dünya Bankası'nın Yoksulluğu

Azaltma Paradigması) geçip geçmediğine ilişkin olarak Peck ve Tickell'le benzer bir yaklaşımdan hareket ederler. Daha önce de belirtildiği gibi onlar, neoliberal proje içerisindeki dönüşümleri neoliberalizmin "izlek-bağımlı" karakterine bağlarlar. Var olan kurumsal formlarla yeni neolibeal projeler arasındaki bu izlek-bağımlı etkileşimleri ortaya koymak için "var olan neoliberalizmi", "diyalektik olarak birbiriyle bağlantılı fakat analitik olarak birbirinden faklı iki *momente*" atıfla (Joseph Schumpeter'den mülhem) bir "yaratıcı yıkım" süreci olarak analiz ederler. Bu "yaratıcı yıkım" süreciyle anlatmak istedikleri; (a) "piyasa odaklı reform girişimleri vasıtasıyla mevcut kurumsal düzenleme ve uzlaşıların (kısmi) *yıkımı*" ve (b) "piyasa odaklı ekonomik gelişme, metalaşma ve sermaye hâkimiyeti için yeni bir altyapının (geleceğe dönük) *yaratımı*"dır. Bu yıkım ve yaratım süreçleri birbiri ardınca sıralanmaktan çok eş zamanlı olarak ortaya çıkar ve "pratikte derinlemesine ve ayrılmaz bir biçimde birbirine bağlı"dırlar. Bu nedenle de doğrusal bir değişim sürecinin farklı dönemsel kesitlerini vurgulayan "aşama" yerine, Hegelci-Marksist anlamıyla "dinamik ve diyalektik bir süreçteki ihtilaflı fakat karşılıklı olarak da ilişkili" unsurları anlatmak için "moment" kavramını kullanmayı tercih ederler (2002: 363).

Brenner ve Thodore neoliberalizmin bu yaratıcı yıkım sürecini, bir bütün olarak kapitalizm için yaşamsal önemde olan farklı düzenleyici-kurumsal yapıların neoliberal dönemle birlikte geçirdiği dönüşümler bağlamında ele alırlar. Onlara göre geniş bir ölçekte sermayenin endüstrileştiği ve şehirleştiği 19. yüzyıldan itibaren her bir ulusal hükümranlık alanında kapitalizmin hayatta kalması, en az beş temel boyuttan oluşan tarihsel olarak özgün kurumsal oluşumun üretimi yoluyla mümkün olmuştur (Brenner ve Thodore, 2002: 354): (a) *ücret ilişkisi* - üretim ve yeniden

üretim alanlarında sermaye/emek ilişkilerinin yapısı; (b) *kapitalistler arası rekabet biçimi* – pazar paylaşımı ve teknolojik avantaj elde etmek için kapitalistlerin içerisinde mücadele ettiği çerçeve; (c) *parasal ve mali düzenleme biçimleri* – sermaye dolaşımının örgütsel yapısı; (d) *devlet ve diğer yönetişim biçimleri* - kapitalist toplumun temel çelişkilerinin müzakere edildiği kurumsallaşmış politik uzlaşılar bütünü; ve (e) *uluslararası düzenleme* – ulusal ve ulus altı ekonomik ilişkilerin dünya çapındaki sermaye birikim süreçleriyle eklemlenmesini sağlayan mekanizmalar. Brenner ve Thodore "sermaye birikim süreçleri ve onunla ilişkili düzenleme sorunları her zaman yer-, mekan- ve ölçek-özgün formlarla eklemlendiği" için kapitalist düzenlemeye ilişkin son bir unsur olarak da "*eşitsiz coğrafi/mekansal gelişimin düzenlenmesi*"ni sayarlar (2002: 353-357). Neoliberal yaratıcı yıkım momentleri bu düzenleyici-kurumsal yapılar çerçevesinde ele alındığında karşımıza aşağıdaki tablo çıkar:

Tabo-5: Gerçekte Varolan Neoliberalizmin Yıkıcı ve Yaratıcı Momentleri (2002: 364)

Regülasyon Alanı	**Yıkım Momenti**	**Yaratım Momenti**
Ücret İlişkisi	▪ Örgütlü emeğe ve ulusal düzeydeki toplu iş sözleşmelerine saldırılar ▪ Aile ödeneğinin kaldırılması ve yaygın ekonomik güvensizliğin artması ▪ Eşit istihdam fırsatını, iş güveliğini ve işçi haklarını güvence altına alan ulusal düzenlemelerin geriletilmesi	▪ Rekabete dayalı deregülasyon: genişletilmiş yönetsel takdir hakkıyla bütünleşik ücret düzeyleri ve çalışma koşullarının yeniden pazarlığının parçalanması ▪ Sosyal ücretin yeni biçimleri ve emeğin yeni cinsiyet bölünmeleri ▪ Emeğin yeni "esneklik" formlarının geliştirilmesi
Kapitalistler Arası Rekabet Biçimi	▪ Önde gelen ulusal endüstrilerden devlet desteğinin kontrollü olarak geri çekilmesi ▪ Ulusal korumacı politikaların kaldırılması ▪ Doğrudan yabancı yatırım için ulusal engellerin kaldırılması	▪ "Yeni doğmakta olan" (*Sunrise*) endüstriler için yeni devlet desteği biçimleri ▪ WTO, IMF, EU, NAFTA ve diğer ulus üstü yapılarda kodifiye edilen ticari serbestleşme politikaları yoluyla küresel emtia pazarlarının genişletilmesi ▪ GATT müzakereleri vasıtasıyla küresel sermaye piyasalarının oluşturulması
Finansal ve Parasal Düzenleme Biçimleri	▪ Küresel Bretton Woods Para sisteminin kaldırılması ve para piyasalarının deregülasyonu ▪ Ulusal devletlerin döviz kurunu kontrol kapasitesinin erozyonu	▪ Spekülasyon amaçlı para piyasalarının ve ulusal kontrol dışı "devletsiz paralar"ın ortaya çıkması ▪ Küresel finansal işlemlerin takibinde (Uluslararası Ödemeler Bankası gibi) küresel

	▪ Küresel pazarlarda parasal ve finansal spekülasyonları engelleyen düzenleyici kısıtlamaların kaldırılması ▪ Finans ve kredi akışlarının üretken yatırım kaynaklarından ayrılması	düzenleyici kurumların artan rolü ▪ Finansal offshore merkezlerinin oluşturulması, uluslararası bankacılık olanakları ve vergi cennetleri
Devlet ve Diğer Yönetişim Biçimleri	▪ Keynesyen talep yönetim biçimlerinin terk edilmesi ▪ Refah hizmetlerinin sağlanmasına yönelik geleneksel ulusal düzenlemelerin kaldırılması ▪ Ulusal devletin para, ticaret ve yatırım akışlarını düzenleme kapasitesinin "içinin oyulması" ▪ İdari kontrolün hiyerarşik-bürokratik formlarının merkezi konumunu kaybetmesi ▪ Ulusal ve ulusaltı düzeylerde geleneksel demokratik kontrol mekanizmalarının kaldırılması ▪ Devlet müdahalesinin bir hedefi olan merkezi ulusal ekonominin içinin boşaltılmasına dönük stratejiler ▪ Ulusal ve ulusaltı idari kurumların yönetsel-yeniden dağıtımcı işlevlerinin erozyonu ▪ Kamu harcamalarını düşürme amaçlı mali disiplin kurallarının dayatılması ▪ Kamu sektörü istihdamının daraltılması	▪ Arz-yönlü ve monetarist devlet müdahale programlarının yürürlüğe konulması ▪ Sosyal refah fonksiyonların daha düşük yönetim düzeylerine, sosyal ekonomiye ve hane halkına indirgenmesi ▪ Bölgesel rekabetçilik, teknolojik yenilik ve uluslararasılaşmayı geliştirecek stratejilerin harekete geçirilmesi ▪ Kamu-özel ortaklıkların ve "ağ tabanlı" yönetişim biçimlerinin tesis edilmesi ▪ Kamusal hesap verebilirlik ve popüler-demokratik kontrolden muaf "yeni otoriter" devlet biçimlerinin ve "quango"ların yaratılması ▪ Ulusüstü ve ulusaltı stratejik birikim alanlarını imtiyazlı kılmak üzere devletin ekonomik müdahalesinin yeniden ölçeklendirilmesi ▪ Devlet sübvansiyonlarıyla özel yatırım maliyetlerinin finanse edilmesi ▪ Bir zamanki kamusal istihdam biçimlerinin özelleştirmeler yoluyla özel sektöre transferi
Uluslararası Düzen	▪ Ulusal birikim, düzenleme ve sosyopolitik mücadele ölçeğinin merkezi konumunu yitirmesi ▪ Muhitler, bölgeler, ulusal devletler ve ulusüstü ekonomik alanlar boyunca düzenleyici standartların altının oyulması	▪ Ulusaltı, ulusal ve ulusüstü kurumsal formların sistematik olarak yeniden düzenlenmesiyle "ölçeklerin göreceleşmesi" ▪ Devlet iktidarının ulusaltı (bölgesel ve yerel) düzeyleri boyunca piyasa dolayımlı, rekabetçi ilişkilerin geliştirilmesine dönük politikaların yürürlüğe sokulması
Eşitsiz Mekânsal Gelişim	▪ Gözden düşen bölge ve şehirlerden devlet desteğinin kontrollü olarak çekilmesi ▪ Telafi edici, yeniden dağıtımcı bölgesel politikanın (mekânsal Keynesçilik) geleneksel yapısının ortadan kaldırılması	▪ Ulusüstü ticaret blokları içerisinde sermayenin hareketliliğini artıracak ve stratejik şehir-bölgeler ve endüstriyel alanlarda sermayenin (yeniden) yatırımını teşvik edecek yeni devlet politikası formlarının harekete geçirilmesi ▪ Küresel, ulusal ve ulusaltı ölçeklerde yeni sosyo-mekânsal eşitsizlik, kutuplaşma ve bölgesel rekabet formlarının tesis edilmesi

Her ne kadar bu yaratıcı yıkım dinamiğini – kendi perspektiflerini düzenleme okulununkinden ayırmak için - "sınırları belirgin tutarlı bir düzenleyici sistemden diğerine tek yönlü çizgisel bir geçiş olarak" değil; yaygın yönetişim zafiyetleri, kriz eğilimleri ve kendi iç çelişkilerini yaratan "eşitsiz, çok ölçekli, çok yönlü ve açık uçlu" bir yeniden yapılanma süreci olarak ele alsalar da Peck ve Tickell'inkine benzer bir dönemselleştirmeye gidildiği de gözden kaçmaz. Söz konusu tablonun da

gösterdiği biçimde, "yıkıcı" momentler, II. Dünya Savaşı sonrası "Keynesçi mutabakatın" ve bu mutabakatın somut ifadesi olan kurum ve pratiklerin 1980'li yıllarla birlikte ortadan kaldırılmasına dolayısıyla da "budama/püskürtme" aşamasına tekabül ederken; "yaratıcı" momentler, piyasa disiplininin yeni biçimlerinin empoze edildiği –özellikle 1990'lı yıllarla birlikte ortaya çıkan- çeşitli kurumsal düzenlemeler ve politik adaptasyonlara, yani, Peck ve Tickell'in "yaygınlaştırma" aşamasına denk düşer.

3.4. "Ayrıştırıcı" "Neo"-liberalizmden "Kapsayıcı" (Neo)liberalizme

Porter ve Craig (2005; 2006) ise 1990'lar boyunca hem Üçüncü Yol hükümetlerinde hem de uluslararası kalkınmada "kapsayıcı" (*inclusive*) bir (neo)liberalizm biçiminin ortaya çıkışını ele alırlar. Onlara göre günümüz (neo)liberalizmi önceki "ayrıştırıcı", "kuralsızlaştırıcı" ve "daha fazla piyasaya dayalı" bir aşamadan ("açık sözlü", "rasyonalist" "neo"-liberalizm dedikleri şey), liberal reformları "yerleşik hale getirmeye", meşrulaştırmaya ve güvence altına almaya dönük yeni bir aşamaya yönelmiştir (2005: 228). Bu aşama, kaba piyasa regülasyonuna, yapısal uyarlama politikalarına, devletin/hizmetlerin küçültülmesine dayalı ilk dönem neoliberalizmin "negatif" yönlerinin hem "toplumsal içerme/katılım" (Üçüncü Yol hükümetlerinin ve OECD'nin *Sosyal İçerme Stratejileri*; küresel bilgi ekonomisine entegrasyon; "katılımcı" sosyal yönetişimi geliştirme; beşeri sermaye yatırımları; sosyal tutunumu ve güvenliği artırma ve sayısız alanda "müzakereler" geliştirme vs.) ve "yoksulluğu azaltma" (Dünya Bankası'nın *Yoksulluğu Azaltma Strateji Belgeleri*) hem de "modern", "iyi" yönetişim konusunda ehil devlet kurumları inşa etmek için "pozitif" ve ıslah edici bir

yönelimle bütünleştirildiği ve bir ölçüde de bunların yerini aldığı bir döneme işaret eder. Bu yeni dönemin önceliklerini ifade eden gözde kavramlar "piyasa fırsatları", "yetkilendirme", "iyi" ya da "modern yönetişim", sosyal ve ekonomik "katılım" ve özellikle de "güvenlik"tir. Bunların ortak noktası ise, küresel ekonomik entegrasyon ve açıklığın, piyasa güdümlü gelişmenin yanı sıra "iyi" ve "katılımcı" (*joined-up*) yönetişime, yerel ve toplumsal "ortaklıklara" ve her düzeyde "kapasitelerin" harekete geçirilmesine olan bağlılıklarıdır.

Porter ve Craig (2005) "kapsayıcı" (neo)liberalizmi, "liberal bir sosyo-ekonomik düzeni meşrulaştırmaya ve yeniden yerleşik kılmaya çalışan daha geniş bir liberal proje" bağlamında ve Polanyigil "çift yönlü hareketin" (*double movement*) neoliberal döneme uyarlanmış biçimi çerçevesinde ele alırlar. Polanyigil bir ifadeyle bu yeni dönem, daha önceki aşamanın aşırılıklarına bir tepkiyi ve piyasaların/piyasaya dayalı yönetişimin cemaat ve yerel stratejiler gibi toplumsalın belirli biçimlerinde tekrar yerleşik hale getirilmesini (*re-embedding*) yansıtır. Bu çerçevede söz konusu aşama iki hayati ve kurucu unsura sahip olmuştur. Bunlardan birincisi defansif ya da reaksiyoner boyuttur ve neoliberalizme karşı tepkilerde ifadesini bulur. Buna göre neoliberlizm, Düzenleme Okulunun uzun ömürlü bir sosyo-ekonomik ve uzam-zamansal "sabit" dediği şeyi meydana getirmekte başarısız olmuştur. Borç ve döviz krizi, "başarısız", "altüst olmuş" ve "parçalanmış" devletlerin yeniden ortaya çıkışı, sosyal hizmet temininin çökmesi, pek çok gelişmekte olan ülkede yoksulluğun artışı, Seattle'da ve başka pek çok yerdeki protestolar bunun tezahürleridir. Tüm bunlar, şayet liberal reformlar ayakta kalacaksa çok daha fazla şeyin yapılması gerektiğine dönük bir kanıyı da beraberinde getirmiştir. Bu çerçevede Polanyigil anlamda "ilk hareket", geleneksel ve yerel

toplumsal düzenin piyasa güçlerince altüst edilmesini ifade eden ekonomik serbestleşme ve entegrasyondur. Bunu izleyen "ikinci hareket" ise, Polanyi'nin "aydın reaksiyonerler" (*enlightened reactionaries*) dediği -ve günümüzde toplumsal hizmetleri yeniden yapılandırma arayışındaki uluslararası finans kurumlarının ve merkezi hükümetlerin çalışanlarına ya da yoksulluk sorunu etrafında ortaklık arayışındaki STK aktivistlerine tekabül eden- grupların piyasa odaklı serbestleşmenin toplumsal yıkımlarını hafifletmeye ve ona "insani bir yüz" vermeye dönük çağrılarında ifadesini bulur.

"Kapsayıcı" (neo)liberalizmin ikinci boyutu ise, "kapsamın genişletilmesi"dir. Bu durum en açık olarak, toplumu ve ekonomi politiği, bir dizi çoğul olarak (*plurally*) kurumsallaşmış ve "katılımcı" liberal nüfuz alanları, programlar ve özneler biçiminde yeniden çerçevelendirme ve yapılandırma çabalarında görülür. Peck ve Tickell'in neoliberalizmin "yaygınlaştırılması" aşamasını çağrıştırır bir biçimde neoliberalizmin "kapsamının genişletilmesi", birbiriyle ilişkili üç boyuta ve amaca sahiptir: İlki, yoksulların "küreselleşmeye" ve "küresel ekonomiye" aktif bir biçimde dâhil edilmesi; ikincisi, emniyet, istikrar, risk, güvenlik, içerme ve katılım gibi meseleleri de içerecek bir biçimde tümüyle piyasa serbestleşmesinin ötesine geçen liberal bir uzlaşıyı detaylandırma; ve üçüncüsü de, toplum ve yönetişim yapılarının daha küresel ve "kapsayıcı" liberal hatlar boyunca aktif olarak yeniden yapılandırılması ve "cemaat" gibi "neo-arkaik" ve "etno-politik" alanlar çerçevesinde bir takım işlevlerin sınırlı ve yüzeysel düzeyde yerinin kaydırılmasıdır (*re-territorialising*) (Porter & Craig, 2005: 230).

Tablo-6: Neoliberalizmin Ötesi mi? (Craig & Porter, 2006: 93)

Muhafazakâr Neoliberalizm	***Kapsayıcı (Neo)liberalizm***
Devletin piyasalardan uzaklaştırılması	Devlet piyasaları çalışır kılacak kurumlar yaratmalıdır
Bildiğini okuyan, kuralsız piyasalar	Piyasaların, "akıllı" yeniden düzenlemeyle, toplum ve kurumlara yerleşik (*embedded*) hale getirilmesi
Ülkelerin küresel piyasa kurallarına açılması ve uyumlu hale getirilmesi: "bat ya da çık"	Ülkelerin piyasaları işler kılan, iyi yönetişime tabi reformları "sahiplenmesi"
Halkın piyasalara dâhil edilmesi/katılımı: bat ya da çık	İnsanları, temel hizmetler aracılığıyla, piyasalara ve topluma dâhil etmek üzere "etkinleştirmek"
Hizmetlerin fonlayıcısı olarak devlet/diğerleri, tedarikçisi olarak ise piyasa	Hizmetlerin merkezi ve yerel devlet, piyasalar ve sivil toplumun bir arada "katılımcı" üretimi : 'yumuşak' kurumsal formlar
Piyasaya entegrasyon yoluyla yoksulluğun azaltılması (yapısal uyum)	Hizmetleri "mümkün kılan" ve ortaklıkları güçlendiren, piyasalar yoluyla yoksulluğun azaltılması
Piyasa ve mali disiplin(i): Uluslararası Finans Kuruluşlarının (UFK) borç verme koşulları	Etkili teşviklerle yönetim ve katılım yükümlülükleri
'Thatcherizm', neo-klasik ekonomi, Yapısal Uyum	'Üçüncü Yol' sosyal demokrasi (Blair/ Yeni İşçi Partisi); UFK/çok taraflı kuruluşlar güdümünde *Yoksulluğu Azaltma Strateji Belgeleri* ve Yoksulluğun Azaltılması

Craig ve Cotterell'in de (2007) ima ettikleri gibi bu aşamada, en yaygın tabiriyle "yönetimden yönetişime geçiş"ten çok bu ikisinin birlikteliği ve ikincisinin ilkine paravanlık ettiği bir yapı söz konusudur. "Ortaklık", "networkler" ve "katılım" gibi "yumuşak" (*soft*) kurumsal formlar, Yeni Kamu İşletmeciliği ve Yeni Kurumsal İktisat'tan ilham alınmış "sert" (*hard*) kurumsal formlarla bir arada var olmuşlardır ve ortaya çıkışları da (1990'ların ortalarından itibaren) neredeyse eş zamanlıdır. "İçermeye" ve "katılıma" bu vurgu Yeni Kamu İşletmeciliği'nin ağır sözleşmeciliğine (*contractualism*) yönelik hoşnutsuzlukları hafifletmeyi amaçlar. Bu sözleşmeciliğin kapsamı dâhilindeki STK'ların durumu bilhassa önemlidir. 1990'lardan günümüze STK'ların rolü giderek yaygınlaşarak, "hayır kurumlarından", -"sert" kurumsal sözleşme rejimleri altında- hizmet gören "yüklenicilere" ve ardından da -"hafif" kurumsal- tam ortaklık biçimlerine kaymış

olsa da, bu sözde "ortaklık" ilişkisi "sert" kurumsalcılığın empoze ettiği kurumsal, işlevsel ve ideolojik yapıyı dağıtmamıştır. Temelde bu "sert" kurumsal düzenlemeler yalnızca devletin değil bu tür STK'ların da "verimliliğini artırmaya" ya da "disipline etmeye" dönüktür. Bu aynı zamanda salt bir "yönetim rasyonalitesi"nin (*governmentality*) ortaya çıkışını değil, bunun yanında bir tür "yönetimselleştirme" (*governmentalization*) sürecini, yani STK'ların neoliberal proje doğrultusunda devletin bir "uzvu" ya da "gölge devlet" haline getirilmesi sürecini de anlatır.

4. "ANA AKIM" (*MAİNSTREAM*) NEOLİBERALİZMDEN "AŞAĞIDAN / AŞAĞI AKIM" (*DOWNSTREAM*) NEOLİBERALLEŞMEYE

Yukarıda bahsi geçen neoliberalizme ilişkin dönemselleştirmelerin en genel anlamda anlattığı şey, 1990'lı yıllarla birlikte onun, önceki tümüyle piyasaya dayalı 'dar' bir kapsamdan, söz konusu politikaların neden olduğu yeni toplumsal riskler karşısında 'toplumsalı' (sosyal tutunum, sosyal sermaye, sosyal içerme, sosyal ekonomi gibi yaklaşımlar yoluyla) yeniden üretmek üzere gerek devletin gerekse de "sivil toplumun" yeniden revize edilmesine dayalı çok daha geniş bir kapsama doğru evrildiğidir. Yukarıdaki yaklaşımların paylaştığı genel eğilim, bunun, daha geniş ve eşitsiz bir neoliberalleşme sürecindeki dâhili kaymalar olduğu ve dolayısıyla neoliberal birikim stratejilerini istikrarlı kılmak üzere yeni kurum, politika ve yönetsel rasyonalitelerin devreye sokulmasını yansıttığıdır. Bu anlamda söz konusu yeni dönem neoliberal politikalar açısından bir 'kopuşa' değil bir sürekliliğe ve hatta onun "güçlendirilmesine/pekiştirilmesine" (Naim, 1994), "genişletilmesine" (Rodrick, 2002), "yaygınlaştırılmasına" ve "normalleştirilmesine" (Peck & Tickell,

2002; Tickell & Peck, 2003) ve daha "kapsayıcı" bir biçim almasına (Porter ve Craig, 2005; 2006) işaret eder.

Söz konusu "yeni" yaklaşımda hedeflenense, gerek 'devleti' gerekse de (sivil) toplumu' daha incelikli olarak neoliberal formülasyona dâhil etmek ve bunlar dolayımıyla payasaları içine düştüğü kriz halinden kurtarmak ve uzun vadede daha sürdürülebilir bir ideolojik ve politik çerçeve içerisine sokmaktır. Devlet ve piyasa ilişkisi açısından bunun anlamı, piyasaya olan sonsuz güvenden 'piyasa kusurlarının' kabulüne ve dolayısıyla devlet-piyasa karşıtlığından ziyade bu kusurların ortadan kaldırılmasında sınırlandırılmış da olsa bir devlet müdahalesinin gerekliliğine işaret edilmeye başlanmasıdır. Söz konusu ilişki bundan böyle bir 'karşıtlık' değil Yeni Kurumsal İktisat'tan mülhem bir 'tamamlayıcılık' biçiminde tarif edilmeye başlanmıştır. Devletin piyasalar açısından buradaki görevi Dünya Bankası'nın 1990'lı yıllar boyunca formüle ettiği 'iyi' ya da 'modern' yönetişim çerçevesinde piyasaları 'işler kılacak' ya da piyasaya girişe 'fırsat verecek' siyasi, idari ve toplumsal düzenlemeler yapmak ya da önlemler almaktır. Ancak daha önce de belirtildiği gibi devletin daha en başından neoliberal politikaların yürürlüğe sokulması ve ilerletilmesindeki öncü rolü dikkate alındığında bu yeni bir durum olarak kabul edilemez; daha ziyade fiili düzeyde genel çerçevesi çizilmiş olan neoliberal devletin form ve işlevlerinin bir tür detaylandırılması anlamına gelir.

Bu anlamda 1990'lı yıllarla birlikte başta Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu (IMF) olmak üzere uluslararası finans kuruluşlarının 'iyi yönetişim' adı altında ortaya koyduğu genel çerçevenin 'yeniliği', sanıldığı gibi devletin bu form ve işlevlerini daha detaylı olarak formüle etmesinde değil, (sivil) 'toplumu' da

neoliberal proje şablonu içerisine sokma çabalarında aranmalıdır. Yeni neoliberal dönemde "uluslararası rekabetin artırılması" ve "makro-ekonomik istikrarın sürdürülmesi" gibi temel önceliklere "toplumsal koşulların düzeltilmesi" ya da daha spesifik olarak "yoksulluğun azaltılması" da eklenmiştir (Naim, 1994; Rodrick, 2002). Ancak bunun nasıl gerçekleştirileceği konusu basitçe 'yoksullara yardım' meselesinin ötesine geçer. Amaç sadece neoliberal politikalardan zarar görmüş yoksul ve dışlanmış kesimlerin bir tür 'desteklenmesi' değil, bu kesimlerin piyasaya nasıl eklemlenebileceği ya da başka bir deyişle ekonomiye aktif bir biçimde nasıl dâhil edilebileceği sorunudur. 1990'lı yıllarla birlikte gerek Clinton ya da Blair gibi hükümetlerin gerekse de Dünya Bankası'nın çeşitli STK'lar ya da taban örgütleri aracılığında ortaya koyduğu 'üçüncü yol' politikaların temel saiki, Refah Devleti döneminin sosyal demokrat parti politikalarına bir geri dönüş değil, aksine 'güçlendirme/yetkilendirme', 'sosyal sermaye geliştirme' ya da 'sosyal katılım' yoluyla yurttaşların piyasalara aktif katılımının sağlanmasıdır. Bu anlamda söz konusu dönemde 'toplumsal' olanın bu yeniden keşfi piyasa ilke, kural ve yönetişiminin yerel ya da topluluk/cemaat düzeyine doğru genişletilmesinden başka bir şey değildir ve bizim burada önereceğimiz 'aşağıdan noliberalleşme' kavramı tam da bu yönelime işaret eder. En genel düzeyde bu, bir 'piyasa toplumu' yaratmak üzere 'sivil topluma' müdahalenin kapsam ve derinliğinin artması ve devlet ve piyasalar arasındaki 'tamamlayıcılık' ilişkisinin çeşitli sivil toplum unsurlarını da kapsayacak biçimde genişletilmesidir. Fine'a göre bu, daha önce de işaret edildiği üzere, önceki dönemin "ekonomik mühendislik" çabalarına ek bir tür "toplusal mühendislik" çabasını anlatır. Çünkü 'sosyal tutunum', 'sosyal sermaye', 'sosyal içerme', 'sosyal ekonomi' adları altında 'toplumsala' yapılan vurgu hem ideolojik

hem de politik düzlemde bu tür bir amacın uzantısı niteliğindedir (Fine, 2011). Tekrar etmek pahasına bunları şu şekilde sıralamak mümkündür: "Toplumun" (*community*) ve piyasa dışı "kıstasların" seçici bir biçimde sahiplenilmesi; "sosyal sermaye" söylem ve tekniklerinin oluşturulması; kentsel dönüşüm ve sosyal refah gibi alanlarda "yerel yönetişim" ve "ortaklık temelli" politika geliştirme ve uygulama yöntemlerinin benimsenmesi; (yerel düzeyde) gönüllü ve inanç temelli organizasyonlar biçimindeki "küçük müfrezelerin" neoliberal hedeflere hizmet edecek biçimde harekete geçirilmesi ve ceza ve istihdam politikaları gibi alanlarda saldırgan ve yeni paternalist müdahale formlarının gelişmesi (Peck & Tickell, 2002: 390).

Neoliberalizmin yeni dönemde *tabanın ıslahına* dönük bu manevrasını iki nedenle "aşağıdan neoliberalleşme" olarak tanımlamak mümkündür. Birincisi, yeni dönemde neoliberal ekonomik politikalar ve devletin yeniden yapılandırılması gibi hâlihazırda fiilen yürürlükte olan "makro" politikaların yukarıda belirttiğimiz esaslar dâhilinde toplum ve cemaat/topluluk düzeyindeki daha "mikro" politikalar ya da STK'lar gibi daha "mikro" araçlar yoluyla desteklenmesi/pekiştirilmesi yoluna gidilmesidir (Williams & Young, 1994: 99). Söz konusu yönelim, bir diğer ifadeyle, gelişmekte olan ülkelerde 'yapısal uyarlama' politikalarının bir tür 'sosyal uyarlama' politikaları yoluyla desteklenmesini (Petras & Veltmeyer, 2006: 183-199; Alvarez, 2009) ya da gelişmiş kapitalist ülkelerdeki Üçüncü Yol politikalarda olduğu gibi 'neoliberalizmin sosyalleştirilmesi' çabalarını içerir (Clarke, 2004: 36).

Bununla birlikte söz konusu 'sosyal uyarlamanın' mahiyeti konusunda iki farklı yaklaşım tespit etmek mümkündür (Graefe, 2005). Örneğin Tickell ve Peck

(2003) söz konusu yönelimi, piyasa ölçütlerinin kullanımını toplumsal yaşamın hiç olmadığı kadar geniş alanlarına yaymaya çalışan yeni politika ve yönetim rasyonalitelerinin ortaya çıkışı olarak değerlendirirken; Jessop (2002b) bunu, neoliberalizmin yol açtığı yeniden üretim problemlerinin kontrol altında tutulmasında, "piyasa mantığı dışındaki" politik tutum ve stratejilerin "tamamlayıcılığına" (*supplementary*) ya da "telafi ediciliğine" (*compensatory*) bağlar. Bu ikinci yaklaşıma göre, piyasaların rahatlatılmasına dönük *neo-devletçi* stratejinin yanı sıra toplumun bir tür 'rahatlatılması' olarak yürürlüğe konulan *neo-korporatist* ve *neo-komüniter* stratejiler, ve özellikle de ikincisi, neo-liberal piyasa mantığının dışında ve "küreselleşmekte olan bir kapitalizm mantığı *karşısında*" sosyal ekonomiye ve dolayısıyla "sosyal kullanım değerine öncelik veren" bir yapıya sahiptir (Jessop, 2002b: 463). Dolayısıyla da çeşitli saiklerle (serbest rekabetin sınırlandırılması, üçüncü sektörün rolünün artırılması, sosyal ekonomiyi yayma, toplumsal kullanım değeri ve sosyal tutunuma vurgu vb.) "neoliberal rejimin…negatif…toplumsal sonuçlarını telafi etmeye dönük *destekleyici*" (Jessop, 2002a: 266) ya da "gerçekte varolan neoliberalizmin" beraberinde getirdiği çelişki ve tansiyonları *"yatıştırmak"* üzere neoliberal yönelimi *"tamamlayıcı*" (Jessop, 2002b: 452) daha "toplumsal" bir mantığın harekete geçirdiği bir mekanizmaya/stratejiye işaret eder. Başta Foucaultcu *governmentality* yaklaşımı olmak üzere yukarıda sayılan pek çok yaklaşım ise Jessop'un neo-komünitarizm dediği piyasadan farklı ve daha "toplumsal" bir mantık çerçevesinde ilerlediğini iddia ettiği bu stratejiyi, "destekleyici" ya da "telafi edici" bir politikadan çok, "piyasa mantığından" bağımsız olmayan ve onu toplumun en uç noktalarına kadar yaymayı hedefleyen bir politika yelpazesi olarak ele alırlar. Habermasçı ifadelerle bu, (sivil) toplum alanını

ya da "yaşam dünyasını" (*Lebenswelt*) genişletmeye dönük olmaktan ziyade, piyasa ya da devlet mantığı doğrultusunda onu sömürgeleştirmeye dönük bir yönelime işaret eder. Bununla birlikte bu iki farkı yaklaşım söz konusu zıt stratejilerin (bir yandan piyasalaştırma diğer yandan bunu telafi etme) biraradalığının beraberinde getirdiği gerilimleri ve çelişkileri gösterse de birbiriyle çelişmez. Bu durum özellikle STK'lar ya da "üçüncü sektör" örgütler söz konusu olduğunda daha fazla geçerlidir. Bu tür örgütler bir yandan (gıda, sağlık ve barınma gibi) pek çok düzeyde toplumsal yeniden üretime dönük hizmet verirken (*telafi etme*); diğer yandan da, hayatta kalmak için ihtiyaçları olan fonları elde etmek üzere kâr amaçlı firmalarınkine benzer süreçleri, örgütsel formları ve değerleri benimsemeye ve hatta çalıştıkları toplum kesimlerine benimsetmeye zorlandıkları "sözleşmeye dayalı" rejimler altında bunları gerçekleştirirler (*piyasalaştırma*). Hatta bunlardan bazıları bu ikincisine örneğin 'mikro-kredi' ya da 'mikro-finans' uygulamaları yoluyla gönüllü olarak aracılık ederler (Rankin & Shakya, 2007). Dolayısıyla bu tür bir çelişkinin en fazla kristalize olduğu yerlerin bu türden örgütler olduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür. İster 'tamamlayıcı ve/veya destekleyici' olarak görülsün isterse de 'piyasa ölçütlerini toplumsal yaşamın diğer alanlarına yaygınlaştırmak' olarak değerlendirilsin, bu tür strateji ve politikaların temel odağı, başta kentler olmak üzere yerel ölçekteki söz konusu sürecin 'kaybedenlerinin' ya da 'dışlananlarının', bir yandan gündelik ya da sistemik tehditlerinin bertaraf edilmesi diğer yandan da piyasaya yeniden dâhil edilmelerinin sağlanmasıdır. Özetle 1990'lı yıllarla birlikte neoliberalizm, 'yukarıdan' dayatılan yapısal uyum ve istikrar politikaları doğrultusunda yalnızca ekonominin ve devletin yeniden şekillendirilmesine yönelik değil, bu politikaların 'aşağıdan' ve toplumsal düzeyde de desteklenmesi, etkisinin yumuşatılması ve hatta

belirli teknolojilerle 'derinleştirilmesi' doğrultusunda sivil toplumu da yeniden organize etmeye yönelik bir projeye dönüşmeye başlamıştır. Söz konusu dönemde başta gelen kapitalist devletlerin, bunların güdümündeki uluslararası finans kuruluşlarının, kalkınma ajanslarının hem ideolojik hem de politik düzeylerde 'sivil topluma' yönelik artan ilgisinin temel çıkış noktasını burada aramak gerekir.

Söz konusu dönemi 'aşağıdan neoliberalleşme' olarak tanımlamamızda en ayırt edici sebep ise, her ne kadar bu dönemi 'yönetişim' kavramı çerçevesinde düşünmeye eğilimli olanların pek de hoşuna gitmeyecek olsa da, söz konusu dönemde politika ve aktörler açısından bir hiyerarşinin, dolayısıyla da bir 'aşağı' ve 'yukarının' hala daha söz konusu olmaya devam ettiğini düşünmemizdir. Kuşkusuz bu, yeni dönemde devletin rolünün ne olduğuyla doğrudan alakalıdır. Örneğin Ferguson'a (2006) göre, neoliberal kalkınma çağında STK'lar, "devletin 'aşağısında' değil fakat yeni, ulusaşırı bir "governmentality" aygıtının tamamlayıcı parçaları olarak" görülmek zorundadırlar. Diğer yaklaşıma göreyse söz konusu STK alanı, gerek uluslararası aktörlerin gerekse de devletin öncülüğünde 'yukarıdan aşağıya doğru' bir sürecin hala daha yürürlükte olduğu bir yapıya işaret eder (Kamat, 2002). Örneğin, Demirovic'e göre (2003) STK'lar, giderek resmi düzeyde yetkili kuruluşların güdümündeki "egemenliğin dönüşümüne ve istikrar kazanmasına – aşağıdan- hizmet eden bağımsız aktivist networklerinin" bir parçası haline gelmişlerdir. Dolayısıyla bu çalışma, yeni dönemin 'yönetişim' süreçlerini, 'aşağı' ya da 'yukarı' gibi hiyerarşi içeren kavramları reddederek açıklamaya koyulanlarla, söz konusu süreçlerde hala devleti temel bir stratejik aktör olarak görmeye devam eden yaklaşımlar arasındaki tartışmada ikinciler lehinde tutum alacaktır. Bu yaklaşımımızın temel sebeplerine yukarıda kısmen değinilmiş olsa da ikinci bölüm

daha ayrıntılı düzeyde ve '(iyi) yönetişim' kavramı dâhilinde bu tartışmaya ışık tutmayı amaçlar. Hiç şüphe yok ki neoliberalizmin bu yeni döneminde birikim stratejilerini istikrarlı kılmak üzere dolaşıma sokulan yeni kurum, politika ve yönetsel teknolojilerin etrafında öbeklendiği temel kavram '(iyi) yönetişim'dir. Gerek devletin gerekse de (sivil) toplumun piyasanın gene merkezde yer aldığı bu yeni neoliberal formülasyona dâhil edilmesi ve dolayısıyla neoliberalizmin bu yeniden yapılandırılma girişimi kuşkusuz 'yönetişim' ideoloji ve pratiği çerçevesinde mümkün olmuştur. Bu nedenle bir sonraki bölüm bütünüyle bu ideoloji ve pratiğe odaklanacaktır.

2. BÖLÜM

NEOLİBERAL YÖNETİŞİM, SİVİL TOPLUM VE STK'LAR

1. "YÖNETİŞİM": KAVRAMSAL BİR ÇERÇEVE

'Yönetişim' kelimesinin "yol göstermek, dümen tutmak ya da kılavuzluk etmek" anlamına gelen Antik Yunan "*kybernan*" kelimesinden geldiği söylenir ve bu haliyle uzun bir geçmişe ve pek çok kullanım alanına sahiptir (Bell & Hindmoor, 2009). Uzun süre 'yönetim' kavramıyla eş ya da benzer anlamlarda kullanılan[10]; ancak, 1990'lı yıllarla birlikte başına kurumsal, kentsel, küresel gibi pek çok sıfat eklenerek politik söz dağarcığında ilk sıralara yükselen bu kavram günümüze gelene kadar neredeyse tümüyle 'yönetim' (*government*) ya da 'kamu yönetimi' (*public administration*) gibi kavramların yerini almıştır.[11] Bu dönemde şirketlerin (*corporate governance*), kentlerin (*urban governance*), devletlerin (*good governance*) ve hatta tüm dünyanın (*global governance*) yönetişiminden söz etmenin sıradan bir hal aldığı görülür. Elbette ki söz konusu olan etimolojik olarak aynı kökenden gelen ve benzer anlama sahip iki kelimenin basitçe birbiriyle yer değiştirmesi değildir. Yönetişim kavramının politik düzlemde bir "paradigma değişiminin" adı olduğu (Jessop, 1998) ve 'yönetim' kavramı her ne çağrıştırıyorsa (yukarıdan aşağı, katı, hiyerarşik,

[10] Basit anlamda "yönetişim" kavramının tam karşılığı "yönetme eylemi"dir. Ortaçağdan itibaren bu kavram iktidarın Ortaçağ İngiliz toplumunu oluşturan farklı kesimler arasında paylaştırılmasını anlatır ve günümüzdeki kullanımı bu dönem üzerine çalışan Anglo-Sakson üniversiteli tarihçilerin çalışmalarına dayanır. Eski Fransızca'da ve 13. Yüzyıl İngiltere ve Portekiz'inde "hükümet"in (hükmetme sanatı ve tarzı) eş anlamlısı olarak kullanıldığı görülür (Brugvin, 2007).

[11] Fredrickson'a göre (2005 :2) "yönetişim" sözcüğünü "kamu yönetimi" ya da "yönetim" ifadesine alternatif olarak kullanan ilk kişi "Halkın istediği şey daha az yönetim daha fazla yönetişimdir" diyen Harlan Cleveland (1972)'dır.

katılıma fırsat vermeyen, dolayısıyla da anti-demokratik) 'yönetişimin' tam zıddında (yatay, esnek, katılımcı, demokratik vb.) yer aldığı iddia edilmiştir. Tekeli'nin toparlayıcı ifadesiyle bu paradigma değişimi "…önceden belirlenen bir ortak amacı gerçekleştirmek için, tek özneli, merkezi, hiyerarşik bir işbölümü içinde, araçsal rasyonelliği ön plana alarak, yapan, üreten, bunun için kaynakları ve yetkileri kendinde toplayan" *klasik* yönetim anlayışından, "önceden belirlenen bir iyiye doğru değil, insan haklarına dayalı performans ölçütlerini gerçekleştirerek, çok aktörlü, desantarize, ağsal ilişkiler içinde, iletişimsel bir rasyonellik anlayışı içinde, kendisi yapmaktan çok toplumdaki aktörleri yapabilir kılan, yönlendiren, kaynakların yönlendirilmesini kolaylaştıran" *yeni* bir yönetim/yönetişim anlayışına geçiş sürecini anlatır (Tekeli, 1999: 248). Bu doğrultuda yönetişim teorisyenleri, devletin tekel ve 'yönetimle' eş anlama geldiği çağın geçmekte olduğunu; sabit, kurumsal bir merkezden kaynaklanan bir otorite fikrinin modasının geçtiğini iddia ederler. Toplumlar daha karmaşık bir hale geldikçe ve toplumsal talepler çoğaldıkça politik otorite çok merkezli ve çok katmanlı bir hale gelmiş ve bu bağlamda yönetimin ya da hükümet etme eyleminin, pek çok kamusal ve özel aktörün üzerinde değil, onlarla karmaşık bir ilişki içerisinde işlev gördüğü bir biçime kavuştuğu söylenmiştir (Walters, 2004: 27).

'Yönetişim' şemsiyesinin altında sıralanan kavramların sayısı sınırsızdır ve çoğu zaman bunları mantıksal ölçütler dâhilinde bile birbiriyle uzlaştırmak fazlasıyla güçtür. Süreç içerisinde yönetişim torbasının içine atılan her kavram onu daha fazla şişirmiş, kavramsal sınırlarını bulanıklaştırmış ve neredeyse bir inceleme alanı olmaktan çıkarmıştır. Bunun en temel nedeni yönetişimin gerek ölçeksel gerek sektörel gerekse de disipliner kullanım biçimlerinde varolan hatırı sayılır çeşitliliktir.

Uluslararası ilişkiler (*küresel yönetişim*), kalkınma politikası (*iyi yönetişim*), Avrupa Birliği çalışmaları (*çok düzeyli ya da Avrupalı yönetişim*), finans ve işletmecilik (*şirket/kurumsal yönetişim[i]*) ve -kentsel yönetişim gibi- kamu politikasının pek çok düzeyinde kavramın çeşitli kullanımlarını görmek mümkündür. Pek çok bilimsel disiplin de bu çeşitlilikten payına düşeni almıştır. Kersbergen ve Waarden (2004) siyaset, hukuk, kamu yönetimi, iktisat, işletmecilik, sosyoloji, tarih ve coğrafya olmak üzere yönetişim kavramının kullanıldığı dokuz farklı disiplin sayar. Yönetişimin anlamı yalnızca ölçeksel, sektörel ya da disipliner değil çeşitli yorumcular ve uluslararası kurumlar nezdinde zamansal farklılıklar da gösterir. Örneğin Dünya Bankası, OECD ve Birleşmiş Milletler'in yönetişime ilişkin 1989'dan iki binli yıllara değin yayınladığı çeşitli rapor ve metinlerindeki farklılaşan yönetişim tanımlamaları (Bayramoğlu, 2002; Güler, 2003; Demmers, Jilberto & Hogenboom, 2004) bir yana Rhodes (1996) yönetişimin literatürdeki altı farklı kullanım biçimi sıralar: "*minimal devlet olarak yönetişim*"; "*kurumsal ya da şirketsel yönetişim*"; "*Yeni Kamu İşletmeciliği olarak yönetişim*"; "*İyi Yönetişim*"; "*Sosoyo-sibernetik bir sistem olarak yönetişim*" ve "*kendi kendini organize eden networkler olarak yönetişim*". Bununla birlikte tüm bu çeşitliliğe karşın ana akım yönetişim teorilerinde kavrama dair çeşitli süreklilikler, temel fikir, kabul ve varsayımlar da tespit etmek mümkündür.

1.1. Küreselleşme ve Kaosla Başetmek

İlk olarak 'yönetişim' ile 'küreselleşme' söylemleri arasında çeşitli koşutluklar tespit etmek mümkündür. Bu, en açık ifadesini son on yılda 'küresel yönetişim' başlığı altındaki neredeyse bir külliyat oluşturan tartışmalarda bulur. Bu

doğrultuda ‘yönetimden yönetişime’ geçiyor olduğumuz iddiasının arka fonunda küreselleşme söyleminin temel motiflerinin yer aldığını söylemek yanlış olmaz. En temel motifse, küreselleşme süreciyle birlikte giderek artan bir değişim ve karmaşa dünyasında yaşıyor olduğumuz iddiasıdır. Yönetişim yaklaşımının altında yatan bu “meta-anlatı”, bir nevi 19. yüzyıldaki “medeniyet” ya da 20. yüzyıldaki “modernleşme” ve “kalkınma” meta-anlatılarının yerini almıştır (Walters, 2004: 40). Buna göre, dünya giderek daha karmaşık ve çetrefil bir hal almakta ve küresel ölçekte daha önce olmadığı kadar hızlı bir biçimde değişmektedir. Küreselleşme, devletin hiyerarşik yönetim biçimlerine olan direnci artıran organizasyon ve aktörlerde bir çoğalma ve bunun beraberinde getirdiği bir karmaşayla tanımlanır ve kaynakları muhteliftir: Başta finans sektörü olmak üzere piyasaların devasa yükselişi; bilgi ve iletişim ‘devrimleri’; yeni kitlesel göç formları ve Komünizmin yıkılışı. Bunun yanı sıra küreselleşme süreciyle birlikte eşitlik, demokrasi, insan hakları, çevrecilik, bölgesel ve yerel özerklik kaygılarına yol açtığı kabul edilen politik ve kültürel dönüşümlerin de eşit derecede önemli olduğu söylenir. İşte ‘yönetişim’, küreselleşmeyle birlikte çok hızlı, esnek ve değişken bir hal alan ekonomik ve siyasi gelişmelere aynı esneklik ve hızda yanıt verebilecek hem ulusal hem de uluslararası bir sistem oluşturma ihtiyacının ortaya çıkmasından kaynaklanır. BM Küresel Yönetişim Komisyonu’nun 1995 tarihli “Küresel Komşuluğumuz” raporunda da belirtiliği gibi (küresel) yönetişim, içerisinde yalnızca devletlerin değil “STK’lar, yurttaş hareketleri, çok uluslu şirketler ve küresel sermaye piyasalarının“ da yer aldığı “değişen şartlara yanıt veren ve sürekli evrilen kapsamlı, dinamik, kompleks bir interaktif karar-alma sürecini” anlatır (The Commision for Global Governance, 1995). Bu anlamda özellikle neoliberal küreselleşme bağlamında yönetişimin, “hem

dışarıdan oluşturulmuş yukarıdan aşağıya normatif bir düzenin ve hem de otonom ve aşağıdan yukarı önceden belirlenmemiş katılımcı bir düzenlemenin mümkün olmadığı ya da mümkün olsa bile sakıncalı bulunduğu bir bağlamda kaosla baş etme"nin bir yolu olarak ortaya çıktığı iddia edilir (Santos, 2005: 32). Bu doğrultuda yönetişimin, pek çok kamusal, özel ve gönüllü sektör örgütlerini kapsadığı ve geniş bir politik enstrüman seti sağladığı için, "yeni zorluklar ya da değişen şartlara artan bir yanıt verme kabiliyeti" sunduğu ve nihayetinde merkezi, bürokratik, hiyerarşik ve hantal olan eski klasik yönetim yapı ve anlayışlarından daha iyi politik çıktılara yol açacağı varsayılır (Webb, 2002: 4*'ten aktaran* Phillips, 2004).

1.2. "Dümen Tutan" (*Steering*) Devlet

Yönetişim literatüründeki söz konusu küreselleşme ve bunun doğurduğu 'karmaşa' anlatılarının bir sonraki durağı devletin yeni biçim ve işlevine ilişkindir. İlk dönem neoliberal söylemden farklı olarak devletin gerekliliğine işaret edilse de bu devlet, refah devleti modelindeki gibi "kürek çeken" (*rowing*) değil "dümen tutan" (*steering*) yani sadece yönlendirici, rehberlik edici bir işlevle tanımlanır (Osborne & Gaebler, 1992). Dolayısıyla burada devletin görevi, sosyal-siyasal etkileşimlere olanak tanımak, çözüme dönük düzenlemeleri desteklemek ve hizmetleri çeşitli aktörlere dağıtmaktan ibarettir (Kooiman, 1993). Buna göre kürselleşme sürecine kaynaklık eden bir dizi gelişme devletin 'içini boşaltmış' ve hükümetlerin ulus devlet içerisindeki olayları kontrol etme kapasitesinin altını oymuştur. Bir kısmı yukarıda sayılan; iktidar odağının geleneksel hükümet kuruluşlarından ulusaşırı kurumlar yönünde 'yukarı doğru' ve bölgesel ve yerel düzeyde 'aşağı doğru' kayması, küresel piyasaların yükselişi, networklerin ve

toplumsal ortaklıkların artan önemi, bilgiye daha geniş ulaşım ve artan toplumsal karmaşa gibi trendler bunun kaynağı olarak gösterilir. Daha spesifik düzeyde yönetişim paradigmasının ortaya çıkışına katkıda bulunan – refah devletine atfen- beş "devlet krizi"nden bahsedilir: mali kriz, kontrol krizi, ussallık krizi, yürütme krizi ve karmaşa krizi (Fenger & Bekkers, 2007: 16-17).

Sonuç olarak devlet "artık yönetim açısından bir uzmanlık ve kaynak tekeli olarak görülmez, daha ziyade hükümetin içinden ya da ötesinden kaynaklanan bir bağımsız kuruluş ve aktörler çoğulluğuna dayanmak zorundadır" (Newman, 2001: 11-12). Tam da bunun 'yönetimden yönetişime geçişin' ya da 'eski' ve 'yeni' yönetişim arasındaki farkın temel taşı olduğu söylenir. Eski yönetişim ekonomi, toplum ve hatta devletin kendisinin yukarıdan aşağıya bir biçimde sabit otorite merkezlerinden yönetildiği bir dünyayı anlatırken; yeni yönetişim –refah, gönenç ve hatta güvenlik gibi- geleneksel hükümet hedeflerinin artık tek başına hareket eden merkezlerce başarılamayacağı yeni bir toplum biçimine aittir. "Geleneksel yönetim perspektifinde" hükümet ya da devletin her tür toplumsal gelişme ve problemin merkezinde olduğu ve hükümetlerin toplumdan ayrı merkezi ve hiyerarşik bir konumdan ve bir siyasi programla belirlenen hedefler doğrultusunda toplumsal gelişmelere etkin biçimde müdahale edebildiği ve toplumsal problemleri çözebildiği farzedililirken (Fenger & Bekkers, 2007: 15), yeni yönetişim anlayışında toplumsal gelişme ve problemlere giderek uyumlu kılma, etkileşim, şebekeler oluşturma (*networking*), rehberlik etme (*piloting*) ve yönlendirme (*steering*) süreçleri yoluyla müdahale edildiği söylenir (Walters, 2004: 29). Bu -bakanlıklar, ajanslar, kamu bürokrasisi gibi- geleneksel otorite merkezlerinin birçok özel, devlet benzeri, üçüncü sektör, gönüllü ve diğer başka gruplarla etkileşim halinde hareket ettiği bir *süreci*

anlatır. Kısaca devletler karar alma süreçlerinde tek başlarına hâkimiyet sahibiyken artık bu tekel durumu sona ermiştir. Artık onlar pek çok uluslararası, ulus aşırı özel aktör ve sivil toplum temsilcilerine yer açmak zorundadırlar. Bu anlamda yönetişimin ve dolayısıyla networklerin, eşgüdümün ve "heterarşinin" yükselişinin devlet merkezli yönetim yaklaşımlarının başarısızlıklarına karşı bir yanıt niteliğinde olduğu söylenir. Bu daha geniş işbirliği yalnızca hükümet ve onun hükümet dışı "ortakları" arasında değil birbirleriyle daha "eşgüdümlü" ve "yatay" bir tarzda çalışan yönetim departmanları arasında da mevcuttur. İktidar ilişkilerine değil karşılıklı bağımlılığa, kontrole değil müzakere ve iknaya dayalı böyle bir bağlamda "etkin yönetim" için ihtiyaç duyulan beceriler, bu nedenle, yönetimden "y/etkinleştirmeye" (*enablement*) doğru kaymıştır (Salamon, 2001: 11).

1.3. Kendi Kendini Örgütleyen/Düzenleyen Networkler

Yönetişim teorisini farklılaştıran bir diğer tema da 'kendi kendini yöneten (*self-governing*) networkler' üzerine vurgusudur. Klasik ulus-devlette karar alma süreci, demokratik olarak meşru yasama ve yürütme güçlerinin toplumsal gelişmenin örgütlenmesinde ayrıcalıklı ve üstün bir pozisyonda olduğu bir gerçeklikle karakterize edilirken, bugün bunun değişmiş olduğu ve yerini, devletin ve özel çıkarların prensipte eşit müzakere eden ortaklar olduğu ve dolayısıyla özel ve devlet çıkarları arasındaki sınırların bulanıklaştığı, çok çeşitli networkler ve buna eşlik eden müzakere sistemlerine bıraktığı iddia edilir (Peters, 1994*'ten aktaran* Nielsen, 2008). Çoklu bağlantılar ve networklere vurgusuyla yönetişim, "ekonomi", "devlet" ve "toplumu" ayrı fakat büyük ölçüde eşzamanlı toplumsal organizasyon sistemleri olarak gören yaygın modern politik bakış açısından farklılaşır. Sosyal bilimler

modern bakış açısını geliştirirken metaforlarını biyoloji ve fizikten ödünç alırken yönetişim söylemi metaforlarını biyo-enformasyonel bilimlerdeki mevcut gelişmelerden alır. Sibernetik ve karmaşa (*complexity*) teorilerine dayanan yönetişim kendi kendini düzenleyen (*self-regulating*) sistemlere ve "düzenli gelişen networklere" (*proliferating networks*) dayalı kavramsal bir manzara sunar. İşte yönetişim kendi özerkliğine ve maddi yapısına sahip olduğu farz edilen networkler dâhilinde yer alır ve bunların yönetimine ilişkindir (Walters, 2004: 30). Bevir ve Rhodes'a göre (2003: 55-56) networkler yönetişimin "tanımlayıcı" unsurudurlar ve piyasa ve hiyararşiden farklı bir eşgüdüm mekanizması sunarlar. Burada networkten kasıt belirli yerel, ulusal ve uluslararası siyasa alanlarında hükümetler, özel sektör, sivil toplum kuruluşları ve çıkar grupları arasında gelişen formel ve enformel ilişki ve alışverişlerdir.

Bu networklerdeki "paydaş" ya da "ortaklar"ın herhangi bir merkezden, birtakım kural ve düzenlemeler ya da hiyerarşi yoluyla değil, çoğunlukla enformel ve görece eşitlikçi bir biçimde bir araya geldiği, yani kendi kendini organize edebildiği ya da düzenleyebildiği kabul edilir (Bell & Hindmoor, 2009). Bu networklerde hiyerarşi ya da tek unsurun hâkim olduğu (monokratik) liderlik önemsizdir hatta yoktur. Yönetişim networkleri dâhilinde "hiç kimse networkü ortadan kaldırma riskini göze almadan başkaları üzerinde hiyerarşik kontrol uygulamak üzere kendi gücünü kullanamaz" (Sorensen & Torfing, 2008: 10). Söz konusu networklerde hiyerarşi, iktidar mücadelesi ve çatışmanın marjinalize olduğu ve kontratlar, pazarlık, müzakere, karşılıklı bağımlılık ya da karşılıklılık ve güven ilişkileriyle yer değiştirdiği düşünülür. Bu vurgular, kamusal aktörlerin özel aktörler karşısında herhangi bir ayırıcı rol ya da otoritesinin olmadığını ve bu yatay pazarlık ve

müzakere süreçleri içerisinde hükümetin rolünün marjinalleştiğini ya da özel aktörlerlerinkine eşitlendiğini ima eder (Bell & Hindmoor, 2009). Networkler devlet bürokrasisini içerebilir fakat bu zorunlu değildir. Eğer hükümetin/devlet kurumlarının varlığı zorunluysa o pek çok paydaştan ya da ortaktan –önemli de olsa- yalnızca biri, en kötü koşulda "eşitler arasında birinci"dir. Buradaki temel önermeyse, giderek artan sayıda politik kararın kendi kendini organize eden bu politik networklerde ve bu networkler yoluyla alınmakta olduğudur. Merkez bir kanunu geçirebilir fakat yerel yönetimler, çıkar grupları, sivil toplum kuruluşları ya da gönüllü/üçüncü sektör kuruluşlarla etkileşime girdikten ve bunların da birbirleriyle etkileşiminden sonra (Rhodes, 1996). Bu anlamda networkler yalnızca hükümet politikalarını etkilemeyi değil aynı zamanda yönetim işini bizzat üstlenmeyi de içerirler (Stoker, 1998). Kısaca networkler "kendi kendini organize etme ve düzenleme", "işbirliği", "müzakere", "mübadele" ve "ortaklık" gibi kavramlarda ifadesini bulurlar. Yönetişimin, "farklı çıkar, pozisyon ve görüşe sahip farklı aktör ya da örgütlerin ortak ya da müşterek hedef ve çıktıları birlikte üretmeye muktedir olduğu yöntemlere" (Fenger & Bekkers, 2009) ya da "politik aktörler ve kuruluşlar, şirketler, sivil toplum örgütleri ve ulusaşırı örgütler gibi farklı amaç ve hedeflere sahip çok çeşitli aktörler arasında eşgüdüm ve ahenk sağlamaya" (Pierre & Peters, 2000: 4) yönelik olduğu söylenir.

1.4. Birlikte Yönetme ya da Konsensüs Oluşturma

Bu doğrultuda yönetişim, aynı zamanda, politik çalışmaların analitik odağındaki "kurumlardan/yapılardan süreçlere doğru" bir kaymayı da anlatır. Rhodes'un sözleriyle yönetişim "yeni bir yönetim sürecine (…) ya da toplumların

yönetiminde kullanılan yeni metodlara göndermede bulunur" (1996). Bu anlamda yönetişim devlet ve kurumlarının merkezde olduğu tek yönlü bir "hükmetmeyi" değil "yönetime katılım" ilkesinin ötesine geçen bir "birlikte yönetme" iddiası taşır (Bayramoğlu, 2002). Stoker'ın da (1998) işaret ettiği gibi bu iddia "basitçe bir hükümeti etkilemeye çalışan gruplar çoğulluğunun kabulünün ötesinde geleneksel hükümet görevlerinin bir kısmını üstlenen çeşitli grupların kabulüne" dayanır. Angelis'in "yönetişim" ve "siyasa" karşılaştırmasında da gösterdiği gibi her iki durumda da belirli bir tür yönetim faaliyetiyle karşı karşıya olsak da "siyasa" durumunda açık bir biçimde tanımlanmış amaç ve araçları olan bir yönetim tarzı söz konusuyken (örneğin, mali ve parasal politikalardaki, istihdamın artırılması ya da belirli bir enflasyon düzeyine ulaşılması gibi somut hedeflere ulaşmak için kullanılan –faiz oranı, vergi oranı, hükümet harcamaları ya da parasal toplamlar gibi- siyasi enstrümanlar gibi), yönetişimin amaç ve mantığı bu kadar belirgin ve "doğrusal" değildir. Yönetişimin ana sorunsalı "*sürecin kendisine dışsal olan bir hedefin başarılması değil, çatışan çıkarların uzlaştırılması ve eklemlenmesidir*". Siyasaların altında şu temel soru yatar: "Hangi hedefler önemlidir ve biz bu hedeflere nasıl ulaşabiliriz?". Farklı teorik ve siyasi yaklaşımlar ve paradigmalar, farklı nedensel ilişkiler kurarak bu sorulara ışık tutmaya çalışırlar. Aksine yönetişim durumunda vurgu, çatışan çıkarların eklemlendiği örgütsel prensipler üzerinedir (Angelis, 2003). Siyasa durumunda hükümet kurumlarının rolü formüle etmek ve uygulamakken (yani bir ölçüde *kürek çekmek* metaforunun anlattığı şey) yönetişimde oyunun kurallarını belirlemek, uyumu sağlamak, fakat en çok da yönetişim sürecine katılan aktörlerin seçim sürecinin belirlenmesine katkı sunmak ve çerçeve oluşturmaktır (Angelis, 2005).

Yönetişim sürecinin odaklandığı temel konulardan biri bu anlamda farklı aktörler arasında siyasi bir konsensüs oluşturmaktır. De Alcántara'nın da (1998) işaret ettiği gibi " 'yönetişim' pek çok farklı çıkarın oyunda olduğu bir arenada belirli bir programı gerçekleştirmek için gerekli rıza ya da muvafakatı elde etmeyi ya da konsensus oluşturmayı içerir". Bu anlamda hem yönetişimi oluşturan koşul, süreç ya da kuralların, adına her ne denirse densin, siyaset ve ideolojiden muaf, her aktöre eşit mesafede duran ve bu anlamda "tarafsız" hatta piyasa kuralları kadar "teknik" bir yapı olduğu, hem de bu platformlardaki farklı ve çatışan çıkar ve ideolojilerin bu "eşit fırsat alanlarında" uzlaştırılabileceği varsayılır. Adeta yönetişim, neo-klasik ekonomi anlayışında ekonomiyi dengeye getiren "gizli el"in siyasetteki karşılığı gibidir. Bu anlamda yönetişim süreçleri hem 'oyunun kuralları' hem de 'oyuncular' açısından sözümona kurumsal ve ideolojik bir 'boşlukta' yer alır. Daha açık bir ifadeyle "politikanın nasıl oluşturulacağına ve üzerinde anlaşılacak politik ölçütlere ilişkin (genel olarak kabul görmüş) hiçbir açık kural ya da norma sahip olmaması" anlamında "kurumsal bir boşluk" (Maartin Haajer'*den aktaran* Swyngedouw, 2005) ve oyuna katılan farklı aktörler arasında uzlaştırılamayacak hiçbir yönelimin ya da çıkarın olmadığı kabulüyle "ideolojik bir boşluk" olduğu kabul edilir. Walters'ın da işaret ettiği gibi yönetişim, toplumların farklı çıkarlara ve çatışan gündemlere sahip gruplar içerdiğini reddetmez, ancak bu farklılıkları toplumsal düzene bir tehdit olarak da görmez. Aksine bunları kolektif bir öz-yönetim ve yumuşatılmış (*modulated*) bir sosyal uyum oyunundaki "paydaşlar" ya da "ortaklar" olarak *içeri almayı* ve bu farklı "girdileri" dizginlemeyi ve yönlendirmeyi anlatır. Diğer bir deyişle yönetişimin temel sınıfsal ya da jeopolitik ayrışmalar konusunda kendini artık risk altında görmeyen bir politik kültüre ait olduğunu söylemek mümkündür. Bu politik

kültürde toplumsal ihtilafların düzeni tehdit etmek yerine siyasi hedeflere hizmet etmek üzere kanalize edilebileceği düşünülür (Walters, 2004: 35). Bu doğrultuda yönetişim, "ideolojiler üstü" bir yaklaşım ya da durum olarak resmedilir. Bu yaklaşımda *uzlaştırılamaz* sınıfsal, cinsel, ulusal vb. antagonizmalar neredeyse ortadan kaybolmuştur (Fredericson, 2005; *ayrıca bkz.* Walters, 2004; Fenger & Bekkers, 2007: 30-31).

1.5. Sorumluluğun ya da Problem Çözme Kapasitesinin Transferi

Yönetişim tanımlamalarındaki en temel ve bu çalışma açısından da en kritik hususlardan biri de, yönetişim yapıları içerisinde pek çok farklı çıkar ve pozisyonun "ortak problemler, ortak amaç ve hedefler" için bir araya geldiği vurgusudur. Yeni dönemle birlikte küreselleşme, parçalanmış bir toplum ve güven kaybıyla karşı karşıya kalan hükümetlerin, karmaşık kamusal problemleri tek başlarına çözemeyeceklerinin farkına vardıkları ve merkezinde ortaklığın ve karşılıklı bağımlılığın yer aldığı daha katılımcı kolektif problem çözme süreçlerine yüzlerini döndükleri iddia edilir (Salamon, 2001). Burada karar alma ile hizmet sunumu arasında bir hat çekilerek, "kürek çekmek" metaforuyla ifade edilen ve refah devletine ya da kalkınmacı devlete özgü olarak görülen, ikincisinin devletten özel sektöre ve sivil topluma kaydırılması hedeflenir (Güzelsarı, 2003). Bu anlamda günümüze ilişkin söz konusu 'kolektif problemlerin' neler olduğu 'küreselleşme', 'kaos' ya da 'karmaşa' gibi çoğunlukla belirsiz üst başlıklar arkasına gizlense de temelde neyi kastettiği az çok bellidir. Bunların çoğunlukla devletin piyasa lehine ve toplum ya da alt sınıflar aleyhine hem fiili düzeyde çekildiği ve hem de politik bir hedef olarak menzilinden çıkardığı alanlardaki (yosulluk, suç, çevresel tahribat vs.

gibi) problemler olduğu aşikârdır. Bu doğrultuda yönetişim, neoliberal politikaların var olan ya da muhtemel risklerinin toplumsal gruplar, cemaatler, hayır kurumları ya da sivil toplum kuruluşlarıyla müzakere halinde ve çoğunlukla da bunlar eliyle belirli bir ölçüde giderilmesini içerir. Devletin merkezde olduğu bir refah sisteminden bu tür gönüllü/üçüncü sektör kuruluşlara dayanan yeni bir "refah" sistemine geçiş ya da başka bir deyişle piyasa ekonomisi ve kamu sektörü arasında ortaya çıktığı söylenen "sosyal ekonomi" denen şey, sorumluluklarda bir kaymayı ve dolayısıyla da sivil toplum ve devlet arasındaki uzun süreli dengenin değişimini ya da daha geniş düzeyde kamu ve özel arasındaki sınırların belirsizleşmesini anlatır (Stoker, 1998: 17). Yönetişim perspektifi, bu gönüllü ya da üçüncü sektör örgütlerin resmi hükümet kaynaklarına bel bağlamadan kolektif meselelerin çözülmesindeki ölçek ve alanının kabul edilmesini, bir üst otoriteye ya da formel bir kontrol sistemine başvurmaksızın bu örgütler aracılığıyla ihtiyaçların karşılanmasını ve problemlerin halledilmesini talep eder. En kötü halde devletin buradaki görevi, "kürek çekmek" metaforuyla anlatılan Refah devletine özgü hizmet alanlarını devrettiği ve özel sektör, STK'lar ve yarı-özerk kamu kuruluşlarından oluşan "çoklu" yapıyı koordine etmek gibi "sınırlı" bir rol çerçevesinde ele alınır (Güzelsarı, 2003).

2. NEOLİBERALİZM VE YÖNETİŞİM

Teorik düzeyde yukarıda temel esaslarını sıraladığımız 'yönetişim' yaklaşımı, ortaya çıktığı 1990'lı yıllar boyunca hem resmi hem de akademik düzeyde çok büyük bir ilgiyle karşılanmıştır. Bu yaklaşımın sağduyuya seslenen temel vaadinin 'daha fazla demokrasi' olduğu düşünüldüğünde aslında bunda şaşılacak bir yön de yoktur. 'Yönetişim', gerek politika oluşturma süreçlerinde gerekse de bunların

uygulanmasında devletin tek otorite olduğu bir dönemden, söz konusu otoritenin -içerisinde özel ve kamusal aktörlerin yer aldığı networkler yoluyla- 'sivil topluma' ya da 'tabana' doğru genişletildiği, birlikte yönetmeye ya da konsensüse dayalı daha 'demokratik' bir döneme geçişin işareti olarak görülmüş ve alkışlanmıştır. Dahası bu kavram, yalnızca devletten değil ('tek merkezden' ve 'hiyerarşik' yönetim yerine 'uyum', 'eşgüdüm', 'işbirliği' ve 'ortaklık') piyasadan da farklı (rekabet yerine eşgüdüm ve ortaklık, kârlılık yerine sosyal tutunum, piyasa yerine sivil toplum) daha 'toplumsal' bir mantığın harekete geçirdiği üçüncü bir yol olarak resmedilmiştir. Kavramın, 'üçüncü yol' arayışlarının ve 'sivil toplum' söylemlerinin zirvede olduğu 1990'larda ortaya çıkmasına bu anlamda şaşırmamak gerekir. Bu dönem, Yeni Sağ ya da Yeni Sol cenahtan devlete olan mesafeli duruşun sürdüğü ancak 1980'lerin salt piyasa odaklı politikalarının da yaygın başarısızlık ve darboğazlarla yüz yüze kaldığı bir döneme işaret eder. Tam da böyle bir dönemde 'yönetişim' yaklaşımı, pek çok kesimden siyasetçi ve akademisyen için yeni dönemin zorlukları karşısında neredeyse her türlü sorunu aşmaya muktedir bir tür sihirli formül olarak kolaylıkla sahiplenilmiştir.

Bununla birlikte 'yönetişim', dönemin siyasi ve entelektüel ikliminin ona yüklediği aşırı beklentiler bir tarafa, yukarıda sayılan temel varsayımları açısından bile ne bir "kökten dönüşüm" (Salamon, 2002: 1-2) ne de "geçmişten temel bir kırılma" (Stoker, 1998: 26) olarak görülebilir. Kavramı uluslararası çapta ilk kez dolaşıma sokan Dünya Bankası gibi aktörler açısından bu kavram, gerçekte, yaygın piyasa başarısızlıklarıyla içine düştüğü darboğazdan neoliberalizmi kurtarmaya hatta onu konsolide etmeye dönük ve dolayısıyla da başlarda en azından teorik düzeyde geri plana atılmış olan devlet ve (sivil) toplumun da piyasa kurum ve kurallarıyla

uyum içerisinde yeniden formüle ya da revize edildiği daha 'incelikli' bir neoliberal stratejiler setine işaret eder. De Alcántara'nın da ifade ettiği gibi "piyasa" her zaman siyasi ve toplumsal bir inşa sürecini içerir ve gerçekte "yönetişim" yaklaşımı, "hiçbir ekonomik projenin siyasi meşruiyet, toplumsal düzen ve kurumsal etkinlikle tamamlanmaksızın başarılamayacağının" 1990'lı yıllarla birlikte iyiden iyiye açığa çıkmasını anlatır (1998: 106). Bu anlamda 1970'li ve 1980'li yıllar, uluslararası finans kuruluşları nezdinde piyasa eksenli bir ekonominin –siyasi ve toplumsal meseleler karşısında- öncelik kazandığı bir döneme işaret ederken, 1990'lar ikinci plana atılan bu meselelerin 'yönetişim' başlığı altında tekrar gün yüzüne çıkmasını ve bu doğrultuda devlet ve sivil toplumun neoliberalizmin yarattığı çatlakları doldurmak üzere yeniden göreve çağrılmasını ifade eder.

Dolayısıyla 'yönetişim', piyasa ve devlet mantığını dışlamadığı gibi, neoliberal politikalar açısından da ne tümüyle bir kopuşa ne de tümüyle bir sürekliliğe, aslında her ikisine birden işaret eder. Bu 'yeni' yaklaşım çerçevesinde, devletin ekonomik ve siyasi anlamda neoliberalizmin çizdiği sınırların dışına taşması söz konusu değildir. Bu doğrultuda bir kopuş ya da sapmadan ziyade gerçekte yapılan söz konusu sınırlar dahilinde en özlü ifadelerini 'iyi yönetişim', 'yeni kurumsal iktisat' ve 'yeni kamu işletmeciliği' gibi yaklaşımlarda gördüğümüz şekliyle piyasa kurum ve kurallarıyla uyum içerisinde bir devlet yapılanmasının teyidi, detaylandırılması ve bu doğrultuda konsolide edilmesidir (Güzelsarı, 2003; Brugvin, 2007). Bu yaklaşımın diğer bir ayağını oluşturan 'sivil toplum' vurgusu ise, gerçekte, gerek kamusal hizmet sunumu gerekse de meşruiyet açısından devletin boşalttığı ve piyasanın da başarısız olduğu alanlarda bir tür 'tampon' vazifesi görecek şekilde spesifik olarak tanımlanmış, adına "Sivil Toplum Kuruluşları" denen

‘üçüncü sektör’ örgütler yığınına işaret eder. Ancak burada bile sanıldığı gibi özellikle Refah Devleti’ne özgü devletin belirli yetki ve görevlerinin STK’lara basitçe bir transferi sürecinden söz etmek doğru olmaz. Bu dönemle birlikte devletin maruz kaldığı piyasa odaklı yönetişim stratejileri, aynı devletle ve aynı temel mantık etrafında bir araya gelen ‘sivil toplumu’ da benzer – bizim bu çalışmada *STK-laşma* dediğimiz- bir yeniden yapılanma sürecine sürüklemiştir (Kamat, 2004). Bu doğrultuda yönetişim yaklaşımının temel niteliği yalnızca devlet-piyasa ilişkilerini değil devlet-sivil toplum ve sivil toplum-piyasa ilişkilerini de kökten değiştirmeye koyulmuş olmasıdır. Burada, liberalizmin altını çizdiği devlet-piyasa ya da devlet-sivil toplum karşıtlıklarının yerini piyasa mantığının merkezde olduğu yeni bir birlikteliğe ya da sınırları daha gevşek tanımlanmış yeni bir tür korporatizme bıraktığını söylemek mümkündür (Güzelsarı, 2003). Bu doğrultuda, pratikteki uygulama biçimleriyle aşağıda göreceğimiz neoliberal yönetişim biçimleri, devletin sivil toplum üzerindeki hâkimiyetini azaltmak bir yana artırmış ve teorik düzeydeki ‘demokrasi’ taahhüdünün tam zıddı sonuçlar doğurmuştur. Başka bir deyişle teorik düzeydeki tüm ‘demokrasi’ vurgusuna karşın ‘yönetişim’, temel çatısını oluşturan piyasa ya da birikim mantığının ‘teknokratik’ ve dolayısıyla antidemokratik niteliğini gizlemekten başka bir işe yaramaz (İnsel, 2007). Brugvin’in (2007) ifade ettiği gibi yönetişim, orijinini oluşturan “şirket yönetişiminin” ya da bunun kamuya uyarlanmasını ifade eden “yeni kamu işletmeciliğinin” sözde tarafsızlık dilinin arkasına saklanarak “siyasal boyutun içini boşaltmaya” ve temsili kamu güçlerince kararlaştırılan hukuki normlar yerine, -davranış kuralları, etiketler, özel muhasebe normları ve ISO standartları gibi- özel çıkarlarca kararlaştırılan teknik normları koymaya çabalamaktadır. Bu anlamda ‘yönetişim’ meselesinin anlaşılabilmesi,

yalnızca kavramın çoğunlukla da tek yönlü teorik izahatlarına değil, daha pratik düzeydeki anlam ve uygulamalarına da bakmayı zorunlu kılar. Ancak yeni dönemin pek çok başlık etrafında ele alınan bu yeni yönetişim biçim ya da stratejilerine geçmeden önce, yönetişimin neoliberal dönem açısından hangi krizlerin çözümünde işlevsel kılındığına kısaca bakmakta fayda vardır. Bu anlamda 'yönetişimin' neoliberal politikaların, daha ortaya çıktığı andan itibaren, karşı karşıya olduğu üç temel krize bir yanıt olarak ortaya çıktığını söylemek mümkündür.

2.1. "Yönetilebilirlik Krizine" Bir Yanıt Olarak Yönetişim

Siyasi ve kurumsal düzeyde 'yönetişim', ülkelerin iç işlerine müdahalesi resmi düzeyde yasaklanmış olan Dünya Bankası ve IMF gibi uluslararası finans kuruluşlarının "iyi yönetişim" adı altında "görünürde daha fazla teknik ve daha az siyasi standartlara başvurarak pek çok ülkede devlet program ve bürokrasilerini reforme etme çabalarını" (De Alcántara, 1998: 105), dolayısıyla da "neoliberal bir devlet inşasını" içerir (Ayers, 2009: 12-13). Burada devlet, toplumsal sorumluluk ve 'yüklerinden' kurtulmuş olması ve piyasaya açtığı alan açısından 'minimal' olmayı sürdürse de ve aslında tam da bu nedenle daha 'etkin', 'yönetebilir' ve dolayısıyla da daha 'teknik' bir alan olarak tanımlanır. Burada temel saikin Trileteral Komisyon'un daha 1970'li yıllarda işaret ettiği devletin "yönetilebilirlik krizi"ne bir çözüm bulmak olduğu söylenebilir. 1975 yılında Craizer, Huntington ve Watanuki tarafından kaleme alınmış bu rapora göre demokrasiler krizdedir; çünkü, refah devletinin vaat ettiği "toplumsal sözleşme" fazlasıyla kapsayıcı hale gelmiş, demokratik sistem aşırı derecede hak ve taleplerle yüklenmiş ve bu da hükümetler açısından bir "yönetilebilirlik (*governability*) krizini" beraberinde getirmiştir. Yönetilebilirlik

krizine ilişkin bu tutum çözümü devletin –ekonomik alandan ve sosyal hizmetlerden elini çekmesi yoluyla- küçültülmesinde ve dolayısıyla da özel sektör örgütlerinin hâkim olduğu bireyci bir sivil toplum anlayışına dayanan ve daha da önemlisi politik katılımı sınırlandıran politikalar yoluyla popüler katılımın ehlileştirilmesinde görmüştür. Krizin bir yönetilebilirlik krizi olduğu tespiti hâkim olur olmaz da Trilateral Komisyon'un önerdiği politik reçete ön plana çıkmış ve böylelikle takip eden on yıl, bu fikirler üzerine kurulu, sonradan Washington Konsensüsü adı altında küresel olarak dayatılacak yeni bir toplumsal ve politik rejimin inşasına tanıklık etmiştir. Ancak 1980'lerin ortalarından 1990'ların ortalarına kadar geçen ve özelleştirme, piyasalaştırma ve liberalleşme üçlüsüne dayalı neoliberalizmin bu "altın çağı" aynı zamanda sermaye birikimindeki tıkanıklıkların yanı sıra piyasa başarısızlıklarının da aşikâr olduğu bir sürece işaret eder (Angelis, 2003; 2005). Gelir ve servet dengesizliğindeki dramatik artış ve bunun geniş halk kitlelerinin yaşamlarına olan yıkıcı etkisi, suç oranlarının genel olarak yükselmesi, bazı devletlerde iç karışıklıklara ve hatta etnik sivil savaşlara yol açan yeniden dağıtım mekanizmasından yoksun bir demokrasi – tüm bunlar anormal sapmalar olarak kabul edilemeyecek derecede yaygın bir hale gelmiştir. İşte neoliberal yönetişimin yeni bir politik ve toplumsal hegemonya tesisi için ön plana çıkarılması genel olarak böyle bir döneme rastlar.

Trileteral Komisyon'un 'yönetilebilirlik krizi' tespiti ve buna yönelik oluşturduğu neoliberal reçetenin devlet boyutu 1990'lı yılların özellikle Dünya Bankası ve IMF özelindeki 'iyi yönetişim' yaklaşımlarında temel bir önerme olarak kalmaya devam eder. Dolayısıyla özellikle ulusal ve uluslararası kuruluşların 1990'lı yıllarla birlikte gündemine aldığı 'yönetişim' anlayışını farklı kılan, devletin

neoliberal formunun bu şekilde teyidi ya da detaylandırılması değil, 'yönetilebilirlik krizi' yaklaşımının cevabını aradığı diğer bir temel soruya, yani 'toplumsal katılımın nasıl ehlileştirileceğine' yanıt bulma çabasıdır. 1980'li yılların özellikle işçi sendikalarını güçten düşürmeye dönük baskıcı politikaları buna bir ölçüde yanıt olmuşsa da 1990'lı yıllarla birlikte neoliberal politikaların küresel düzeyde ortaya çıkardığı geniş toplumsal huzursuzluklar, bu baskıcı politikalar saklı kalmak kaydıyla, daha 'rızaya' dayalı politikaların da yürürlüğe konulmasının yolunu açmıştır. İşte yönetişim yaklaşımındaki özellikle sivil toplum katılımına vurgu ve bunlarla 'ortaklık' ya da 'işbirliği' arayışları bu ihtiyaca bir yanıt niteliğindedir.

Peki, etkinlik ve yönetebilirlik gerekçesiyle, demokratik ve toplumsal angajmanlarından mümkün olduğunca uzak tutulmaya çalışılan 'teknokratik' bir devlet yapılanmasında bu tür bir 'katılım' nasıl sağlanacaktır? Bunun yanıtı *'depolitizasyon'*, *'ayıklama'* ve *'asimilasyon'* olarak üç türlü verilebilir. İlki, katılım sürecine kabulün temel mantığıyla ilgilidir ve katılımın spesifik bir sorun alanıyla sınırlandırılmasını ve dolayısıyla da genel ekonomik ve siyasal bağlamından soyutlanarak çözümlenmesini içerir. Böyle bir yapı dâhilinde örneğin bölüşüm meselesi ya da ekonomik ve siyasi sistemin esasına ilişkin temel sorunlar elbette müzakere konusu yapılamaz. Diğeri ise belirli bir sorun alanında 'ortaklık', 'işbirliği' ve 'müzakereyi' daha peşinen kabul etmiş "seçkin STK'lar" ve çıkar gruplarının dikkatlice ayıklanmasını ve yönetişim süreçlerine dâhil edilmesini içerir (Angelis, 2003; 2005). Ve sonuncusu da bunların dışında kalmış daha muhalif toplumsal grupları 'oyunun kurallarını' kabule ikna ve sürece katma çabalarına karşılık gelir. Her üç durumda da olası ya da mevcut toplumsal muhalefet biçimlerinin ehlileştirilmesi, normalleştirilmesi ya da eklemlenmesi temel hedef olarak görülür.

Sonuç, can sıkıcı bulunan örgütleri ve kuruluşları keyfi biçimde bertaraf ederek "etkili ama sınırlı bir çoğulculuğa" kapı açmak ya da başka bir deyişle etkililik/verimlilik odaklı bu çoğulculuğu, "parazitlerinden" mümkün olduğunca arındırmaktır (Hermet, 2003*'ten aktaran*, Brugvin, 2007; İnsel, 2007).

2.2. "Toplumsal Yeniden Üretim Krizine" Bir Yanıt Olarak Yönetişim

Neoliberal yönetişim süreçlerinde sivil toplum katılımına artan vurgunun diğer bir boyutunu da 1990'lı yıllarla birlikte küresel çapta kendini gösteren yoksulluk problemine çözüm bulma çabaları oluşturur. Toplumsal düzeyde bu tür bir sivil toplum katılımının anlamı Jacques Donzelot'un "toplumun mobilize edilmesi" dediği yönetim stratejisine karşılık gelir. Bu strateji ile problemler devletten topluma yansıtılır ve böylelikle daha önceleri devletin toplumun ihtiyaçlarına çare bulması beklenirken şimdi (sivil) toplum bunları çözme görevine dâhil edilir (*aktaran* Walters, 2004: 35). Bu strateji, hem ekonomik hem de sosyal düzenleme olarak piyasanın hâkim kılınması ve bu doğrultuda devletin sosyal kesim ve ekonomik düzenlemeden elini çekmesinin doğrudan sonucu olarak, 'üçüncü sektör' adı altında bir araya getirilmiş ve amacı piyasaların gideremediği ve devletin de artık giderecek durumda olmadığı insani ihtiyaçları karşılamak olan sivil toplum örgütlerinin devasa ölçüde çoğalmasında karşılık bulur. Angelis'in (2003; 2005) ifadesiyle bu örgütler "neoliberal politikalar izleyen devletlerin yeniden yapılanmasıyla yaratılan ve toplumsal yeniden üretim ihtiyacında oluşan bir boşluğu" doldurmaya çalışırlar. Bunlar Sağdan 'sosyal sermaye' ya da daha Soldan 'sosyal dayanışma'nın toplumsal düzeydeki ifadeleri olarak görülse de büyük oranda 'sivil toplumu güçlendirme' adı altında devlet ya da uluslararası örgütler tarafından teşvik edilmişlerdir.

Başlangıçta en 'etkin' bölüşüm mekanizması olarak kabul edilen piyasaların ortaya koyduğu yaygın başarısızlık durumu ve bu başarısızlığın toplumsal düzeydeki yıkımını hafifletecek olası tek aktör olan devletin gerek kalkınma gerekse de sosyal refah alanlarından uzun süredir elini çekmiş olması, yeni dönemde sivil toplum aktörlerine söz konusu alanlarda hem daha fazla alan açmış hem de daha fazla sorumluluk almasına dönük bu tür bir yaklaşımı güçlendirmiştir. Sivil toplum örgütlerinin bundan önceki süreçte de önemli hizmet sağlayıcılar olarak faaliyet yürüttükleri bir vakıa olsa da, Lavalette & Ferguson'un (2007: 453) belirttiği gibi, bunların "devletin bilinçli bir biçimde yerini alarak hizmet provizyonunda tercih edilen kanallar olarak görülmesi" söz konusu yeni döneme rastlar. Örneğin, "kentsel yönetişim" 1989'da Margaret Thatcher'ın seçilmesiyle İngiltere'de başlar ve burada temel saik belediyelerin kamusal yükümlüklerini özel sektörün yanı sıra gönüllü örgütlere de devrederek, bunlardan olabildiğince arındırılmasıdır (Brugvin, 2007). Bu durum haklı olarak, gönüllü ya da üçüncü sektör kuruluşların kamusal hizmetler ve özellikle sosyal yardım alanında kapladığı yerin artışıyla birlikte, dönemin politik yönelimine uygun "yumuşak yüzlü bir özelleştirme" süreci olarak adlandırılmıştır (Lavalette & Ferguson, 2007: 456). Bununla birlikte buradaki amaç yalnızca sosyal hizmet alanında devletin boşalttığı yerlerin bu tür örgütlerce doldurmasına önayak olmak değil, aynı zamanda aynı örgütler aracılığıyla bu yoksul ve dışlanmış kesimlerin ulusal ve uluslararası örgütlerin öncülüğünde gerçekleştirilen çeşitli projelerle gerek işgücü gerekse de girişimci olarak piyasaya entegrasyonunun da sağlanmasıdır. İleride göreceğimiz gibi 'sivil toplum' ve özellikle de STK'lar, bu yaklaşım doğrultusunda, yalnızca refahın değil, yeni bir 'aşağıdan' ya da

'demokratik' *kalkınma* yaklaşımının aktörleri olarak da ön plana çıkarılmaya başlanmışlardır.

2.3. "Meşruiyet Krizine" Bir Yanıt Olarak Yönetişim

Diğer yandansa yönetişim adı altında bu tür bir katılım, 'kaosla baş etmek' üzere sosyal tutunum ve meşruiyet arayışlarında ifadesini bulur. Burada, neoliberal küreselleşme süreçlerinin hem ulusal hem de uluslararası sistemde oluşturduğu temsiliyet krizi ve meşruiyet kaybı, belirli sivil toplum 'paydaşlarının' çeşitli toplum kesimlerinin temsilcisi sıfatıyla yeni dönemin ulusal ya da uluslararası yönetişim süreçlerine katılımı çerçevesinde bir ölçüde giderilmeye çalışılır. Ancak söz konusu 'katılım', neoliberal dönemin asıl meseleleri olan 'etkiliklik/verimlilik' ve 'yönetilebilirlik' kaygılarıyla uyumlu bir çerçeveye oturtulmuştur. Her şeyden önce burada "meşruiyete", halka dayalı olup olmaması yani kaynağı açısından değil iktisadi sonuçları ve çıktıları açısından ayrıcalık tanınır (Hirsch, 2003; Brugvin, 2007). İnsel'in (2007) "işlevsel demokrasi" dediği şey doğrultusunda yönetişimde, temsili demokrasiye içkin olduğu düşünülen karar alma süreçlerindeki "etkinsizliği" ortadan kaldırma saikiyle, hem tartışma hem de karar alma süreçlerinde etkinlik ve işlevsellik ön plana çıkarılır. Dolayısıyla katılımcıların gerçekten temsili ya da toplumsal bir yapıya sahip olup olmadıkları değil, verili bir çerçevede ve partiküler bir sorun alanında ne oranda etkin olduğu önemlidir. Dolayısıyla Santos'un da işaret ettiği üzere "yönetişim", her ne kadar görünüşte, "yönetilebilirlik krizi" perspektifiyle neredeyse aynı dönemde, Offe (1985) ve Habermas (1982) gibi kişiler tarafından ortaya atılan "meşruiyet krizi" tespitine de bir çözüm arayışını ifade etse de, meşruiyet algıları ve arayışları açısından bu ikincisinden tümüyle farklıdır. Bu

ikinci "kriz" saptamasına göre de bir "demokrasi krizi" söz konusuydu; ancak bu, "yönetilebilirlik" perspektifinin iddia ettiği gibi demokrasinin taşıyabileceğinden fazla bir yük altına sokulduğu "aşırı" bir demokrasiden değil daha düşük düzeyli bir demokrasiden kaynaklanmaktaydı. II. Dünya Savaşı'nın sonundan itibaren sosyal demokrat devletlerin zeminini oluşturan toplumsal sözleşme, hem "sosyal" hem de "demokratik" içeriği açısından, sanıldığından daha dışlayıcıydı. Geniş toplumsal grupları (azınlıklar ve göçmenler gibi) ve önemli toplumsal sorunları (kültürel çeşitlilik ve çevre gibi) tümüyle dışlamış ve diğer grupları da –kadınların durumunda olduğu gibi- güçten düşürücü içerme formlarına bağımlı kılarak içine almıştı. Halk egemenliği ve halk katılımı düşünceleri, toplumsal kurtuluşu gerçekleştirmek ve demokrasiyi derinleştirmek göreviyle tarihsel olarak vazifelendirilmiş iki toplumsal aktörün (işçi sınıfı partileri ve işçi sendikaları) "suç ortaklığıyla" demokratik yönetimin elitist formlarınca gasp edilmişti. Meşruiyet krizi perspektifi çözümü devletin küçültülmesinde değil daha katılımcı bir tarzda yeniden dönüşümünde ve halk katılımının özerk toplumsal hareketler yoluyla artırılmasında görüyordu. Santos'a göre "yönetişim", her ne kadar "toplumsal krizin meşruiyet okumasınca istenen katılım ve içerme talebiyle, yönetilebilirlik okumasının istediği özerklik ve kendi kendini düzenleme talebini bir araya getirilerek bir sentez oluşturma çabasını" ifade etse de, buradaki "katılım" meselesi, yönetişimde temel erek olan "yönetilebilirlik" içinde eritilir ve onun yanında bir tür "kenar süsü" olarak kalır. 1970'lerin meşruiyet arayışını diriltmekten ziyade "yönetişim", onu alternatif bir meşruiyet anlayışına dönüştürecek tarzda yönetilebilirliği yeniden inşa etmeye çalışır. Bu anlamda yönetişim sözlüğündeki bütün kavramlar meşruiyetin kavramsal çerçevesinin tam zıddında yer alırlar: "Toplumsal dönüşümden çok problem çözme;

popüler katılımdan çok seçilmiş paydaşların katılımı; toplumsal sözleşmeden çok kendi kendini düzenleme/denetleme (*self-regulation*); sosyal adaletten çok pozitif toplamlı oyunlar ve telafi edici politikalar; iktidar ilişkilerinden çok eşgüdüm ve ortaklık; sosyal çatışmadan çok sosyal tutunum ve istikrar" (Santos, 2005).

Kısaca yönetişim yaklaşımının, neoliberal sistemin devamı açısından temelde etkililik/verimlilik ya da yönetilebilirlik çerçevesinde 'teknik' bir meseleye indirgenen temel yetki ve kararların (ulusal devletler ve uluslararası örgütler bağlamında) –söylenenin aksine- merkezde toplanmaya devam ettiği, aynı sistemin yol açtığı toplumsal yeniden üretim ve meşruiyet boşluklarının ve bunları doldurmaya dönük sorumluluk ve 'problem çözme kapasitesi'nin 'sivil topluma' havale edildiği bir sistem oluşturmaya dönük olduğunu söylemek mümkündür. Bu yolla gerçekte bir taşla iki kuş vurulmuş olur. Hem neoliberal devletin refah alanından çekilmesiyle ortaya çıkan çeşitli riskler ve sorumluklar sivil topluma devredilir, hem de tümüyle piyasa odaklı teknik bir meseleye indirgenen siyaset yaklaşımı yüzünden ortaya çıkan meşruiyet problemleri dikkatlice ayıklanmış bir sivil toplumla 'işbirliği', 'ortaklık' ya da 'müzakere' adları altında giderilmeye çalışılır. Yönetişim yaklaşımının neoliberalizmle olan bu açık bağlantılarının en iyi görüleceği yer, ulusal ve uluslararası bağlamda uygulamaya konulan farklı yönetişim biçimleridir.

3. NEOLİBERAL YÖNETİŞİM BİÇİMLERİ

3.1. Piyasa Yönetişimi (*Market Governance*)

Neoliberalizmi geçmiş yönetim/yönetişim biçimlerinden farklı kılan ve ilk bölümde sıralanan tüm 'ara dönemleri' çapraz kesen belki de en temel nitelik piyasayı ve piyasa mekanizmalarını ekonominin, siyasetin ve toplumsal yaşamın en merkezine oturtmuş olmasıdır. "Yönetişim" yaklaşımı, yalnızca 'devlet' değil 'piyasa' mantığını da dışlayan yeni bir bakış açısı sunduğunu iddia etse de, son otuz yıllık neoliberal politikaların ya da günümüzün "yeni ekonomi politiğinin" temel esasını, neredeyse hayatın her alanında piyasa prensiplerine dayalı yeni bir yönetişim biçiminin kurulması oluşturur (Haque, 2002:107). Bu en temel neoliberal yönetişim biçimiminin teorik boyutu, piyasa modelinin ya da benzer rekabetçi modellerin toplumda daha etkin kaynak dağılımına yol açacağı (Bell & Hindmoor, 2009: 115) ve etkinliği ölçmenin en doğru yolunun da parasal kriterlerden geçtiğine (Pierre & Peters, 2000: 19) ilişkin neoliberal varsayımlardır. Bu yaklaşıma göre, devletin tekelci, bürokratik ve verimsiz yapısına karşın dinamik, çoğulcu, yenilikçi ve esnek yapısıyla piyasalar hem tüketici hem de üreticilerin tercih ve çıkarlarına en uygun yönetişim modelidir (Clarke, 2004: 32).

Bu yaklaşım pratik düzeydeki yansımalarını, kamu sektörünün küçültülmesine, piyasa güçlerinin faaliyet alanının artırılmasına ve piyasa prensiplerinin devlet ve sivil toplum yönünde genişletilmesine dayalı son otuz yıllık politikalarda bulur. Bu politikaların en yaygın ve bilinen örneği devletin sahip olduğu çeşitli iktisadi teşekküllerin özelleştirilmesi olsa da bununla sınırlı değildir.

Bu "doğrudan özelleştirme" modeli yanında söz konusu dönemde özelleştirmenin "daha az farkedilebilir biçimlerini" de tespit etmek mümkündür. Hizmetlerin devlet eliyle özel firmalara ihale edilmesi (*contract-out*); kamu sektörüne özel sektörün kullandığı kural ve pratiklerin girmesi ya da kısaca Yeni Kamu İşletmeciliği denen şey; kamu-özel ortaklıklarının tesis edilmesi; ve istihdam ve hizmetlerin kamusal alandan özel hane halkı alanına, enformel "toplumsal" alanlara ya da sivil toplum kuruluşlarına kaydırılması gibi politikalar bu daha "dolaylı" dolayısıyla da "daha az farkedilebilir" özelleştirme biçimleridir (Armstrong, Armstrong & Conelly, 1997; Clarke, 2004). Hepsi birlikte değerlendirildiğinde bu politikaların devletlerin yönetim/yönetişim tarzlarında oluşturduğu en açık değişimlerden birinin, yönetim süreçlerinde piyasa ve ticari sözleşme kurallarının kullanılması yoluyla yönetimin ticarileştirilmesi/özelleştirilmesi olduğu rahatlıkla söylenebilir (Bell & Hindmoor, 2009: 16). Piyasa yönetişimini yaygınlaştırmak üzere, yalnızca ekonomik gücün devletten özel kişi ve kurumlara geçirilmesini değil aynı zamanda devletten geriye kalan kurum ve hizmetlerin de piyasa ve ticaret kurallarına tabi kılınmasını esas alan ve son otuz yıla damgasını vuran belli başlı politikaları şu şekilde sıralamak mümkündür:

(a)Özelleştirme: Devletin sahip olduğu iktisadi teşekküllerin elden çıkarılmasını ve daha verimli olarak görülen özel sektöre devrini ifade eder. Elden çıkarılmadığı durumlarda bile bu kamu işletmelerinin bağımsız olarak atanmış yönetim kurulları yoluyla ticari bir temelde işletilmesi, yani 'ticarileştirilmesi', esas alınır.

(b)Deregülasyon: Rekabetçi piyasalar yaratmak üzere birey ya da firma faaliyetleri üzerindeki kısıtlamaların kaldırmasını, azaltmasını ya da en azından basitleştirilmesini anlatır.

(c)Harici Piyasalar Yaratmak: Bu durumda devlet yeni mülkiyet hakları tesis ederek ya da görünürde belirli problemleri çözmek üzere ticareti teşvik ederek piyasalar yaratır. Örneğin, gerek çiftçilerin nehir gibi su kaynaklarından kullandığı su miktarının kısıtlanması ve alım satıma konu edilmesi, gerekse de hidro elektrik santrallerinin özel sektör aracılığıyla kurulması ve işletilmesine önayak olunarak daha önce piyasa dışında kalmış su hakkı ve kaynakları üzerinde yeni piyasaların ve mülkiyet haklarının oluşturulması bu uygulamanın en bariz temsilini oluşturur.

(d)Dâhili Piyasalar Yaratmak: Kamu sektörünün daha 'verimli' çalışması amacıyla 'yeni kamu işletmeciliği' adı altında kamu yönetimi dâhilinde ölçme ve değerlendirme, hedef odaklı çalışma, performansa dayalı ücretlendirme ve kısa dönemli sözleşmeler gibi çeşitli piyasa ve işletmecilik kural ve tekniklerinin hiyerarşik olarak dayatılmasını ve bu yolla kamu sektör örgütlerinin piyasa aktörleri ya da birbirleriyle rekabet etmelerinin teşvik edilmesini esas alır.

(e)Kamu-Özel Ortaklıkları: Kamu hizmetlerinin özel sektörün katılımı ile gerçekleştirilmesini esas alır. Geleneksel olarak kamu sektörünün sağladığı altyapı hizmetlerinin dizaynı, inşası, bakımı ve işletilmesinde özel sektörün rolünün genişletilmesini amaçlayan bu düzenlemeler ulaşım, haberleşme, sağlık ve eğitim gibi çok çeşitli alanlarda ve biçimlerde görülse de genellikle ya özel bir firma tarafından tasarlanan, inşa edilen ve bakımı yapılan altyapı tesislerine kira

ödenmesine ya da firmaların bunlardan faydalanan tüketicilerden belirli bir ücret almasına dayanır.

(f) Dış Kaynak Kullanımı (Outsourcing; Contracting-out) ya da Rekabetçi İhale Yöntemi (Competitive Tendering): Bu yolla bir zamanlar devlet kurumları tarafından yerine getirilen hizmetlerin özel sektör ya da sivil toplum kuruluşlarına yaptırılması ve daha fazla rekabete açılması istenir. Hizmet yüklenicisi ya da müteahhitler, örneğin maliyet gibi çeşitli kriterlerle ihale yoluyla seçilirler ve bu meblağ üzerinde belirli tip hizmetleri yerine getirirler. Bu tip 'hizmetlerin' çeşitliliği sayılamayacak kadar çok ve yaygındır ve en uç örneğini en son Irak işgali sırasında gördüğümüz biçimiyle "güvenlik yönetişimi" adı altında askeri hizmetlerin ve hatta savaşın özel askeri şirketlere ihale edilmesi oluşturur (Zabcı, 2004). Bu usulün diğer ve daha yaygın bir örneği de özellikle sağlık, eğitim, sosyal yardım gibi daha önce devletin bizzat üstlendiği çeşitli refah ve yardım hizmetlerinin sivil toplum kuruluşlarına ihale edilmesidir. Az öncekinin aksine "yumuşak yüzlü özelleştirme" denilen bu özelleştirme biçiminde gönüllü, bağımsız, kâr amacı gütmeyen ya da "üçüncü" sektör gibi farklı isimler altında bu kuruluşların söz konusu hizmetlerin yerine getirilmesindeki payının hiç olmadığı kadar arttığı görülür (Lavalette & Ferguson, 2007: 456). Örneğin 2000'li yılların başında yapılan kapsamlı bir araştırma bu sektörün dünya gayrisafi hâsılasının yaklaşık % 5'ne tekabül ettiğini ve 40 milyon civarında insanı istihdam ettiğini ortaya koymuştur. Yalnızca perifer ülkelerde değil ABD, İngiltere ve Avustralya gibi merkez ülkelerde bile bu sektörün ekonomik olarak aktif nüfusun % 8'ni istihdam ettiği tespit edilmiştir (Salamon, Sokolowski & List, 2003). Söz konusu kuruluşlarından hem bu ihale hem de hizmetlerin görülmesi süreçlerinde tıpkı özel sektör firmalar gibi hareket etmesi, hem özel firmalarla hem

de birbirleriyle rekabete girmesi beklenir. Bu nedenle Clarke'ın da belirttiği gibi bu sektör söz konusu özelleştirme sürecinde ikircikli bir yer işgal eder. İleride daha ayrıntılı göreceğimiz gibi, bunların bir yandan tanımları icabı kâr amacı gütmemeleri, diğer yandan da bir "sözleşme/taahhüt kültürü" dâhilinde tıpkı bir ticari işletme gibi hareket etmeleri beklenir (Clarke, 2004: 32).

3.2. "Yeni Kamu İşletmeciliği" (*New Public Management*) Olarak Yönetişim

"Yeni kamu işletmeciliği" anlayışı, her ne kadar farklı entelektüel köklere sahip ve pratikte daha eskiye dayansa da, "yönetişim" perspektifinin özellikle kamu yönetimi alanındaki temel felsefesini oluşturur. Bu anlamda daha etkin ve profesyonel kurum ve bürokratlara duyulan ihtiyaç ve bunların piyasa kurum, kural ve teknikleriyle uyum içerisinde kontrol altında ve faaliyetlerinden dolayı sorumlu tutulması anlamında "yönetişim", "yeni kamu işletmeciliği" anlayışı ile doğrudan alakalıdır.

İşletmecilik (*managerialism*) ile Yeni Kurumsal İktisat (*new institutional economics*) ekolünün bir tür "evliliğine" dayanan bu yaklaşımda, ilk "partner" olan işletmecilik yaklaşımı pratiğe dayalı profesyonel yönetimi, yönetimde açık standartlar ve performans ölçümünü, sonuç ya da çıktıya dayalı yönetimi, parasal değeri ve müşteri odaklılığı anlatırken, ikincisi işlem maliyetlerini düşürmede kurumların ve dolayısıyla da devletin rol ve gerekliliğine ve "rekabetedilebilirlik" (*contestability*), "kullanıcı tercihi", "şeffaflık" ve "özendirici yapılar" gibi kavramlara vurgu yapar (Hood, 1991). Bu iki temel yaklaşımın yanı sıra "kamu

tercihi teorisi", "işlem maliyeti teorisi" ya da "asil-vekil teorisi" gibi daha pek çok teorik arka plana sahip bu yaklaşımın kamu yönetimi anlayışına getirdiği 'yenilikleri' şu şekilde sıralamak mümkündür (Pollitt, 2003, 27-28; Hood, 1991: 4-5):

- Değer önceliklerinde evrensellik, eşitlik, güvenlik ve esneklikten, 'etkinlik/verimliliğe' ve yurttaşın rolünün "homo economicus" ya da müşteri olarak tanımlandığı 'bireyciliğe' geçiş.
- Yönetim sistemlerinin odağının girdi ve süreçlerden 'sonuç ve çıktılara' doğru kayması.
- Özellikle performans göstergeleri ve değerlendirme sistemleri (*benchmarks systems*) yoluyla 'ölçmeye ve sayısallaştırmaya' geçiş,
- Daha fazla uzmanlaşmış, 'cılız' (*lean*), 'donuk' (*flat*) ve 'özerk' örgütsel yapılara öncelik verilmesi,
- Örgütler içinde ve arasında biçimsel, hiyerarşik ilişkilerin 'kontratlar' ya da 'kontrat benzeri ilişkilerle' yer değiştirmesi,
- Kamu hizmetlerinin görülmesinde 'piyasa ya da piyasa benzeri mekanizmaların' çok daha geniş biçimde yer bulması,
- Hizmet kalitesine ve 'müşteri odaklılığa' aşırı vurgu,
- Kamu sektörü, piyasa sektörü ve üçüncü ya da kar amacı gütmeyen sektör arasındaki sınırların genişlemesi ya da yok olmaya yüz tutması.

Tüm bu nitelikler göz önünde bulundurulduğunda Yeni Kamu İşletmeciliği'nin temel hedefinin "ticaret ve piyasa prensipleri ve işletmecilik tekniklerini özel sektörden kamu sektörüne transfer etmek" ve bu doğrultuda "kamu ve özel sektör arasındaki farklılıkları azaltmak ya da ortadan kaldırmak" olduğu

rahatlıkla söylenebilir (Drechsler, 2005; Hood, 1995: 94). Neoliberalizmin devlet ve toplum tasavvuruyla birebir örtüşen bu yaklaşımda niteliğin yerini nicelik, kamusal çıkarın yerini bireysel çıkar, kâr maksimizasyonu ve verimlilik, yurttaşın yerini ise müşteri alır. Neo-klasik ekonomik yöntemlerin bütün problemleri çözebileceğine ilişkin bu yaklaşımın ortaya çıkışı her ne kadar Thatcher ve Reagan gibi 1980'lerin neo-liberal hükümetleriyle başlasa da tümüyle yerleşik hale gelmesi Dünya Bankası ve IMF desteğinde 1990'ların başına, yani "iyi yönetişim"in dolaşıma sokulduğu döneme rastlar. Hem "İyi yönetişim" hem de "Yeni Kamu İşletmeciliği" her ne kadar farklı tarihsel ve entelektüel köklere sahip olsalar da hizmet sunumunda performans ve hesapverebilirliğin önemine ve piyasaların ya da piyasa tarzı eşgüdüm mekanizmalarının oluşturulmasına yaptıkları vurgularla ortaklaşırlar. Bu anlamda "yönetişim" en azından kamu yönetimi boyutuyla Yeni Kamu İşletmeciliği'nin başka bir isimle "arka kapıdan" girmesini anlatır. "Yönetişim", devlet (birinci sektör), piyasa (ikinci sektör) ve toplum (üçüncü sektör) oyuncularının etkileşimini vurgulasa da ticari standart, prensip ve çıkarları destekleyerek ikinci sektörü birinci sektör üzerinde ve dâhilinde ayrıcalıklandırır (Drechsler, 2005). Daha da ötesi "yönetişim", kendisini Yeni Kamu İşletmeciliği anlayışından farklılaştıran –işbirliği, eşgüdüm ve müzakere gibi- vurgularıyla, ikincisinin kamu sektör örgütleri içinde ve arasında piyasa prensiplerini sokarak yol açtığı parçalanmaya da bir yanıt niteliğindedir (Fenger & Bekkers, 2007: 27-28).

"Yeni Kamu İşletmeciliği" anlayışı ile "yönetişimin" diğer bir ortak niteliği de devletlerin yeni dönemde hizmetlerin doğrudan üretimi ve sunumu (kürek çekmek) yerine, asıl görevleri olan politika oluşturma ve yönetim süreçlerine (dümen tutmak) odaklanması gerektiğine ilişkin vurgularıdır. Her iki yaklaşımda da devletin

tümüyle piyasaya bırakmadığı belirli kamusal mal ve hizmetlerin sunumunda daha dolaylı ve yönlendirici bir rol oynaması istenir. Bu şekilde "kürek çekme" görevi hibe, kredi, kontrat, ödeme emri gibi çeşitli "araçlarla" özel sektöre ya da "üçüncü sektör" sivil toplum kuruluşlarına bırakılır (Kantola & Squires, 2008). Yani, bu yönetişim stratejisinde politik kararlar devlet katında alınırken, bu kararların yürütülmesi –hizmetlerin üretim ve sunumu- rekabetçi yollarla seçilen ve devletle yapılan bir sözleşme aracılığıyla sorumlu tutulan devlet dışı –kâr amacı güden ya da gütmeyen- kesimlere bırakılır (Evans & Shields, 2000). Bir bakıma bu sözleşmeler, bu kesimlerdeki rekabetçi unsurlar yoluyla mal ve hizmetlerin sunumunda daha dolaylı düzenleyici mekanizmalar haline gelirler. Bu tür bir dolaylı kontrol ya da "merkezi desantralizasyon", "yeni kamu işletmeciliği"nin en temel niteliklerinden birini oluşturur (Evans, Richmond & Shields, 2005).

3.3. İyi Yönetişim (*Good Governance*)

Neoliberalizmin Dünya Bankası öncülüğünde çevre ülkelere önerdiği yönetişim modeli ise "iyi yönetişim" olarak adlandırılır. Her ne kadar "iyi" yönetişimin vurgusu, "piyasa yönetişimi"nden farklı olarak, piyasalar yerine devlete ve sivil topluma olsa da, temel mesele çevre ülkelerde devlet ve sivil toplumun piyasalarla nasıl uyumlu hale getirileceği ve bunların söz konusu "uyumun" olduğu varsayılan Batı tipi "liberal demokrasilere" nasıl dönüştürüleceğidir. Daha önce de belirtildiği üzere neoliberal küreselleşmenin ilk yılarında neoliberalizm devlet ve kamu sektörünün tümüyle olumsuzlandığı ekonomik bir gündeme sahiptir. "Daha çok piyasa ve daha az devlet" düsturu hem 1970'lerin sonunda başlayan istikrar programlarının hem de 1980'lerde geliştirilen ve yaygınlaşan Yapısal Uyum

Programları'nın öncelikli hedefi olmuştur. Bu dönemde neoliberal gündemin bir ülkenin politik sistemiyle, hükümet biçimiyle ya da yurttaş katılımıyla ilgilenmesi çok nadirdir. Bretton Woods kuruluşlarının ana ilgisi ekonomik yeniden yapılanmanın gerçekleştirilmesi ve gerekliyse sosyalist eğilimlerin bastırılmasıdır (Demmers, Jilberto & Hogenboom, 2004: 1). 1980'li yılların sonu ve 1990'lı yılların başında İstikrar ve Yapısal Uyum gibi neoliberal politikaların uygulamaya konulduğu ülkelerde ortaya çıkan işsizlik, yoksulluk, gelir adaletsizliği, yolsuzluk ve kayıt dışı ekonominin ani yükselişi gibi yaygın piyasa başarısızlıkları Dünya Bankası başta olmak üzere Bretton Woods kuruluşlarının "iyi yönetişim" kavramını dolaşıma sokmasının temel nedeni olmuştur. Buna göre söz konusu neoliberal politikalarda ilerleme kaydedilememesinin suçlusu bizatihi uygulanan bu politikalar değil, bu politikaların uygulandığı devletlerin "olgunlaşmamış", "yozlaşmış" ve "verimsiz" bir yönetim yapısına sahip olmasıdır (İnsel, 2007). Bu tespitin ilk örneği Dünya Bankası'nın 1989 tarihli Afrika raporudur (*Sub-Saharan Africa: from Crisis to Sustainable Growth*). Bu rapora göre "Afrika'nın süregelen kalkınma problemlerinin temel sebebi bir yönetişim krizinin" var olmasıdır (World Bank, 1989: 60). Bu doğrultuda söz konusu (neoliberal) ekonomik politikaların gerek idari ve gerekse de siyasi bakımdan "sağlıklı" ya da "iyi" bir yönetişimle tamamlanmadan başarıya ulaştırılmasının mümkün değildir. Bu raporla birlikte daha önceki raporlarda olduğu gibi serbest piyasa ekonomisi vurgusu devam etmekle birlikte Banka'nın yeni odağına meşruiyet, katılım, çoğulculuk, özgür basın ve insan hakları gibi daha açık siyasi meseleler de girmeye başlamıştır. Bu biçimiyle "iyi yönetişim" çok geçmeden belli başlı çok taraflı uluslararası örgütlerin (özellikle IMF ve aynı zamanda Kalkınma Yardım Komitesi vasıtasıyla OECD) ve Batılı hükümetlerin genel

kalkınma politikası söylemlerinde ağırlıklı bir yer edinmeye başlamış ve çevre ülkelere yapılan kalkınma yardımlarının koşullarından biri haline getirilmiştir (Brugvin, 2007; Zabcı, 2009: 64).

Bu "iyi" ya da "sağlıklı" yönetişim denen şeyin boyutları çeşitlidir ancak *idari, siyasi* ve *toplumsal* olmak üzere üç yönü olduğu söylenebilir. Yönetsel ve teknokratik düzeyde "iyi yönetişimin" temel meselesi devletin etkinliği, otoritesi ve hesap verebilirliğidir. Bu hedefleri gerçekleştirmek için sağlıklı bir ekonomik iklimi, şeffaflığı ve hukuk devletini geliştirmek ve yolsuzluğu önlemek en önemli araçlar olarak görülür. Bunun için (Kamu Hizmet Reformu dâhil) kamu sektör yönetiminin geliştirilmesi, muhasebe ve denetim usullerinin güçlendirilmesi, belirli kamusal hizmetlerin desentralizasyonu ve özel girişimle uyumlu yasal ve hukuksal altyapının tesis edilmesi istenir (De Alcántara, 1998: 107). Kamu kurum ve memurları bu yollarla kontrol altında ve faaliyetlerinden dolayı sorumlu tutulmalıdırlar. Devletin niteliksel düzeyde bu tür bir ıslahının dar anlamda bir ekonomik gelişme olarak anlaşılan kalkınmaya ciddi bir katkı sağlayacağı düşünülür. Hem yerli hem de yabancı firmaların, kurumları, düzenlemeleri ve memurları daha fazla güven veren bir ülkede daha fazla yatırım yapacağı umulur. Devlet bu nedenle piyasa istikrarını, sağlıklı parasal ve mali politikaları ve güvenli rekabeti sürdürmekle görevlidir (Demmers, Jilberto & Hogenboom, 2004: 2). Bu doğrultuda "iyi" yönetişim neoliberal modelin bir tür revize edilmesi anlamına gelir. Daha önceleri devletin her türlü müdahalesinin ekonomik ve toplumsal açıdan başarısızlıkla sonuçlanacağına kesin gözüyle bakılırken şimdi bu yaklaşım yerini "iyi yönetişim" başlığı altında "piyasa dostu müdahaleye" ya da "fırsat yaratan devlete" (*enabling state*) bırakmıştır (Kiely, 1998). Bu anlamda iyi yönetişim "yalnızca daha az yönetimi değil daha iyi

yönetimi" gerektirir ve bunun anlamı devlet çabalarının "doğrudan müdahaleye daha az ve diğerlerini üretken kılmaya daha fazla" yaslanmasıdır (World Bank, 1989: 5). IMF de tıpkı Dünya Bankası gibi "iyi" yönetişimin teknokratik versiyonunu benimsemiş ve 1996 yılında kabul edilen *Sürdürülebilir Küresel Gelişme için Ortaklık*'ta iyi yönetişimin bütün yönleriyle (hukukun egemenliği, kamu sektörünün etkinlik ve hesapverebilirliği ve yoksullukla mücadele) ekonomik gelişmenin zorunlu bir unsuru olduğunu kabul etmiştir. Bu belgede IMF'nin, hükümet hesaplarında şeffaflık, kamu kaynak yönetiminde etkinlik ve özel sektör faaliyetleri açısından ekonomik ve düzenleyici ortamın istikrar ve şeffaflığına vurgu yaptığı görülür (Demmers, Jilberto & Hogenboom, 2004: 4-5).

İyi yönetişim bir yandan da insan hakları ve demokrasi sorunlarına atıfta bulunmak için kullanılır. Aynı dönemin "demokrasinin teşviki" (*promotion of democracy*) söylemiyle paralel biçimde iyi yönetişim kuvvetler ayrımı, bağımsız bir hukuk sistemi, örgütlenme, ifade ve basın özgürlüğü, özgür seçimler ve çok partili bir politik sistemin bir kombinasyonunu ifade eder. Bretton Woods kuruluşlarının "iyi yönetişim" adı altında perifer ülkelerde –klasik Batılı liberal- demokrasinin tesisine olan bu ilgisi 1960'ların hâkim "modernleşme" yaklaşımının bir tür tersyüz edilmesine dayanır. Bu yaklaşımda da modernleşme teorisinde olduğu gibi Batılı liberal demokrasiler "iyi" ya da "ideal" toplumla eş anlamlı olarak görülse de kalkınmayla olan ilişkisi değiştirilmiştir. İyi yönetişim yaklaşımında yeni olan şey modernleşme teorisinin aksine demokrasiyi ekonomik ve toplumsal "kalkınmanın bir ürünü/sonucu olarak değil, onun gerekli *önsel ya da paralel* bir koşulu olarak" ele almasıdır (Leftwich, 1993: 605). Bu biçimiyle şimdiye kadar demokrasi diye bir dertleri olmayan ve her daim ve özellikle de Soğuk Savaş döneminde kendi

tanımlamalarıyla "kötü" yönetişimi desteklemiş olan Batılı kapitalist aktörlerin "iyi yönetişim" başlığı altında demokrasiye bu ilgileri bile yukarıda belirtilen dar teknokratik yönetişim yaklaşımından bir kopmaya değil bu yaklaşım doğrultusunda kapitalist kalkınma açısından liberal demokrasinin bir tür araçsallaştırılmasına dayanır. Demmers, Jilberto & Hogenboom'un (2004: 7) belirttiği gibi çeşitli raporlarında (*Dünya Kalkınma Raporu: Değişmekte Olan Dünyada Devlet [1997]; Yoksullukla Mücadele [2000]; Piyasalar için Kurumlar İnşa Etmek [2001]* gibi) Dünya Bankası'nın "demokrasiyi büyük oranda ekonomik bakımdan kalkınmaya hizmet ettiği ölçüde desteklediği" görülür. Serbest piyasayla bütünleşik bir demokratikleşmenin hükümetleri daha hesap verebilir, daha az yozlaşmış ve böylelikle kalkınma açısından daha etkin yapacağı düşünülür ve bu doğrultuda iyi yönetişimin esasında "minimal bir devlet tarafından yönetilen demokratik kapitalist rejim" olduğunu söylemek mümkündür (Leftwich, 1993: 609). Bu tür bir demokrasi yaklaşımı, demokratik siyasetin sağlam bir serbest piyasa ekonomisini gerektirdiğine dayanan neoliberal teorinin işlevsel siyaset teorisiyle de örtüşür. Buna göre ekonomik yaşamda ağırlıklı bir yere sahip "obez bir devlet" hem bağımsız ve çoğulcu bir sivil toplumla hem de etkin bir demokrasiyle pratikte bağdaşmaz. Sonuç olarak uyum porogramlarındaki başarısızlıklar ve zayıf ekonomik göstergelerin ekonomiye ve topluma dönük siyasi müdahalelerden ya da ölçüsüz devletten kaynaklanan otoriter yönetim ya da yetersiz demokratik pratiklerden kaynaklandığı söylenir. Bu doğrultuda demokrasi de teknik bir meseleye indirgenir ve bu biçimiyle "içerisinde küçük bir grubun fiilen iktidarda olduğu ve karar alma sürecinde kitlesel katılımın, rekabet halindeki elitlerce dikkatle yönlendirilen seçimlerde, liderlerin

seçilmesiyle sınırlanan bir sistem" olarak "poliarşi" (Robinson, 1996: 43) ya da "düşük yoğunluklu demokrasi" (Amin *vd.*, 1994) şeklinde anlaşılır.

İyi yönetişimin diğer bir boyutu (sivil) "topluma" ilişkindir ve buna iki unsur hâkimdir. Bir yandan sivil toplum "katılım" adı altında yönetimlerin etkin ve hesapverebilir olmasını – yani bir nevi işletmecilik kural ve tekniklerinin ya da Yeni Kamu İşletmeciliği denen şeyin içeriden yaptığı şeyi- dışarıdan destekleyen bir güç olarak tanımlanır ve sorumsuz ve hesapsız yönetimleri dizginlemenin bir başka yolu olarak görülür. Amaç "çoğulcu bir kurumsal yapı inşa etmek" ve "toplumda hem aşağı hem de yukarı yönde bağlar kurabilen ve yerel meseleleri daha etkin biçimde seslendirebilen" aracılar oluşturmak olarak ifade edilir. Bunların aynı zamanda "daha iyi performans ve daha fazla hesapverebilirlik için kamu yetkililerine basınç uygulayabilecekleri" düşünülür (World Bank, 1989: 61). Burada da sivil toplum ve beraberinde sıralanan – meşruiyet, şeffaflık ve katılım gibi- kavramların tıpkı iyi yönetişimin devlet ve demokrasi yaklaşımında olduğu gibi "ekonomik etkinlik" çerçevesinde araçsallaştırıldığı görülür ve tüm bunların devletin bütçe disiplinini ya da hesapverebilirliğini artıracağı iddia edilir (Williams & Young, 1994: 87-88). Dünya Bankası'nın "iyi yönetişim" başlığı altında sivil toplumu araçsallaştırdığı bir başka yön ise kalkınma, sosyal refah ya da yoksulluğu önleme stratejilerinde giderek daha fazla "sivil topluma" yaslanma ihtiyacı duymasıdır (Zabcı, 2009: 79-95). Bununla birlikte bu ikinci ve daha sosyo-ekonomik yaklaşım bile, küçük bir devlet aygıtı ve onun neoliberal politikalarına bağlılığını sürdürür ve bunun dışındaki alternatifleri görmezden gelir (Demmers, Jilberto & Hogenboom, 2004). Devletin büyük oranda çekildiği kalkınma, sosyal refah ve yoksulluğun önlenmesi alanlarında STK'lardan daha fazla yararlanmayı esas alan bu yaklaşım, gönüllü sektör ya da

STK'ların bu doğrultuda desteklenmesine odaklanır (Williams & Young, 1994). Burada kastedilen ekonomik kalkınmadan ziyade –ki devletin desteğinde düzgün bir serbest piyasa ekonomisinin bunu sağlayacağı düşünülür- bir tür "toplumsal" ya da tam ifadesiyle "cemaat-temelli" (*community-based*) kalkınmadır. "Kalkınmanın demokratikleştirilmesi" (Clark, 1996) gibi söylemlerle paralel biçimde kalkınmada ya da yoksulluğun azaltılmasında artık devlet tek hatta öncü aktör olarak sayılmaz, onun yerini çeşitli gönüllü örgütler, STK'lar ya da taban örgütleri almıştır. Bu dönemle birlikte Banka'nın özellikle STK'lar yönünde pozitif bir tutum aldığı –hatta eski STK çalışanlarını istihdam etmeye başladığı- ve hem proje yürütücüleri hem de bilgi kaynağı olarak onlarla çok daha ileri işbirliği alan ve araçlarına yöneldiği görülür. Özellikle sağlık, eğitim ve altyapı geliştirme projelerinde ve elbette yoksulluğun önlenmesinde bunların Banka'nın –bazı durumlarda ilgili devlet hükümetleri atlanmak pahasına- doğrudan ilgi ve yardım alanına dâhil edildiğini söylemek mümkündür (Williams & Young, 1994: 98).

3.4. Çok Düzeyli Yönetişim (*Multi-level Governance*)

Kamusal ya da özel çeşitli yönetişim katmanları arasındaki işbirliğine odaklanan bu yönetişim tarzının temel önermesi, problem çözme kapasitesi, yetki, sorumluluk ve becerilerin ulus devletten yukarı, aşağı ve yatay yönde transfer edildiği ve bu doğrultuda yönetim süreçlerinin artık devletin tek aktör olduğu ve yukarıdan aşağı yönde değil içerisinde pek çok kamu, özel ve toplumsal aktörün yer aldığı çok düzeyli bir hale geldiğidir. Yukarı doğru dikey transfer Avrupa Birliği, Dünya Ticaret Örgütü ve Uluslararası Para Fonu gibi ulusüstü niteliğe sahip örgütlerin ulus devletler üzerindeki hâkimiyetine vurgu yaparken aşağı doğru dikey

transfer devletlerin bir takım yetki ve işlevlerini ulus altı, bölgesel ya da yerel yönetim düzeylerine bırakmasını anlatır. "Yatay" transfer ise birkaç biçimde kendini gösterir. Yeni Kamu İşletmeciliği anlayışının bir devamı niteliğinde etkililik ve verimlilik kaygılarıyla belirli yetki ve sorumlulukların kamudan yarı-kamusal, özerk ve hatta özel örgüt ya da ajanslara devredilmesi (örneğin Bağımsız Düzenleyici Kurullar) şeklinde olabildiği gibi, yasama, yürütme ve yargı erkleri arasındaki işlev transferleri (pek çok ülkede yargı erkinin kuralların yorumlanması ve aynı zamanda *de facto* kural koymada daha aktif bir hale gelmesi gibi) şeklinde ya da önceden devletin gerçekleştirdiği bazı toplumsal hizmet ve sorumlulukların tek tek bireylere ya da sivil toplum örgütlerine transferi şeklinde de karşımıza çıkabilmektedir (Kersbergen & Waarden, 2004). Bu tablo dâhilinde çok düzeyli yönetişim yaklaşımının işaret ettiği yalnızca günümüzün politika oluşturma ve uygulama süreçlerinde devletin tek aktör olmadığını vurgulamak değil, aynı zamanda 21. yüzyılda ortaya çıkan siyasi problem ve risklerin önüne geçmek üzere gerekli problem çözme kapasitesinin farklı yönetim katmanları arasında ortaklaştırılmasının ve tüm bu aktörler arasında işbirliğinin kaçınılmaz olduğunun altını çizmektir.

Çok düzeyli yönetişimin belki de en çok tartışıldığı ve en spesifik örneği olduğu söylenen alan Avrupa Birliği (AB)'dir. "Avrupalı Yönetişim" olarak da adlandırılan bu özgün yönetişim formunda AB politikalarının artık üye devlet yönetimleri tarafından ya da arasında değil söz konusu devletlerin egemenlik haklarından yukarı, aşağı ve yatay yönde feragat etmesi sonucu pek çok yerel, ulusal ve (AB kurumları anlamında) ulus-üstü kuruluşlarla ortaklaşa oluşturulduğu ve yürütüldüğü iddia edilir. Burada Avrupa Komisyonu'nun yerel ve bölgesel otoritelerle ortaklık içerisinde çeşitli programlar geliştirdiği, söz konusu yerel ve

bölgesel düzeylerin kendi devletlerinin kontrol alanından çıkarak ve hatta Brüksel'de açtıkları kendi ofislerinden Avrupa Parlamentosu vasıtasıyla Komisyon'a baskı yaparak gittikçe AB düzeyinde hareket etmeye başladıkları ve bu şekilde tek tek üye devlet yönetimlerinin AB yönetimi üzerindeki kontrolünü ciddi biçimde yitirdiği söylenir (Kjaer, 2004: 109-110). Bu haliyle çok düzeyli yönetişim, daha önce de belirtildiği gibi, devletin artık tek başına egemen aktör olmadığı bir varsayımdan hareketle yerel, ulusal ve ulus-üstü aktörler arasındaki çoğu zaman "yatay" ve "eşitlikçi" bir düzlemde olduğu iddia edilen ilişkileri esas alır. Bununla birlikte bu yönetişim biçiminin en spesifik örneği sayılan AB özelinde bile söz konusu yaklaşımın ciddi sınırlılıklar taşıdığı en azından günümüzün devam eden küresel ekonomik krizinin AB devletleri arasında yarattığı çatlaklar hatta çatışmalar göz önünde bulundurulduğunda muhakkaktır. Bu krizin göstermiş olduğu bir şey varsa o da, AB dâhilindeki devletlerin ve hatta toplumların "egemenlik" haklarından o kadar da kolay vazgeçmediklerinin ya da vazgeçmeyeceklerinin ortaya çıkmış olmasıdır. Devletler kendilerini neoliberal döneme uygun olarak yeniden yapılandırmış olabilirler ancak bu yönetişim literatürünün iddia ettiği gibi kesinlikle devletlerin marjinalleştiği anlamına gelmez (Peters & Pierre, 2005). Devletler hala daha ekonomik, siyasi, hukuksal, toplumsal ve askeri alanlarda en temel kararları alma ve yürütme iktidarına sahip biricik aktör olmaya devam ederler. Bu dönemde ulusal devletler ve onların oluşturduğu uluslararası yapıların bunlar gibi pek çok şey yanında en azından, "yönetişim için temel kurallar oluşturma" ve yönetişim içerisinde ve üzerinde ortaya çıkan sürtüşmelerin çözümü için bir tür "temyiz mahkemesi olarak hareket etme" anlamında "yönetişimin yönetiminden" ya da "meta-yönetişim" denen şeyden sorumlu olduğunu söylemek mümkündür (Jessop,

1997:575). Devletlerin neoliberal "küreselleşme" ya da "uluslararasılaşma" çağında belirli ve çoğunlukla da refah devletini çağrıştıran yetki ve sorumluluklarını -diğer bir deyişle "yüklerini"- aşağı, yukarı ve yatay yönlerde transfer ettiği bir vakıa olmakla beraber, günümüzde ortaya çıkan manzaranın bize gösterdiği bir başka şeyse, daha önce de belirtildiği gibi, yetkilerin bu şekilde piyasa güdümlü devlet ve uluslararası örgütler özelinde yukarıda toplanmaya devam ederken, piyasanın ortaya çıkardığı risk ve sorumluluklarınsa –birey, aile, cemaatler ya da sivil toplum kuruluşları yoluyla- aşağı doğru transfer edilme eğiliminde olduğudur. Şayet günümüzde bir "çok düzeyli yönetişim"den bahsedilecekse bunun tam manasıyla tanımı budur. Özelde "çok düzeyli yönetişim" ve daha genel olarak "yönetişim" yaklaşımı çoğunlukla günümüzün neoliberal politikalarının bu en temel mantığını, bilinçli ya da bilinçsiz şekilde, görmezden gelme eğilimindedirler.

3.5. Network Yönetişimi (*Network Governance*)

"Birlikte yönetişim" (*co-governance*) olarak da adlandırılan (Kooiman, 1993) bu yönetişim tarzında ise örgütler ya da paydaşlar arasında etkileşim, iletişim, müzakere ve mübadele yoluyla ortak ve güvene dayalı siyasi pratikler yaratmak üzere ortak bir anlayış geliştirilmesi ve bir siyasa alanında ilgili çıkarların aktif katılımının sağlanması amaçlanır. Kamusal ve özel ilgili paydaşların pozisyonları, görevleri, çıkarları ve referans çerçeveleri belirli problemler ve olası çözüm yolları konusunda rekabetçi perspektifler oluşturmak üzere bir araya getirilir. Özel, kamusal ve toplumsal "paydaşların" bir araya getirilmesinin yalnızca taslak halindeki bir siyasi programın desteklenmesi ve kabulünü kolaylaştırmayacağı aynı zamanda bilgi ve tecrübelerin olası yeni kombinasyonları neticesinde kolektif problem çözme

kalitesini de artıracağı düşünülür. Bu yönetişim yaklaşımının entelektüel dayanağı bürokrasideki "uzmanların" belirli bir zorlukla baş edecek bütün bilgi ve enformasyona ve hatta doğru biçimde tesis edilmiş siyasi yanıtlara sahip olmadığına/olamayacağına ilişkin "söylemsel demokrasi" (Dryzek, 1990) ya da "güçlü demokrasi" (Barber, 1995) gibi yaklaşımlarda bulunabilir (Fenger & Bekkers, 2009: 24-25).

Bu yönetişim biçiminin günümüzdeki somut tezahürleri, çeşitli sorun alanlarında yerel, ulusal ya da uluslararası çapta kamu, özel ya da sivil toplum kesiminden ilgili "paydaşların" katılımıyla düzenlenen sayısız toplantı, forum ve inisiyatiflerde kendini gösterir (Howell, 2002). Bununla birlikte "networkleri", yönetişim literatürünün iddia ettiği gibi, bütünüyle yeni bir şey olarak görmek doğru olmaz. Siyaset alanında ortak çıkarlara sahip aktörleri içeren "siyasa toplulukları" ya da devletin çevresindeki kilit aktörlerle –kaynak ya da fikir alışverişi, rıza ya da konsensüs sağlama gibi- çeşitli nedenlerle etkileşime girdiği korporatist modellerin geçmişi çok eskiye dayanır (Pierre & Peters, 2000: 20). Örneğin refah devleti modelinin karakteristiği olan, devletin ulusal bir ekonomide sermaye kesimi ve işçi sendikalarının toplu ücret ya da başka haklar konusunda pazarlıklarına aracılık ettiği korporatist yapı ya da ABD'de büyük oranda kurumsallaşmış olan "lobicilik" bunların örnekleri olarak verilebilir. Bununla birlikte networklere ilişkin yeni olduğu iddia edilen şey, günümüzde içerisinde devletin de yer aldığı farklı aktör ve çıkarların daha "yatay", "eşitlikçi" ve daha "enformel" platformlarda ve "ortaklık" biçiminde bir araya geldiği ve siyasi kararların büyük ölçüde bu tür platformlar dâhilinde ya da yoluyla alındığıdır. Bu haliyle günümüzde networkler geleneksel

temsili demokrasiden daha gelişkin bir demokrasi formu olarak gösterilir ve takdir görürler (Castells, 2006).

Ancak networklerin bu şekilde tanımlanması özellikle demokrasi açısından, iddia edildiğinin tersine, çok ciddi sorunlar barındırır. Her şeyden önce, networklere atfedilen "yataylık", "eşitlik" ve "enformellik", iktidar alanını ortadan kaldırmak bir yana, " iktidar alanının belirsizleşmesine", onun "bir dizi katılım usulünün arkasına saklanır hale" gelmesine ve "artık iktidarın kendini iktidar olarak göstermemesine" yol açar (İnsel, 2007). Dolayısıyla networkler sanıldığının aksine iktidar ilişkilerinden yalıtık olarak görülemezler. Devlet, sermaye ve sivil toplumun kurumsal ve ideolojik bir 'boşlukta' eşit derecede siyasi kararların çıkmasına etki ettiklerini düşünmek en hafif deyimiyle naiftir. Bu anlamda networklerin ekonomik, politik ve ideolojik güç dengesizlikleriyle malul olduğu söylenebilir. Kaldı ki bunlar, hem 'oyunun kurallarıyla' problemi olmayan çoğunlukla dikkatlice ayıklanmış 'seçkin' aktörlerden oluştukları oranda kamusal temsiliyet gücünden ve hem de yalnızca belirli bir siyasa alanındaki bu seçkin aktörlerin partiküler çıkar pazarlıklarıyla şekillendikleri oranda da daha kolektif ya da kamusal çıkar arayışlarından yoksundurlar. Son olarak bu yapılar pek çok toplumsal kesimi ilgilendiren siyasal kararların temsili ya da parlamenter mekanizmaların kontrol alanı dışında alınmasına yol açarak daha kamusal bir hesapverilebilirlik açısından temsili demokrasinin dahi gerisinde kalırlar (Haque, 2000). İnsel'in ifadesiyle (2007) "yönetişim", "kurumsallaşmış bir lobicilik ve baskı gruplarından ve azınlık çıkarlarından oluşan, kendi içinde dağınık bir 'sivil toplum'un uluslara ve halklara ikame" edildiği, çeşitli kademelerde "egemenliğin gerçek biçimde paylaşımından kaçınmanın yeni tarzı ve adı" haline gelmiştir. Tüm bunlar bir arada düşünüldüğünde

neoliberal 'teknokratik' yönetim anlayışına uygun biçimde network yönetişimi, hem toplumun çeşitli katmanlarını ilgilendiren kamusal kararların mevcut ve daha temsili mekanizmalar dışına çıkarılmasını hem de bu networklerin, çoğunlukla devlet ya da piyasa aktörleri gibi daha güçlü olanların etkisinde alınan sözkonusu kararların sivil toplum aktörlerine danışıldığı ya da onaylatılmaya çalışıldığı bir "kanaat yoklama" ya da "tasdik" mekanizmasına dönüşmesi riski taşırlar. Dolayısıyla Demirovic'in (2003) de vurguladığı üzere, günümüzde yönetişim ya da sivil toplum süreçleri, iddia edildiği gibi yalnızca "aşağıdan yukarıya doğru" işlemez, aynı zamanda "içerisinde devlet aktörlerinin statükoyu devam ettirebildiği ya da daha ziyade statükonun değişmesine izin verilen yolları yönetebildiği" bir forum sağlarlar.

3.6. Toplumsal/Komüniter Yönetişim (*Societal/Communitarian Governance*)

Kamusal ve toplumsal aktörlerin bir arada politika oluşturmasına odaklanan network yönetişiminin aksine toplumsal ya da komüniter yönetişimde kamusal aktörlerin mümkün olduğunca sahneden çekilmesi istenir. Burada amaçlanan devletlerin piyasa güdümlü stratejilerini ve bunun doğurduğu piyasa başarısızlıklarını telafi etmek üzere özellikle yoksulluğun azaltılması gibi toplumsal yeniden üretim problemlerinin çözümünde ve yerel düzeyde iş gören sivil toplum örgütlerinin aracılığında yerel toplulukların/cemaatlerin (*community*) katılımının sağlanması, güçlendirilmesi/yetkilendirilmesi (*empowerment*) ve bu yolla "sosyal sermaye stoklarının" artırılması ya da harekete geçirilmesidir (Mayer & Rankin, 2002; Miraftab, 2004). Burada "sosyal sermaye", "güçlendirme", "kendi kendine yetme" (*self-help*), "mikro-planlama", "mikro-kredi" gibi yaklaşımlar yoluyla

topluluk/cemaat düzeyinde ve onların katılımıyla 'kalkınmanın' gerçekleştirilmesine vurgu yapıldığı ve Kalkınmacı devlette olduğu gibi yukarıdan aşağı değil aşağıdan yukarı bir kalkınma anlayışının benimsendiği görülür (Roy, 2003: 83). Bu yönetişim biçiminin entelektüel dayanağını komüniteryenizm ve sosyal sermaye gibi yaklaşımlar, uygulayıcısını ise "Üçüncü Yol" hükümetler oluşturur. Özellikle bu tür hükümetlerin etkisi altında 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren Dünya Bankası gibi uluslararası finans kuruluşları da bu çok temel yönetişim tarzını gündemlerine almışlardır.

Bu yönetişim tarzına dayanak oluşturan "komüniter" yaklaşımların günümüzün yönetim/yönetişim problemlerine verdiği yanıt piyasa ve devlet mantığının ya da neo-liberalizm ve sosyalizm gibi siyasi ideolojilerin dışında bir "üçüncü yol" bulmaktır (Etzioni, 2000a; Etzioni, 2000b). Bu "üçüncü yol" arayışının adres gösterdiği toplumsal alan, "devlet ve piyasa arasında (…) üçüncü bir alternatif sektör" olarak "üçüncü sektör"dür ve "ticari firmaların girişimci ruh ve örgütsel etkinliği ile devlet ve onun kamu idaresinin ortak iyi arayışlarını kaynaştırabilen örgütlerden" oluştuğu kabul edilir (Etzion, 1973: 314'*ten aktaran* Zimmer & Freise, 2008). Bu üçayaklı –piyasa kesimi, kamu kesimi ve sivil ya da toplumsal kesim- toplum tasavvurunda "her üçünün dengede" ve "üçüncü sektörün piyasa ve kamu kesimiyle eşit bir oyuncu" olması istenir (Rifkin, 1997: 8). Komüniter yaklaşımların temel varsayımı pek çok toplumsal problemin devlet müdahalesi olmaksızın daha alt toplumsal düzeylerde ve geleceğin örgütleri olan bu "üçüncü sektör" örgütler tarafından tespitinin daha sağlıklı, çözümünün ise daha kolay olacağıdır. Devletin bu problemlerle baş etmek için aşırı büyük ve bürokratik olduğuna ve en az çözdükleri kadar da problem yarattığına inandıkları oranda genelde yönetişim yaklaşımıyla

ortaklaşırlar. Bu doğrultuda devletin yapması gereken şey, en iyi ihtimalle sahneden çekilmek ve en kötü halde de bu alt toplumsal gruplar (*community*) düzeyinde öz-yönetişimin ya da "yönetimsiz yönetişim" (*governance without government*) denen şeyin koşullarını oluşturmak ya da bunu desteklemektir (Pierre & Peters, 2000: 21 ve 146-150). Bu anlamda komüniter yaklaşımın istediği, iktidarın mümkün olduğunca âdemi merkezi hale getirilmesi ve topluluk ya da cemaatlerin ve bunların örgütlerinin kamusal politikalar açısından daha fazla sorumlu kılınmasıdır.

Bu yaklaşımın diğer bir entelektüel ayağını oluşturan "sosyal sermaye" yaklaşımında ise, Yeni Kurumsalcı İktisat'ın yeni dönemde kapitalist ekonomik kalkınma için devletin önemine yaptığı vurgunun yerini toplumsal ve kültürel boyutlar/alanlar alır. Tıpkı ikincisinde olduğu gibi devlet nasıl işlem maliyetlerini düşürüp ekonomik etkinliğe katkıda bulunuyorsa sosyal sermayenin de aynı biçimde işlem maliyetlerini düşürdüğü ve demokratik kültürün yanı sıra ekonomik etkinliğe de katkı sağladığı düşünülür (Zimmer & Freise, 2008). Burada sosyal sermaye "sosyal networkler ve ondan kaynaklanan karşılıklılık ve güvenilirlik normları" (Putnam, 2000) ya da "toplumun ortak değerler stoğu" (Fukuyama, 2009) olarak tanımlanır. Dünya Bankası da benzer bir tanım önerir ve sosyal sermayeyi "bir toplumun sosyal etkileşimlerinin niteliğini ve niceliğini şekillendiren kurum, ilişki ve normlar" olarak ele alır. Bu anlamda sosyal sermaye ya da en önemli niteliklerinden biri sayılan "sosyal tutunum/bağlılık" (*social cohesion*), "yalnızca bir toplumu ayakta tutan kurumlar toplamı değil" aynı zamanda "onları bir arada tutan tutkal" olarak görülür ve "toplumların ekonomik başarısında ve kalkınmanın sürdürülebilir olmasında" kritik öneme sahip olduğu kabul edilir (http://go.worldbank.org/K4LUMW43B0). Bu şekliyle bir topluluğun sahip olduğu

sosyal sermaye stoğu –normlar, networkler ve güven- o topluluğun "karşılıklı tatminkâr çözümler bularak" ne ölçüde "farklılıkları yönettiği ve çatışmaları çözdüğüyle" (Murray 1999: 26'*dan aktaran* Evans & Shields, 2000: 5) ya da başka bir deyişle "insanların iktidarın yönlendirmesi olmaksızın gönüllü olarak bir arada çalışma kapasitesiyle" ilişkilendirilir (Lynos, 2003).

Sosyal sermaye adı altında kapitalist kalkınmanın sosyal ve kültürel taraflarının da vurgulanmaya başlaması, İngiliz Başbakanı Thatcher'ın 1987 tarihli "toplum diye bir şey yoktur" ifadesinin yansıttığı ve toplumun bağımsız bireylerin bir toplamından ibaret sayıldığı neoliberal 'toplum' kavrayışı ya da ortak iyinin ancak bu bağımsız bireylerin birbirleriyle rekabet halinde kendi bireysel çıkarlarını geliştirmek üzere hareket ettiği bir ortamda mümkün olabileceği yönlü ekonomik rasyonalist inanç göz önünde bulundurulduğunda yeni bir durum olarak görülebilir (Van Gramberg & Bassett, 2005: 25). Ancak daha yakından bakıldığında sosyal sermaye yaklaşımında vurgunun "sosyal"den çok "sermaye"ye yapıldığı görülür. "Sosyal *girişimcilik*" ya da "sosyal *yatırım*" gibi "sosyal *sermaye*"yi artırmaya dönük teşebbüslere verilen isimlerde de görüldüğü üzere amaçlanan 'sosyal' olanı, piyasa ilişkilerine yedirerek ona uyumlu hale getirmektir. Burada 'sosyal' öncelikli olarak sınıflara ya da yoksulluğa ilişkin makro-toplumsal yapılara değil, "yerel, moral olarak harekete geçirilmiş ve görünüşte konsensüse dayalı fakat siyasetle irtibatı kesilmiş (*depolitized*) aile, cemaat ve ortaklık alanlarına" göndermede bulunur (Roelvink & Craig, 2005: 110-111). Vatandaşlık ve demokrasi kültürüyle doğru, piyasanın ortaya çıkardığı atomize bireyler yığınıyla ters orantılı olduğu söylense de sosyal sermayede sosyal ve kültürel yapı ekonomik etkinliğe katkı sunduğu oranda değerli kabul edilir.

1990'ların Blair ve Clinton gibi "Üçüncü Yol" hükümetleri, kendilerini önceki Thatcher ya da Reagan gibi sağ kanat hükümetlerden farklılaştırmak isteseler de niyetleri eski sol-liberal devletçi modele dönmek değildir. Söz konusu dönemde bu ve benzer "Üçüncü Yol" hükümetlerin sundukları alternatif, piyasanın öncelikli konumuna güvenin sürdürdüğü ancak daha önceki hükümetlerin salt piyasaya dayalı politikalarının yarattığı toplumsal çözülme ve kutuplaşmanın da komüniter yaklaşım ve politikalarla telafi edilmesine dayalı bir yaklaşımdır. Bu anlamda bu hükümetler eliyle komüniter fikirlerin desteklenmesi "aynı hedeflere, daha az cepheleşme ve daha yumuşak bir retorikle ulaşmanın farklı bir stratejisi"nden başka bir şey değildir (Choudry & Shragge, 2011: 504). Bu stratejideki hâkim trendler şu şekilde sıralanabilir: (1) Toplumsal çözülmeye yanıt olarak cemaatler vasıtasıyla "ahlaki bir alanın" yeniden tesisi; (2) yeni ademi merkezi organizasyon formları ve cemaatlerin daha fazla sorumluluk ve katılımı lehine aşırı bürokratik devlet yapılanmasının reddi; (3) "konsensus oluşturma", "cemaat inşası" (*community-building*) gibi yaklaşımlar yoluyla çatışma yerine yerel düzeylerde paydaşlardan birini de cemaatlerin oluşturduğu "ortaklığa" dayalı yönetişim modelleri geliştirme; (4) ve son olarak sosyal ve ekonomik önlemlerin kaynağı olarak devletin yerini alacak bir anlayışla piyasa ve girişimcilik kültürünün teşvik edilmesi.

3.7. Belirli Bir Mesafeden Yönetişim (*Governance at a Distance*)

Bu yönetişim tarzı ise 'ortaklık' ya da 'paydaşlık' adı altında özel sektör ya da sivil toplum kuruluşlarına devir ya da ihale edilen çeşitli kamusal hizmet ya da görevlerin yürütülmesi ve kontrolüne ilişkin esaslarla ilgilidir. İlk bölümde de belirtildiği üzere "belirli bir mesafeden yönetişim" kavramı özellikle neolibeal

yönetişimin Foucaultcu "governmentality" okumasınca sıkça dile getirilen bir kavramdır ve günümüz devlet, toplum ve bireysel zihin dünyasına ilişkin çok kapsamlı bir anlatı sunar. Bu yaklaşıma göre günümüzde neoliberalizm ya da "gelişkin liberalizm" denen şey, devlet müdahalesine olan ihtiyacı kabul ederek klasik liberalizmin laissez-faire yaklaşımını reddetse de devlet müdahalesini doğrudan ve baskıcı bir tarzda değil daha dolaylı bir biçimlerde gerçekleştirmeyi esas alır (Rose & Miller, 1992). İşte "belirli bir mesafeden yöneti(şi)m" bu dolaylı yönetim ya da kontrol mekanizmalarını tanımlamak için kullanılır. Bununla birlikte bu yaklaşım, daha önce de değinildiği üzere söz konusu yönetişim ya da kontrol teknolojilerinin hayata geçirilmesindeki hiyerarşik ve baskıcı boyutu çok da hesaba katmaz ve vurgusu daha ziyade oto-kontrol ya da öz-gözetim üzerinedir. Bu yaklaşımın söz konusu vurgusuyla günümüzün yönetişim stratejilerine dönük çok önemli açılımlar getirdiği teslim edilmesi gereken bir durum olsa da, bu stratejilerin devlet başta olmak üzere egemen aktörlerin güdümünde ya da yönlendiriciliğinde yukarıdan aşağı doğru çeşitli araçlarla dayatıldığına bakmadan doğrudan bu sürecin sonuçlarıyla ilgilenme eğiliminde olduğunu söylemek mümkündür.

Bu hiyerarşik ya da baskıcı boyutu daha rahat görmek için devlet ya da uluslararası aktörlerin günümüzde çeşitli hizmetleri özel sektör ya da sivil topluma ihale etme usullerine bakmak yeterlidir. Burada hizmetlerin ihale edildiği örgütlere kendi politikalarını geliştirme ve uygulama konusunda belirli bir "takdir hakkı" tanındığı iddia edilir. Bu takdir hakkıyla güdülen amaç ise (örneğin tüm "hantal" yapısıyla devletin doğrudan hizmet temininin aksine) daha iyi hizmet sunumu için değişen koşullara yanıt verecek şekilde gerekli esnekliğin sağlanması olarak ifade edilir. Burada örgüt arzu edilen çıktı ya da sonuçları nasıl gerçekleştireceğini

organize etmekte "özgürdür" fakat bu çıktıları gerçekleştirmeye çalışırken harcamış olduğu bütçeden ve gerçekleştirmiş olduğu sonuçlardan (çıktı ve/veya ürünler) sorumlu tutulur. Bu anlamda örgütün dâhili süreçleriyle değil ortaya koyduğu sonuçlarla (ürün ve çıktılarla) ilgilenildiğini söylemek mümkündür. Dolayısıyla söz konusu yaklaşım "yeni işletmecilik yaklaşımı" (*new managerialism*) ya da "yeni kamu işletmeciliği" (*new public management*) ile aynı doğrultuda verimlilik ve performans odaklı çalışmaya ve dolayısıyla "sürece dayalı" hesapverebilirlikten "sonuca dayalı" hesapverebilirliğe doğru geçişi vurgular. Belirli bir bütçe doğrultusunda hangi amaçların gerçekleştirilmesi gerektiğini belirten bir yönetim sözleşmesi bu ilişkinin genel çerçevesini çizer. Bu sözleşmeler "performans gösterge çerçevelerine" ve "parametre şemalarına" dayanır. Bu gösterge ya da şemalarda, belirli bir bütçenin örgütler arasında nasıl dağıtılacağı ve bu örgütlerden söz konusu bütçeyle hangi görev ya da politik hedeflerin gerçekleştirilmesinin istendiği, kısaca girdi ve çıktılar, en başından tanımlanmıştır. Sonuçların kontrolü ise söz konusu parametreler dahilinde oluşturulan çeşitli izleme (*monitoring*) ve değerlendirme (*benchmarking*) sistemleri yoluyla gerçekleştirilir (Fenger & Bekkers, 2007: 21-22).

Görüldüğü gibi bu ilişki tarzı söylenenin aksine tıpkı "network yönetişiminde" olduğu gibi büyük oranda hiyerarşik ve tepeden yönlendirmeye açık bir yapı arz eder. Kaldı ki tüm 'girdi' ve 'çıktı' şartlarının tepeden belirlendiği böyle bir süreçte bunun örgütün politikasını ya da iç işleyişini etkilemeyeceğini ve örgütün hala daha belirli bir 'takdir hakkına' sahip ve iç işleyişinde 'özgür' olduğunu iddia etmek yanıltıcıdır. Yukarıda anlatılan ilişki biçimi şayet 'yükleniciler' özel sektör kuruluşlar ise herhangi bir problem teşkil etmez; çünkü, zaten söz konusu firma kâr güdüsü altında ve işletmecilik tekniklerinin çizdiği sınırlar dâhilinde iç işleyişini

örgütleyecektir. Yok, eğer 'yüklenici' temel hedefi kâr etmek olmayan 'kamusal yarar' iddiasındaki bir STK ise, bu işleyiş tarzı söz konusu örgütün neredeyse tüm özerkliğini yitirmesi anlamına gelir. Bu doğrultuda söz konusu kuruluşlar yalnızca tepeden belirlenen girdi ve çıktı tanımlamaları dâhilinde kendisinin olmayan gündemlere angaje olmayacak, aynı zamanda bunların gerçekleştirilmesi için tıpkı özel bir işletmelerde olduğu gibi performans kriterleri doğrultusunda iç işleyişini düzenlemek zorunda kalacaktır. Nitekim 1990'lı yıllarla birlikte STK'ların 'hak savunusu' (*advocacy*) faaliyetinden 'projecilik' denen şey doğrultusunda yönlerini değiştirmesi ve dolayısıyla uluslararası kuruluş ve devlet projelerinde daha önce olmadığı ölçüde yer almaya başlaması benzer bir durumu tetiklemiştir. Söz konusu süreç bu örgütler açısından "yeni işletmecilik yaklaşımı" çerçevesinde daha fazla performans ve verimliliğe dayalı çalışma, daha fazla profesyonelleşme ve bürokratikleşme ve diğer özel sektör ve sivil toplum kuruluşlarıyla daha fazla rekabet anlamına gelmiş ve aynı dönemde STK'lar özelinde "sivil topluma" atfedilen (piyasanın rekabetinden ve devletin hiyerarşi ve bürokrasisinden uzak, yatay ve enformel ilişkilere dayalı) tüm tanımlayıcı unsurların tam zıddı sonuçlar doğurmuştur.

4. NEOLİBERAL YÖNETİŞİM VE SİVİL TOPLUM

Yukarıda sıralanan farklı yönetişim form ve stratejilerinden de anlaşılacağı üzere, "sivil toplum" vurgusu bunların en temel ayaklarından birini ve belki de en önemlisini oluşturur. Bununla birlikte bu vurgu, hem siyasi ve ekonomik açıdan sivil toplumu belirli form ve işlevlerle sınırlandırdığı hem de onun, devlet ve piyasa aktörleriyle işbirliği ve ortaklığını vazettiği oranda, teorik düzeyde bile

destekçilerinin daha canlı bir sivil toplum ve daha fazla demokrasi taahhütlerini boşa çıkarır. Bu tür bir sivil toplumun ne klasik liberalizmin devlet-sivil toplum, ne de sol liberalizmin devlet-piyasa-sivil toplum karşıtlıkları üzerinden açıklanabilmesi bu anlamda olanaklı görünmez. Devlet-sivil toplum dikotomisi üzerinden açıklanamaz; çünkü, yönetişim yaklaşımıyla birlikte sivil toplum, devletin karşısında değil yanında, ona muhalif değil 'ortak'tır. Bu tür bir sivil toplum yaklaşımının, Yeni Sol'un sivil toplum-piyasa karşıtlığı üzerinden de açıklanması mümkün değildir. Çünkü bu yaklaşımda sivil toplum, yalnızca piyasanın başarısızlıkları karşısında bir tür 'tampon' olarak değil, aynı zamanda piyasaları işler kılacak yeni bir refah ve kalkınma vizyonunun temel unsuru olarak tanımlanmaya ve görülmeye başlanmıştır. Bu çerçevede yönetişim yaklaşımı dâhilinde sivil toplumun liberal sivil toplum anlayışı açısından bile çok temel vurgu kaymaları gösterdiğini söylemek mümkün görünmektedir.

4.1. Neoliberal Yönetişimde "Sivil Toplum": "Muhalif" mi "Ortak" mı?

"Yeni", "iyi", "modern" ya da "yatay" olarak adlandırılsın yönetişim paradigmasının 'sivil topluma' yaklaşımının birbirine zıt fakat çoğunlukla "katılım" adı altında yan yana getirilmiş iki rol çerçevesinde tanımlandığını söylemek mümkündür. Bunlardan ilki, siyasi açıdan devletin 'karşısında' ve onun olası suistimallerini sınırlandıran 'dengeleyici'; diğeri ise, özellikle kalkınma ve sosyal politika alanında devletin 'yanında' ve onun 'ortağı' ya da 'paydaşı' olduğu bir roldür. Klasik liberal sivil toplum anlayışının egemen olduğu ilk role göre sivil toplum, devletin 'aşırılıklarını' dizginleyecek, dolayısıyla da en azından ilke düzeyinde ondan 'bağımsız' ve 'özgür' olması gereken bir alan olarak tanımlanır.

Piyasayla paralel hatta aynı anlamda devletin müdahalelerine karşı korunması gereken bir alan olarak "özgür" ve "bağımsız" bir sivil toplumun, içerisinde özel aktör ve kuruluşların gelişebildiği, "doğası gereği" demokratik ve demokratikleştirici bir alan olduğu kabul edilir (Mercer, 2003: 748). Burada temel iddia, "güçlü" bir sivil toplumun ve iyi idare edilen bir devletin (yani "iyi yönetişim" denen şeyin) paralel hedefler olduğudur (Batterbury & Fernando, 2006). Sivil toplumun yokluğu "sivil toplum güçlerince sağlanan zorunlu disipline tabi olmayacağı için devletin kendisi açısından ölümcüldür" ve "uygun" bir devlet yaratmaya giden yol, bu nedenle, "uygun" bir sivil toplumun desteklenmesinden ve en çok da devletin boğucu hükümranlığından "sivil toplumun kurtarılmasından" geçer (Beckman, 1993: 20-21). Örneğin, Dünya Bankası'na göre sivil toplum alanı tarihsel olarak devlet tarafından tahrip edilmiş, "dolayısıyla da bu durum pek çok ülkedeki devlet görevlilerinin hesaba çekilme korkusu olmadan kendi çıkarlarına hareket etmesini mümkün kılmıştır" (World Bank, 1989: 60). Bu nedenle Banka'ya göre iyi yönetişim dâhilinde sivil topluma destek verilmesi, "*çoğulcu* bir kurumsal yapı inşa edilmesini" ve hükümet ve halk arasında aracılar oluşturulmasını kapsar (World Bank, 1989: 61; World Bank, 1992: 49). Bu aracıların "önemli bir rol oynadığı", aynı zamanda da "daha iyi performans ve daha fazla hesap verebilirlik açısından kamu otoriteleri üzerine baskı uygulayacağı" söylenir (World Bank, 1989: 61). Kısaca sivil toplum, bu anlamıyla, "sorumsuz ya da hesapsız yönetimleri düzeltmek için güçlendirilecek ve donanımlı hale getirilecek" bir alan olarak tanımlanmıştır (De Alcántara, 1998: 108). Bu doğrultuda Dünya Bankası'nın sivil toplumun güçlendirilmesine olan bu ilgisini aynı zamanda devlet iktidarını dizginleyen "hesap verebilirlik", "meşruiyet",

"saydamlık" ve "katılım" gibi iyi yönetişimin başka ilkeleriyle ilişkilendirdiği görülür (World Bank, 1992: 13-26).

Son otuz yıla damgasını vuran sivil topluma ilişkin bu hegemonik anlayış, kuramsal olarak liberalizmin devlet-sivil toplum karşıtlığından ya da daha spesifik düzeyde De Tocqueville'in sivil toplum teorisinden beslenir. 1980'lerden itibaren Yeni Sağ ve Yeni Sol akımları üzerinde birleştiren bu anlayış, "devlet iktidarına karşı devlet dışı kuruluş ve ilişkilerin" korunması ihtiyacına vurgu yapmıştır (Wood, 2003). Bu yaklaşımın temel bir figürü olan De Tocqueville, bürokrasi problemi, merkezi devletin bireysel özgürlüğe tehdidi ve "çoğunluğun tiranlığı" dediği şeye karşı çözümü merkezi devletin ademi merkezi hale getirilmesinde ve daha çok da 19. yüzyıl Amerikasının gönüllü derneksel yaşamında bulmuştur. Merkezi kurumların iktidarını kontrol altında tutmada, çoğulculuğu korumada ve yeni pozitif sosyal normlar tesis etmede gönüllü derneklerin önemini vurgulayan De Tocqueville, çoğunluğun hâkimiyetine ve antidemokratik güçlere karşı bir bariyer olarak gördüğü bu tip örgütlerden kurulu bir sivil toplumu istikrarlı bir demokrasinin temeli olarak saymıştır. Söz konusu yaklaşımın daha yakın tarihli kullanımları 1980'lerde Merkezi ve Doğu Avrupa, Güney Afrika ve Latin Amerika'da bir takım muhalif entelektüellerin kaleme aldığı çeşitli çalışmalara ya da bunarın izinde gerçekleştirilen çeşitli muhalif örgütlenmelere dayandırılabilir (Keane, 1993). Buralarda otoriter ya da totaliter devletlerin sosyal yaşamı istila etmiş olduğu ve böylelikle nüfusun büyük çoğunluğunun etkin bir biçimde siyasi ve ekonomik yaşamdan dışlandığı öne sürülmüş ve sivil toplum yozlaşmış, adaletsiz ve eşitsiz bu tür devlet ve toplum formlarına karşı halkı mobilize edecek bir alan olarak tanımlanmıştır. Kuşkusuz söz konusu bölgelerde sivil toplumun bu "mobilizasyonunun" temenniden gerçeğe

dönüşmesinde 1980'ler boyunca ABD öncülüğünde gerçekleştirilen "demokrasinin teşviki" (*promotion of democracy*) projesinin etkisi ve desteği büyüktür. Başlarda temel hedefi her ne kadar Sovyet tehdidi ve nüfuz alanı olsa da daha sonra dünyanın başka bölgelerine doğru kapsamı genişletilen bu projenin bir ayağı da söz konusu bölgelerdeki "sivil toplumun" bu tür yönetimler karşısında desteklenmesi olmuştur (Robinson, 1996).[12]

"(İyi) yönetişim" perspektifinde "sivil toplum" için düşünülen ikinci rol ise ilkinden farklı, neredeyse zıt bir yönde ilerler. Bu ikinci rolün, söz konusu yaklaşım dâhilinde karşılığı, sivil toplumla "işbirliği", "ortaklık" ya da daha inceltilmiş ifadesiyle "katılım"dır. Chambers & Kopstein'in ifadesiyle bu rol, devlet iktidarını sınırlandırıcı ve dengeleyici ve dolayısıyla da muhalif, eleştirel bir sivil toplum anlayışından, "destekçi ve devleti ikame eden" ya da "devletle ortak" bir sivil toplum anlayışına geçişe ve bu anlayış doğrultusunda "sivil toplum ve devlet arasında artan bir uzlaşmaya" işaret eder (2006: 375). Yönetişim jargonunda her iki yaklaşım çoğunlukla iç içe geçmiş olsa da, tedrici olarak bu ikincisine vurgunun giderek daha ağırlıklı bir yer işgal etmeye başladığını söylemek mümkündür. Salt piyasa odaklı önceki dönem neoliberal politikaların başarısızlıklarına bir yanıt ve bulara "insani bir yüz" vermeye dönük bu yeni dönemde "sivil toplum", devletin piyasa lehine elini çektiği ve dolayısıyla "devlet bürokrasisinin menzili dışında ve özel sektörün de çıkarları ötesinde" kalan refah, kalkınma ve yoksulluk gibi problemlere her iki sektörle işbirliği içerisinde çözüm sunacak bir alan olarak yeniden tanımlanmaya

[12] 1995 istatistiklerine göre ABD, özellikle Birleşik Devletler Uluslararası Kalkınma Ajansı (USAID) aracılığıyla, bütün sivil toplum yardımlarının % 85'ini gerçekleştirmiş ve 440 sivil toplum projesinden 335'ine sponsor olmuştur (Van Rooy & Robinson, 1998). ABD'de USAID'ın yanı sıra sivil toplum yardımı yapan diğer kanallar şunlardır: *National Endowment for Democracy*, *International Republican Institute*, *The National Democrtic Institute*, *The Carter Center*, *The Ford Foundation*, *Rockefeller Brothers Fund*, *Matt Foundation* ve *Asia Foundation* (Howell, 2002).

başlamıştır (Morison, 2000: 105). Yalnızca demokratikleşmede değil aynı zamanda refah ve ekonomik kalkınmada da rol oynayacak bu tür bir sivil toplum tasavvuru, "demokratik kalkınma" adı altında yeni dönemin "demokratikleşme" perspektifinin de bir parçası haline getirilmiştir. Örneğin, Dünya Bankası'nın jargonunda "demokratikleşme", devlet fonksiyonlarının özel hizmetlerle yer değiştirmesi, hayırsever ve kendi kendine yeten örgütler yoluyla hizmetlerin verilmesi ya da küçük sermayenin gelişimini kolaylaştıracak mikro krediler sağlanması gibi ekonomik hedeflerle, yalnızca ahlaken arzu edilir değil aynı zamanda hizmet sunumu açısından da daha etkin olarak görülmüştür (World Bank,1991). Dolayısıyla bu yaklaşımda sivil toplum, bundan böyle, yalnızca otoriter devletleri dizginleyen ve bunlara karşı direnişin bir alanı olarak 'negatif' değil, özellikle refah ve kalkınma alanında faaliyet yürütecek ve dolayısıyla bu tür faaliyetleriyle devletin geri çekilmesini ve piyasaların başarısızlıklarını telafi edecek 'pozitif' bir rol çerçevesinde tanımlanmaya başlamıştır. Bu anlamda söz konusu dönemle birlikte hakim sivil toplum söyleminde vurgunun, 'demokrasiden' çok ekonomik ve siyasi 'istikrara' ve sivil toplumun bunda oynayacağı role doğru kaymaya başladığını söylemek mümkündür. Dahası bu rol devlet ve piyasa aktörleriyle daha yakın bir işbirliği içerisinde ve hatta 'ortaklık' çerçevesinde yürütülecektir. Dünya Bankası başkanı Wolfensohn'un 1997 tarihli bir konuşmasında belirttiği gibi:

> "Ortaklıklarımız, iki taraflı ve çok taraflı kalkınma ajanslarını, BM'yi, AB'yi, bölgesel örgütleri, DTÖ'yü, emek örgütlerini, STK'ları, vakıfları ve özel sektörü de içerecek şekilde kapsayıcı olmak zorundadır. Her birimiz ayrı ayrı güçlerimizi işe koşarak bütün kalkınma çabalarını gerçekleştirebiliriz" (*aktaran* Kamat, 2004).

Burada sivil topluma, soğuk savaşın "devlet *ya da* piyasa" ve "devlete *karşı* sivil toplum" dikotomileri yerine "uyumlu ve karşılıklı avantaja sahip olarak gösterilen devlet, piyasa ve sivil toplum üçlüsüne dayalı bir paradigma" doğrultusunda, kalkınma retoriği ve pratiğinin temel bir unsuru olarak yaklaşılmaya başlanmıştır (Howell, 2002). Bu doğrultuda sivil toplum, Soğuk Savaş'ın bitişiyle görünürde küreselleşen ve dolayısıyla yapı, aktör ve problemleri itibariyle giderek karmaşıklaşan bir dünyada, kamu (birinci sektör) ve özel sektörle (ikinci sektör) paralel hedefler ve bu iki sektörün aktörleriyle 'işbirliği', 'ortaklık' ya da 'paydaşlık' çerçevesinde, söz konusu dönemin özellikle refah ve kalkınma problemlerine çözüm sunacak bir 'üçüncü sektör' olarak tanımlanmaya başlanmıştır. Bu tür bir tanımlamada, kuşkusuz, neoliberal çevrelerde 1990'larla birlikte "piyasa başarısızlıkları" gibi bir kabulün ortaya çıkmasının etkisi büyüktür. Daha önceleri devletin geri çekilmesi ve piyasalara olabildiğince yer açılması yoluyla kendiliğinden gerçekleşeceği varsayılan refah ve kalkınma, hem bu tür bir kabulle birlikte, eskiden olduğu gibi tekrar devletin doğrudan sorumluluğuna bırakılması söz konusu olmayan bu alanlardaki başarısızlıkları telafi edecek ve bu doğrultuda piyasaları "tamamlayacak" bir sivil toplum fikrinin ön plana çıkmasını sağlamıştır (Wallace, 2003).

Bu görev paylaşımı dâhilinde sivil topluma ilişkin belki de en temel husus, eskiden devletin sorumluluğunda olan belirli yetki ve sorumlulukların "yönetişim", "demokrasi" ve "yurttaş özerkliği" gibi çeşitli gerekçelerle "sivil topluma" devridir. Sivil toplumdaki aktör ya da yurttaşların devletin görev ya da görevlilerinin yerini almasına dayalı bu ikinci yaklaşım 19. ve erken 20. yüzyıl klasik özgürlükçü sosyolojisine kadar geri götürülebilir. Verimsiz ve topluma karşı mesafeli ve hatta

vurdum duymaz bir merkezi devlet yönetiminden, daha az düzenli ya da çok katmanlı yönetişim sistemlerine, "yetki devrine" (*subsidiarity*) ve "yeni kamu işletmeciliğine" öncelik veren ve daha doğrudan bir yönetim doğrultusunda ademi merkezi bir kamu yönetimi tasavvur eden yeni dönem teorisyen ve sosyal bilimciler ilhamlarını çoğunlukla bu klasiklerden almışlardır. Konuya "yönetişim" açısından yaklaşanlara göre, giderek karmaşıklaşan sorunlar karşısında ulus devletin ve onun yönlendiriciliğinde ulusal ve hatta bölgesel politikaların yetersiz kalmaya başlaması, devlet dışı sektör kuruluşlarının yardımı ve aracılığı olmaksızın devletin, en basit ifadeyle, kendinden beklenenleri yerine getiremeyeceğini ortaya koymuştur. Diğer bir yaklaşıma göreyse sorun "demokrasi" ve "kendi kendini yönetmeyle" ilgilidir. Meşruiyet siyasi kararlara daha fazla yurttaş katılımı ve girdisini gerektirdiği için, otoritenin yurttaş örgütlerine devredilmesi, yurttaşların kendi yaşamları üzerinde daha fazla etki ve kontrol sahibi olmalarına yol açacaktır. Habermas'ın öncülük ettiği üçüncü bir yaklaşıma göreyse mesele, toplumsal alanın her yönünü kontrol altında tutmaya eğilimli Refah Devleti modelinin "kullanışsız", "denetleyici" ve "gayri-insani" düzenleme formlarının yerini alacak, yurttaşların "kendi kendini düzenlemesine" dayalı yeni düzenleme ya da yönetişim formlarının ortaya çıkarılması ve bu yolla yurttaş özerkliğinin ve öz güveninin tesis edilmesidir (Chambers & Kopstein, 2006: 374).

4.2. "Sivil Toplum"dan "Üçüncü Sektör" ya da STK'lara

Son otuz yılın hâkim "sivil toplum" söyleminin her ne kadar "neoliberal ekonomi" ve "liberal demokrasi" teorisine dayalı iki eksenli bir "Yeni Siyaset Ajandası" etrafında şekillenmiş olduğu söylense de (Robinson, 1993; Hulme &

Edwards, 1997), 1990'lı yıllarla birlikte bu iki eksenin söz konusu ajanda içerisindeki ağırlıklarında, yukarıda da değindiğimiz üzere, bir kayma yaşandığını söylemek mümkündür. Bu yeni dönemde temel vurgu sivil toplumun "liberal demokrasi" ile olan yakınlıklarından ziyade "neoliberal ekonomi" ile olan bağlantıları üzerinedir. 1980'li yıllarda 'sivil toplum' siyasi, ekonomik ve sosyal yaşamı istila ettiği ve böylelikle nüfusun büyük çoğunluğunu siyasi ve ekonomik alanlardan dışladığı öne sürülen 'yozlaşmış', 'adaletsiz' ve 'eşitsiz' otoriter ya da totaliter devletlere karşı halkı mobilize edecek 'demokratikleştirici' bir alan olarak tarif edilirken, Soğuk Savaş'ın bitişi, bu tür yönetimlerin odağı kabul edilen SSCB'nin ortadan kalkması ve dolayısıyla "ideolojilerin sonu"nun ve dolayısıyla liberal kapitalist sistemin zaferinin ilan edilmesiyle birlikte, Batılı liberal kapitalist demokratik *sisteme ya da ülkelere dışsal* tehditlerin bertaraf edilmesiyle değil, 1990'lı yıllarla birlikte iyiden iyiye ayyuka çıkmış olan *sistem içi* sorun ve tehditlerin çözülmesi göreviyle tanımlanmaya başlanmış; diğer bir deyişle hâkim sivil toplum söyleminde vurgu, demokrasiden çok ekonomik ve siyasi istikrara ve sivil toplumun bunda oynayacağı role doğru kaymaya başlamıştır.

Söz konusu rol dâhilinde sivil toplum, ağırlıklı olarak, Komünizmin yıkılışıyla birlikte hızla küreselleşen ve dolayısıyla yapı, aktör ve problemleri itibariyle giderek karmaşıklaşan bir dünyada, kamu ve özel sektörle bir arada, söz konusu dönemin problemlerine çözüm sunma kanallarından biri olarak görülmeye ve özellikle de refah ve kalkınma alanlarında neoliberal politikaların oluşturduğu çatlakları doldurma göreviyle tanımlanmaya başlanmıştır. Böylelikle yeni dönemde ağırlıklı olarak "sivil toplum", neoliberal dönemle birlikte "devlet bürokrasisinin menzili dışında ve özel sektörün de çıkarları ötesinde" kalan pek çok problemin

çözümüyle anılır olmuştur (Morison, 2000: 105). En bariz örneğini Putnam'ın yeni-Tocquevilleci "sosyal sermaye" yaklaşımında gördüğümüz ve içerisinde Dünya Bankası'nın da olduğu pek çok uluslararası kredi kuruluşunca paylaşılan ve desteklenen bu yeni formülasyona göre sivil toplum, yeni bir 'refah' ve 'kalkınma' vizyonunun taşıyıcısı olarak piyasaların gelişmesinin ve kapitalist kalkınmanın zorunlu bir parçası şeklinde değerlendirilmeye başlamıştır.

Aynı zamanda söz konusu formülasyon dâhilinde 'sivil toplum', hem merkez ülkelerde Refah Devleti ve çevre ülkelerde Kalkınmacı Devlet pratiklerinin tasfiyesiyle birlikte ortaya çıkan boşluğu dolduracak, aynı zamanda da bu boşluğun ortaya çıkardığı sorumlulukları söz konusu verimsiz ve hantal modellerin aksine tıpkı piyasa aktörleri gibi etkin ve verimli bir şekilde yüklenebilecek 'kâr amacı gütmeyen', 'gönüllü', 'STK' (*NGO*) tipi örgütlerden müteşekkil, 'üçüncü sektör' denen şey doğrultusunda tanımlanmaya başlamıştır (Güzelsarı, 2003; Ayers, 2009: 15). Kamu/devlet sektörü ve özel/ticari/piyasa sektör[ü] dışında ve işleyiş ve ilkeleri itibariyle bu ikisinden farklı olduğu kabul edilen bu 'üçüncü sektör' fikri, gerek Amerikan merkezli olması ve gerekse de kamusal hizmetlerin karşılanmasında bu sektöre yüklenen rol açısından neoliberal politikalarla açık yakınlıklarına yönelik itirazlara karşın hatırı sayılır bir kabul görmüş ve benimsenmiştir. Bununla beraber "üçüncü sektör", söz konusu alanı tanımlayan tek ifade de değildir. *"Devlet-dışı sektör"*, *"bağımsız sektör"*, *"gelişmekte olan sektör"* ya da *"halk tabakası"* (*The Commons*) gibi tanımlamalar yanında, söz konusu sektör içerisinde yer aldığı söylenen örgütlerin belirli karakteristiklerinden hareketle "kâr amacı gütmeyen", "gönüllü" ya da "hayırsever" gibi çeşitli sıfatlarla da anılır (Hirshhorn, 1997:5 *'dan aktaran* Evans & Shields, 1998). İşletme okulları ve ekonomistler kârlarını

maksimize etme hedeflerinin olmaması kabulünden hareketle bu örgütleri "kâr amacı gütmeyen sektör" (*non-profit sector*) şeklinde tanımlarken; sosyologlar, bu kuruluşların temelindeki işbirliğine dayalı ahlak sistemlerini ve çalışanlarının çoğunu niteleyen "gönüllü sektör" (*voluntary sector*) ifadesini ön plana çıkarırlar. Son olarak siyaset bilimciler bu toplum segmentinin kamu ve piyasa sektöründen farklı ayırt edici özellikleri olduğu kabulünden hareketle "üçüncü sektör" ifadesini kullanmayı tercih ederler (Evans & Shields, 1998: 2). Bununla birlikte tüm bu farklı adlandırmalara karşın, özellikle egemen siyasi ve ekonomik aktörler düzeyinde bu tür örgütlerin bilinçli olarak "devlet dışılığına" vurgu yapıldığı ve en yaygın düzeyde *"Devlet Dışı Örgütler"* (*Non-Governmental Organizations*) ya da *"Sivil Toplum Kuruluşları"* (*Civil Society Organizations*) olarak adlandırıldıklarını söylemek mümkündür. Hirsch'e göre, bu örgütlerin tanımlanmasına ilişkin söz konusu "devlet dışılık" vurgusu ve bunun beraberinde getirdiği "belirsizlik" ciddiye alınması gereken bir diyalektiğe işaret eder: "Bir bakıma STK'lar, biçimsel olarak özel örgütlerin nasıl bir devletin niteliklerini edindiğinin ya da devlet organlarının nasıl 'özelleşmiş' olduğunun göstergesidirler" (2003: 8).

Kuşkusuz bu örgütlerin varlığında yeni olan bir şey yoktur; yeni olan şey, bu örgütlerin yeni dönemde, "yönetişim" yaklaşımıyla da paralel olarak, neoliberal politikaların temel ayaklarından biri olarak ön plana çıkarılmaları ve bunun beraberinde getirdiği sayısal artışları yanında niteliksel olarak da "yeni biçim ve işlevler" almış olmalarıdır (Hirsch, 2003: 8). Örneğin, Rifkin'e göre, –piyasa sektörü, kamu sektörü ve sivil sektöre dayalı- bir "üç ayaklı tabure" metaforu dâhilinde bunların her birinin ayakta kalması, üçünün de dengede olmasına ve dolayısıyla da üçüncü sektörün "piyasa ve iktidarla eşit bir oyuncu" sayılmasına bağlıdır (1997: 8).

Bu sektör içerisindeki örgütlerin 'eşit bir oyuncu' olup olamadıkları bir yana, aslında temel mesele bunların nasıl tanımlandıkları ve bu tanımlama doğrultusunda yeni dönemde bunlara nasıl bir rol öngörüldüğüdür. Salamon ve Anheir'e göre bu sektör beş ortak niteliği paylaşan çok geniş bir örgüt yığınını kucaklar. Bunlar, a) resmi olarak kurulmuş; b) örgütsel olarak hükümet kurumlarından ayrı; c) kâr amacı gütmeyen; d) kendi kendini yöneten; e) önemli bir düzeye kadar gönüllü" kuruluşlardır (1996: xvii). Daha da önemlisi bu kuruluşların piyasa ve devlet arasında konumlandığı ve bu anlamda her ikisinden farklı oldukları fakat her ikisinin belirli niteliklerini de bünyesinde taşıdıkları düşünülür. Örgütsel düzeyde 'özel' olsalar da, aşırı derecede gönüllü yurttaş katılımı içerdikleri ve daha geniş bir 'kamusal yarar' anlayışı doğrultusunda hareket ettikleri için aynı zamanda 'kamusal' örgütler oldukları; ayrıca bu sektöre rehberlik eden ve onu özel kâr amacı güden işletmelerden ve kamu sektöründen ayıran fedakârlık, işbirliği, karşılıklılık/mütekabiliyet ve eşitlik gibi değerler manzumesine sahip oldukları ifade edilmiştir (Hirshhorn, 1997*'dan aktaran* Evans & Shields, 1998). Aynı zamanda söz konusu nitelikleriyle, belirli grupların çıkarlarını savunan ve hiyerarşik ve bürokratik olmakla suçlanan sendikalar ya da meslek örgütlerinin tersine, belirli bir grubun kazanılmış çıkarlarının peşine düşmedikleri söylenir (Demirovic, 2003). Tüm bunlar bir araya getirildiğinde – 'kamusal yarar' anlayışıyla hareket etmelerine karşın örgütsel olarak devletten ayrı; 'özel' olmalarına karşın kâr (ya da sınıfsal/mesleki çıkar) amacı gütmeyen ve bunların beraberinde getirdiği avantajların yanı sıra hiyerarşiyi ve ekonomik mentaliteyi dışlayan değerleriyle de diğer iki sektörün olası risk ve maliyetlerini en asgari düzeye indirecek bir alan olarak- "üçüncü sektör" kuruluşlar, yeni dönemle birlikte "devlet idaresinin üstlenmediği ya da üstlenmek

istemediği veyahut politik meşruiyet gerekçeleriyle devrettiği –özellikle kalkınma ve kamusal hizmet alanlarındaki- kamusal projeler" için biçilmiş kaftan olarak görülmüşlerdir (Hirsch, 2003).

"Üçüncü sektör" örgütler ya da STK'ların, yukarıda sayılan nitelikleriyle, toplumun yoksul ve temel sosyal haklardan mahrum en geniş kesimlerinin çıkarlarını temsil ettiği öne sürülür. Kamat'ın (2004) işaret ettiği gibi, kalkınma literatürüne üstünkörü bir bakış bile STK'ların, meşru devlet faaliyetleri hilafına "kamusal çıkarın yeni patronları" ya da "halkın çıkarlarının temsilcileri" olarak kabul edildiklerini ve geleneksel olarak toplumun çeşitli unsurlarının çıkarlarını temsil eden sendikalar, refah kurumları, mesleki ve dinsel örgütler gibi kurumsallaşmış diğer siyasi örgütlerin yerini almaya başladıklarını gösterir.

4.3. Refah Devletinden "Gönüllü" ya da "Gölge" Devlete

Sivil toplumun problem çözme kapasitesinin artırılması ve özellikle de Kalkınmacı Devlet ya da Refah Devletine özgü sorumlulukların sivil topluma devri anlamında 'yönetişim', "vekaleten yönetim" (*government by proxy*) (Kettl, 1988), *"Gölge (Shadow) Devlet"* (Wolch, 1989), *"Acente (Franchise) Devlet"* (Wood, 1997), "üçüncü taraf yönetimi" *(third-party government)* (Salamon, 2000) ya da *"Gönüllü (Voluntary) Devlet"* (Nikel & Eikenberry, 2006; 2007) gibi çeşitli isimler altında ele alınmıştır. Bunlardan Nikel & Eikenberry'e göre, neoliberalizmin vazettiği piyasa miti, "tek sorumluluğunu piyasalar olarak gören ve diğer bütün sorumlulukları "kişisel" olarak niteleyen, böylelikle de bireysel zenginliğin gönüllü ve keyfi yeniden dağıtımını soysal refahı gerçekleştirmenin tek yolu olarak bırakan

bir ‘gönüllü devlet’in ortaya çıkmasına” yol açmıştır. Bu yorumculara göre, söz konusu “gönüllü devletin” karşılıklı olarak birbirini pekiştiren iki bileşeni söz konusudur. İlk olarak gönüllü devlet, zenginlik ve yoksulluğun oluşum koşullarını yaratır ve ardından yoksullara hangi durumlarda yardım yapılacağı kararını zenginlere bırakır. Bu şekilde yoksullara yardım bir “hayırseverlik” işi olarak düşünülür ve bu ihtiyacı yaratan koşullarla rabıtası koparılır. Gönüllü devletin diğer bir unsuru da “üzerinde hiçbir kontrolün olmadığı bir sosyal sistem” dâhilindeki “bireysel sorumluluk” nosyonudur. Burada yalnızca devletin sorumluluğu bir gönüllü eylem meselesi olarak yeni bir çerçeveye oturtulmamıştır; aynı zamanda, söz konusu sistemde yoksullara empoze edilen gayri insani koşullar onların gönüllü tercihlerinden kaynaklı gibi gösterilerek daha yerleşik kılınmıştır. 1980’lerden beri neoliberal muhafazakârların, tıpkı 19. Yüzyıl Sosyal Darwinistleri gibi, yoksulluğun koşullarını bizzat yoksullara ve (onları “sosyal yardım bağımlılılarına” dönüştüren) yanlış devlet müdahalelerine bağlayan refah karşıtı çabaları bu anlayışın en tipik göstergesidir. Bu şekilde devlet yalnızca insani gelişimin şartlarını oluşturmaya ilişkin geleneksel sorumluluğundan bütünüyle “kurtarılmakla” kalmamış (Chandhoke, 2003: 79), aynı zamanda bütünüyle “sosyal sorumlulukları” bireyselleştirmiş ve keyfi bir hale sokmuştur (2007: 536-537). Bu anlayış, sözümona gönüllü bir temelde çalışan ve yaygın hükümet kesintileri karşısında bütün kolektif problem türlerinin çözülmesinin “sihirli formülü” (*magic bullet*) olarak görülen devlet dışı aktörlerin faaliyetlerini de zorunlu hale getirmiştir. Onlara göre, devletin “sorumluluktan kaçışını” mümkün kılan STK’ların bu şekilde imtiyazlı hale getirilmesi, yeni dönemde yardım fonlarının Üçüncü Dünya hükümetlerinden sivil

toplumdaki gönüllü örgütlere kaydırılma çabalarıyla çok yakından bağlantılıdır (2007: 536).

Yukarıda zikredilen "hiçbir kontrolün olmadığı bir sosyal sistem", "sosyal sorumluluğun bireyselleştirilmesi" ya da bütünüyle "ihtiyari hale gelmesi" gibi ifadeler, her ne kadar pek çok neoliberal açısından memnuniyetle karşılanabilecek ifadeler olsa da- gerçekleştirilmesi sanıldığından daha zor bir durumdur. Neoliberal dönemde devletin, refah devletinden kalma sorumluluklarının bir kısmını piyasaya açtığı, bir kısmını "sosyal sorumluluk projeleri" adı altında şirketlere ya da "hayırseverlik" adı altında çeşitli vakıf ve STK'lara devrettiği doğru olmakla birlikte, Gilmore'un da işaret ettiği gibi, devletin bu alanlardan tümüyle "el çekmesi" (*abandonment*) bugünden yarına gerçekleşebilecek basit bir süreç olmak bir yana, "eski kuruluşların yerini alan, onları takviye eden ya da hatta ikiye katlayan yeni kurum ve yapılar üreten" uzun soluklu ve karmaşık bir süreçtir:

"Bu karmaşıklığa pek çok faktör katkıda bulunur. Bunlardan biri, büyük ölçekli kamu bürokrasisinin sahip olduğu girişkenlik ve durağanlık bileşimi yüzünden, tümüyle parçalanmasının zor olmasıyken; bir diğeri, belirli türde toplumsal yararların aniden ve bütünüyle askıya alınmasının, isyanları ve nihayetinde kontrol edilebilir olsa da siyasi bir maliyet ortaya çıkaran diğer tepkileri provoke etmesidir. İşte gönüllü örgütlerin mevcut ekonomi politiğe girdiği yer tam da burasıdır" (Gilmore, 2007: 45).

Bir başka deyişle neoliberal devlet, özellikle refah hizmetlerine ilişkin bir takım sorumluluklarını 'paylaşmaktan' hoşnut olsa da, yukarıda sayılan gerekçelerle

tümüyle kontrolü elinden bırakmak istemez. Kaldı ki 1990'lı yıllarla birlikte neoliberalizmin "yönetişim" adı altında yeniden yapılanma çabaları belirli işlevler dışında devletin tümüyle sahneden çekilmesine dönük önceki dönem politikaların mevcut ve olası risklerine bir yanıt niteliğindedir. Bu anlamda yeni dönemin 'yönetişim' yaklaşımı, önceki 'budama' neoliberalizminin aksine, yalnızca söz konusu hizmetlerin basitçe devletten sivil topluma aktarımını esas almaz. Aynı zamanda, özel sektör ve devletle 'ortaklık' ya da 'işbirliği' adları altında ve çoğunlukla da fonlar ve kontratlar yoluyla, onların 'doğrudan' ya da 'belirli bir mesafeden' en iyi ihtimalle kontrolünü en kötü ihtimalle dönüştürülmesini de içerir. Bu anlamda "yeni kamu işletmeciliği" anlamında yönetişim, bir yandan refah sorumluluklarından kurtulma fakat aynı zamanda da süreci kontrol altında tutma açısından devletlere çok önemli imkânlar sunar. Dolayısıyla söz konusu dönemde sivil toplumun yalnızca bir "özelleştirme" sürecinin değil aynı zamanda diyalektik bir "devletleşme", "idari ve düzenleyici bir kompleks yapının parçası" haline gelme (Hirsch, 2003) ya da Craig & Porter'ın (2006) ifadesiyle, *"idarileştirme"* (*governmentalizing*) sürecinin de konusu olduğunu söylemek mümkündür.

Sivil toplumun bu "devletleşme" ya da "idarileşme" süreci, daha en başından beri yalnızca muhalif düşünürlerin değil, sivil toplumu devletle sözde karşıtlığı üzerinden ele almaya alışkın liberal yorumcuların da dikkatini çekmiştir. Uzun zamandır pek çok araştırma, bu tür örgütlerin sonuç ve maliyet odaklı "yeni kamu işletmeciliği" çerçevesinde verilen hibe ve sözleşmelere giderek bağımlı hale gelmesi ve bunun yol açtığı idari gözetim ve düzenleyici kontrolün, devlet otoritesini pekiştirebileceği ve gündelik aktivitelere devlet nüfuzunda bir artışa yol açabileceği noktasında uyarılarda bulunurlar (Fyfe & Milligan, 2003: 405). Örneğin Chambers

ve Kopstein'e göre, yetki ve hizmet üretiminin üçüncü sektöre devri (*devolution-outsourcing*) ve yurttaş "katılımı" gibi sivil toplumun devletle ortaklığına vurgu yapan yaklaşım ve politikalar "özelleşme", "hesapverebilirlik kaybı", "adam sendecilik" (*not in my back yard*) gibi tehlikeler yanında ve ötesinde sivil toplum ve devlet arasındaki sınırları komplike hale getiren ve sivil toplumun "devleti denetleme rolünü" tehlikeye düşüren çok daha temel bir sorunla bizi karşı karşıya bırakır. Onlara göre "[s]orun çok fazla devlet müdahalesi değildir; sorun, devletin işlevlerini üzerine alırken sivil toplumun devlet gibi görünmeye ve hareket etmeye başlayabilmesidir" (2006: 375). Bu yorum, yeni dönemin STK'larıyla ilgili Farrington *vd.*'nin gözlemleriyle de tümüyle uyumludur:

> "Onlar [STK'lar] genellikle devlettense yoksullara daha fazla yakınlık duyduklarını iddia etseler de, fakirlere yaptıklarıyla devlete daha çok benzerlik gösterirler ve faaliyetlerinin çoğunda herhangi bir yoksul örgütlenmesindense devlete daha bir benzer şekilde faaliyet yürütürler" (1993: 177).

Wolch'un (1989) "gölge devlet" ve Wood'un (1997) "acente devlet" gibi metaforları da tümüyle bu yeni olguyu tanımlamak için kullanılır. Örneğin Wolch (1989: 201), daha önce kamu sektörünün omuzladığı kolektif hizmet sorumluluklarını üstlenen ve geleneksel demokratik siyasetin dışında yönetilen fakat "hem formel hem de informel yollarla devlet tarafından kontrol edilen" STK'lardan mürekkep bir "gölge-devlet" aygıtının gelişmesi karşısında ilk uyarı yapanlardan biridir. Ona göre, her ne kadar yüz yıldan daha uzun süredir kamusal ve gönüllü sektör arasındaki ilişki sanıldığından daha sıkı olsa da "gölge devletin" menşei iki tarihsel dalganın ayrışmasına dayanır. Bunlardan ilki hükümet kurum ve hizmetlerinin hiç olmadığı kadar genişlediği kabaca 1933-1973 arası dönemken,

diğeri, bunu izleyen ve –federal, devlet, eyalet ve yerel olsun- bütün düzeylerde söz konusu programların çoğunun aynı geniş ölçekte geri alındığı günümüze kadar gelen dönemdir. Bu ikinci dönemin en önemli özelliği ise, bu dönemin yasama, yürütme ve kamu bürokrasisinin, hizmet provizyonunu gerçekleştirmekten ziyade denetlemek olan zabıta (*policing*) organlarına dönüşmüşmüş olmasıdır. Yönetişim yaklaşımının da altını çizdiği şekilde devletin hizmetlerin bizatihi sunumundan değil, hizmetlerin sivil topluma ihale edilmesinden ve denetim ve kontrolünden sorumlu olduğu bu yeni model karşısında Wolch, Wood'a nazaran daha eleştireldir. Wood (1997: 90) "acente devlet" dediği şey doğrultusunda neoliberalizmin devletin sorumluluklarını STK'lara devretmesi karşısında kaygılı gibi görünse de "piyasanın yoksullar için yapabileceği şeylere daha yakından bakmalıyız" diyerek en azından Woch'a göre daha ikircikli bir tutum sergiler. Wolch'a göre ise "gölge devlet" aygıtı iki temel nedenle "derin tehlikelere" gebedir. Bir yandan refah ve sosyal yardım alanını bu tür örgütlerin doldurmaya başlaması, temel refah hakları alanında ciddi bir erozyona yol açar. Diğer taraftan ve daha da önemlisi, bunun ortaklık modelleri yoluyla devletin artan gözetim ve denetimi altında yapılmaya başlaması, bu tür örgütleri sosyal yaşamda devlet kontrolünün artırılmasında bir araç haline getirir (1989: 217).

Diğer taraftan gönüllü örgütler açısından bunun bir diğer anlamı "gölge devlet paradoksu" denen şeydir (Brown, 1997: 116). En basit anlamıyla bu paradoks, söz konusu örgütlerin ancak devletle daha yakın çalışırlarsa refah hizmetlerini yerine getirebilecekleri, sivil toplum "içerisinde" ya da devletin "karşısında" yer almaları durumunda bunları sağlayamayacakları anlamına gelir. Dahası bu durum, "küçük ortak" olan "üçüncü sektör" örgütler açısından, yukarıdan aşağı dayatılandan farklı bir gündeme ve çalışma tarzına izin vermez. Özellikle resmi düzeyde "üçüncü

sektör" içerisine katılmış ve daha büyük STK'larla işbirliği içerisinde, dolayısıyla da "gölge devletin gölgesinde" çalışmak durumunda kalan, ve "sıkı fonlama kurallarına ve yapısal sınırlamalara" en alt düzeyde tabi "taban örgütlenmeleri" (*grassroots organizations*) için bu durum çok daha barizdir (Gilmore, 2007: 47). Salamon (1999: 20–21) gibi bazı yorumcular bu paradoksun bir yanında durarak "hükümetle işbirliği içerisinde çalışmaya" dair bu "modern realitenin" kabul edilmesi gerektiğini iddia ederken Wolch gibiler, bu tür örgütlerin "ortaklık modelleri yoluyla merkeze taşınması yerine hakim kurumlardan, güçlü gruplardan ve ayrıcalıklı alanlardan uzak, ademi merkezi bir hale getirilmesi" ve daha çok bir "muhalefet sahası" olarak faaliyet göstermesi gerektiği inancıyla karşı tarafta yer almayı tercih ederler (1999: 26).

5. "YÖNETİŞİM": YENİ BİR "KORPORATİZM" Mİ?

Neoliberal dönemde devletin tanıma ve yetkilendirme yoluyla verdiği statü sayesinde STK'ların "devlet benzeri" bir nitelik kazanması, her ne kadar liberal bir bakış açısıyla en hafifinden bir "çelişki" gibi görünse de, örneğin Gramsci'nin sivil toplum anlayışı açısından böyle bir çelişkiden söz etmek mümkün değildir. Gramsci'ye göre, "bütünsel" (*integral*) ve "genişletilmiş" (*expanded*) devletin bir parçası olarak sivil toplum alanındaki özel inisiyatifler, belirli bir güç ve kontrol süreci doğrultusunda, devlet aygıtlarının oluşumuna ve sürdürülmesine katkıda bulunurlar. Bu anlamda toplumsal eşitsizlik ve sınıf hakimiyeti koşulları altında sivil toplum, bir sınıfın yaşam tarzını ve toplumsal hedeflerini genelleştirdiği yerdir. Bu genelleştirme ya da "hegemonya" işlevi sayesindedir ki, toplumsal aktörlerin ortak gerçeklik olarak görmesi gereken şeyler ve özel ve kamusal arasındaki sınır çizgileri

ortaya çıkar (Demirovic, 1996). Dolayısıyla devlet ve sivil toplum, liberallerin yaptığı gibi bu iki zatıyeti "şeyleştirerek" ve bu ikisi arasındaki ayrımı "organik" bir ayrım şeklinde ortaya koyarak değil, hegemonik mücadele doğrultusunda ortaya çıkan "ortak gerçekliğin" ve "özel-kamusal arasındaki sınır çizgilerinin" her defasında "metodolojik" düzeyde tespitiyle anlaşılabilir. Kamat'a göre (2004), "basmakalıp bir şekilde sivil toplumun parçası" ya da "kamusal çıkarın (yeni) temsilcisi" olarak kabul edilen STK'lar, özel olanla kamusal olanın ya da bireysel olanla kolektif olanın ve bunlar arasındaki ilişkinin "kamusal olanın özelleştirilmesi" çerçevesinde yeniden tanımlandığı ya da yeni bir ayrıma tutulduğu günümüzde, "sivil toplumu yeniden şekillendirmenin bir unsuru olduğu kadar, devlet kurumları ve devlet süreçlerinin yeniden yaratımının da unsurları" olarak düşünülebilirler. Sivil toplumu bu şekilde daha geniş bir perspektiften ele almak yeni dönemde devletle çok çeşitli angajmanlar içerisine giren ve devlet, piyasalar ve sivil toplum arasında daha gri bir alanda hareket eden STK'lara, "genişletilmiş devlet" aygıtları olarak yaklaşılmasını mümkün kılar. Aynı doğrultuda, örneğin, Hirsh (2003) bunları "devletin yeni giysileri"; Nielsen (2008) ise "devletin protezleri" olarak adlandırmayı tercih etmişlerdir.

Nasıl adlandırılırsa adlandırılsın, devletle "sivil toplumun" bu farklı türdeki yeni ilişki biçiminin ve buna dayanak oluşturan "yönetişim" yaklaşımının en temel niteliği yeni dönemin birikim süreçleri doğrultusunda piyasaları merkeze alarak formüle edilmiş olmasıdır. "Yönetişim" dâhilinde sivil toplumun sadece devletle karşıtlığı üzerinden 'negatif' değil, yeni dönemin sorunlarına en temel çözüm kanallarından biri olarak 'pozitif' rol ve görevlerle tanımlanmaya başlaması, yeni bir durum ve klasik liberal anlayıştan bir sapma olarak görülebilse de, her ikisini çapraz

kesen nihai hedef, piyasalara ya da topluma devlet müdahalesinin mümkün olduğunca sınırlandırılmasıdır. Kaldı ki bu ikincisi, ilkinde olduğu gibi yalnızca piyasalara müdahalenin 'kötü bir durum' olduğunu vazetmekle kalmaz, bundan kaçınmanın yol ve yöntemini de sunar. Güney ve Kuzey ülkelerinde yönetişim ilkeleri yoluyla sivil toplumun bu "kurumsallaştırılma" çabaları, "çıkarların sektörel düzeyde temsili" ve böylelikle "genel çıkarın fiilen ortadan kaldırılması yönünde güçlü bir eğilimi" temsil eder (İnsel, 2007). Sivil toplum sektörünün devlet ve piyasa sektörleriyle belirli bir işbölümü dâhilinde ve paralel hedefler doğrultusunda ortaklaşmaya ya da işbirliğine gittiği bu daha gevşek tanımlanmış 'korporatist' model dâhilinde tahayyül edilen şey, özellikle refah, kalkınma ve yoksulluk gibi alanların devletten sivil topluma devri yoluyla siyaset dışına taşınması ve dolayısıyla bu alanlar adına devletin piyasalara müdahalesinin önüne geçilmesidir. Dolayısıyla Refah Devleti modelinin "Çoğulcu Demokrasi" vurgusunun ya da daha güncel "Katılımcı Demokrasi" gibi yaklaşımların, bu tür bir yaklaşımda yeri yoktur. Bu ikisinin, başta refah ve kalkınma gibi alanlar olmak üzere hemen her şeyi siyasete, dolayısıyla da devlet düzeyine taşımaya kapı açtıkları ve böylelikle devletin toplum ve piyasalara müdahalesini meşrulaştırdıkları –ki bu Hayek'in "çoğulcu demokrasi" yaklaşımına yönelttiği en temel eleştiridir- düşünüldüğünden söz konusu yaklaşım açısından kabul edilemezler. Dolayısıyla burada, devleti piyasa içerisine çeken ya da piyasaya müdahaleyi artıran bir sivil toplum yaklaşımından ziyade, refah ve kalkınmaya ilişkin eskiden devletin gerçekleştirdiği rol ve görevleri üzerine alarak devletin piyasalara müdahalesini asgari düzeye indirecek bir sivil toplum tasavvurundan söz etmek mümkündür. Kaldı ki, yeni dönemde ulusal ya da uluslararası düzeyde "yönetişim" süreçlerine, yoksulluk, çevresel bozulma ya da

ayrımcılık gibi güncel pek çok problemin yapısal nedenlerinden ziyade sonuçlarıyla ve bunların çözümüyle ilgilenen sivil toplum örgütlerinin bilinçli bir şekilde dâhil edildiği düşünüldüğünde söz konusu anlayış daha bir somutluk kazanır (Santos, 2005).

Bu anlamda eskiden devletin görev tanımı içerisinde yer alan söz konusu alanların sivil topluma devri, yukarıda da işaret edildiği üzere, yalnızca eskiden "kamusal" olarak nitelendirilen bu tür alan ve görevlerin değil bu işe soyunmuş sivil toplumdaki örgütlenmelerin de "özelleştirilmesi" anlamına gelir (Hirsch, 2003). Örneğin Kamat'a göre (2004) bu süreç, kamunun ya da kamu yararının özelleştirilmesi doğrultusunda başta STK'lar olmak üzere söz konusu örgütlerin neoliberal sivil toplum modeline dâhil edildiği bir duruma işaret ederken, Jessop (1997) da benzer biçimde bu yönelimi "piyasa güdümünde ve/veya devlet desteğinde 'sivil toplum'un metalaştırılması" olarak tanımlar. Ancak, söz konusu "özelleştirme" her ne kadar "yumuşak yüzlü" olarak ifade edilse de sonuçları açısından o kadar da 'yumuşak' olduğu söylenemez. Öyle ki, örneğin, yukarıda sayılan her iki yaklaşımı anlamlı bir bütün dâhilinde ele almayı mümkün kılacak, yani 'bağımsız' ve 'güçlü' bir sivil toplumun tabanın taleplerini yönetim/yönetişim süreçlerine taşıması anlamında "katılım" ve "katılımcı demokrasi" meselesi dahi, ikinci yaklaşımın yeni dönemin "yönetişim" perspektifindeki baskınlığı yüzünden sorunlu görülmeye başlamış ve hatta bu haliyle katılımın "yeni bir zorbalık" olup olmadığının sorgulanmasına yol açmıştır (Cooke & Kothari, 2002). Bu tür bir "katılım", söz konusu örgütlerin üzerine kaldırabileceğinden fazla bir yük bindirmekle kalmaz, aynı zamanda sivil toplum örgütlerinin piyasa mantığı doğrultusunda faaliyet göstermesini ve örgütsel yapısını buna uygun şekilde dönüştürmesini de ister.

Devletle olduğu kadar piyasa aktörleriyle de daha yakın ilişkiler geliştirmeleri istenen günümüzün "sivil toplumu", bu ilişkilerin doğrudan bir sonucu olarak, yeni işletmecilik yaklaşımının (*new managerialism*) çerçevesini çizdiği verimlilik, maliyetler ya da ölçülebilir faydalar gibi özel sektör ve piyasa ilkelerine daha fazla tabi hale gelmeye başlamıştır (Feldman, 1997: 50). Bu durumun yalnızca STK tipi örgütlerden mürekkep "şirketleşmiş" bir sivil toplumu ortaya çıkarmakla kalmadığı, aynı zamanda, devlet ve uluslararası kuruluşların yönlendiriciliğinde ve STK'ların aracılığında yürütülen projeler dâhilinde piyasa ve birikim mantığını en alttaki toplum katmanlarına doğru genişlettiği ve dolayısıyla "bütün toplumsal ilişkilerin özelleştirme" (Feldman, 1997: 50) ve nihayetinde sivil toplumu "atomize etme" riskine kapı açtığı iddia edilmiştir (O'Reilly, 2010: 184). Son bölümde daha ayrıntılı göreceğimiz gibi, bu sonuncusu dahilinde STK'lar, giderek daha fazla oranda kendilerinin olmayan çalışma ve projeleri üzerlerine aldıkça, yoksul ve dışlanmışların piyasaya ve küresel ekonomiye girişini mümkün kılacak şekilde yetenek ve krediyle donaltılması, kısaca "güçlendirme/yetkilendirme" denen nosyon, doğrultusundaki neoliberal kalkınma ajandasının temel bir bileşeni haline gelmişlerdir. Bu ajanda dâhilinde örneğin yoksulluk, tıpkı istihdam ve sosyal hizmet alanlarında olduğu gibi, devletin sorumluluk alanından çıkarılmış ve hem bu tür örgütlerin hem de bireylerin kendilerinin çözmesi gereken bir sorun olarak ortaya konarak "kamusal" değil "özel" bir durum olarak resmedilmeye başlanmıştır (Kamat, 2004; Veltmeyer, 2005).

Devlet ve piyasadan farklı daha "toplumsal" bir mantığa sahip "üçüncü bir yol" olarak gösterilse de gerçekte "yönetişim", tüm bunlar göz önüne alındığında, bu kez devletin değil piyasanın merkezinde olduğu ve hem devletin hem de sivil

toplumun bu merkez etrafında biçimlendiği daha gevşek tanımlanmış bir korporatizm olarak düşünülebilir. Bu "üçüncü yolun" toplumsal düzeydeki vücut bulmuş hali olarak kabul edilen "üçüncü sektör" örgütler ya da STK'lar ise, bu tür bir korporatizmin en esaslı yapı taşlarını oluştururlar. Bu tip örgütler, hem "devlet dışı" (*non-governmental*) hem "piyasa dışı" (*non-profit*) "sivil toplum örgütleri" (*civil society organizations*) olarak görülse de (Michael, 2004), böyle bir tanımlama yukarıda çerçevesini çizdiğimiz yapı dâhilinde günümüzün geçekliğiyle tam olarak örtüşmez. Pek çok araştırma günümüzde bu tip örgütlerin, devlet, piyasalar ve sivil toplumun kesişme noktasındaki özel pozisyonları yüzünden, daha gri bir alanda hareket ettiğini ortaya koyar (Hammami, 1995; Upholff, 1996; Kamat, 2002; Tembo, 2003; Hickey & Mohan, 2004; Nielsen, 2008). Dolayısıyla günümüzde bu tip örgütlerin devlet ve uluslararası kuruluşlarla gerek kalkınma gerekse de sosyal hizmet alanlarında daha yakın ilişkiler geliştirmeye başlamaları "devlet-dışı" oldukları tezinin; giderek daha fazla "yeni işletmecilik" (*new managerialism*) yaklaşımı ve dolayısıyla rekabet, verimlilik ve profesyonelleşme doğrultusunda faaliyet göstermeleri "piyasa-dışı" oldukları tezinin; ve bunların doğrudan sonucu olarak hizmet verdikleri toplulukların değil kendilerini finanse edenlerin öncelik ve meselelerine odaklanmaları ve taban siyasetini ortadan kaldıracak boyutta bu toplulukların depolitizasyonunda oynadıkları rolleri ise "sivil toplum aktörü" oldukları tezinin büyük oranda altını oyar (Miraftab, 1997; Townsend, Porter & Mawdsley, 2002; Kamat, 2004; Hearn, 2007; Ilcan, 2009; O'Reilly, 2010).

3. BÖLÜM

AŞAĞIDAN NEOLİBERALLEŞME, YÖNETİŞİM VE STK-LAŞMA

1. SİVİL TOPLUM VE KAMUSAL ALANIN *STK-LAŞMASI*

Yerel, ulusal ve özellikle de uluslararası düzeyde faaliyet gösteren STK tipi örgütlenmelerin "90'ların en aşırı değer biçilmiş aktörü" haline geldiği (Wahl, 1997*'den aktaran* Hirsh, 2003) ve bu dönemde devlet ve uluslararası aktörlerce sivil toplumla bir ve aynı anlamda kullanıldığı sıklıkla belirtilmiştir. İlk bölümde de değindiğimiz üzere, 1990'lı yıllarla birlikte neoliberalizmin 'yönetişim' yaklaşımını merkeze koyarak yeniden yapılanma çabaları, sivil toplumla işbirliği, müzakere ve ortaklık adları altında, bu tür örgüt tiplerini hiç olmadığı kadar ön plana çıkarmış, yaygınlaştırmış ve 'aşağıdan neoliberalleşme' dediğimiz sürecin stratejik aktörleri haline getirmiştir. Burada temel amaç belirli bir 'toplumsal işbölümü' dâhilinde, Refah ya da Kalkınmacı Devlet pratiklerinin piyasalar lehine geri çekilmesinin ortaya çıkardığı yönetebilirlik, toplumsal yeniden üretim ve meşruiyet boşluklarını doldurmak üzere, "üçüncü sektör" adı altında bu tip örgütlerinin hiç olmadığı kadar göreve çağrılmasıdır. En geniş anlamıyla *STK-laşma*, aynı dönemde söz konusu örgütlerin sayısında bu teşvik neticesinde ortaya çıkan küresel çapta artışa ya da Alverez ve diğerlerinin "STK patlaması" dediği şeye referansla kullanılsa da (Alvarez, 1998; 1999; Mercer, 2003; Roy, 2004; Nagar, 2008; Ghosh, 2009), daha ayrıntılı bir bakış söz konusu sürecin en az dört boyutunu tespit etmemize imkân verir.

1.1. Refahın ya da Sosyal Hizmetlerin *STK-laşması*

Gelişmiş kapitalist uluslarda bu tür bir yönelim, refah devletinin yeniden yapılandırması doğrultusunda, içerisinde gönüllü, kâr amacı gütmeyen örgütlerin giderek daha önemli bir rol aldıkları, refah açısından "sorumluluğun yerelleştirilmesi" biçiminde bir strateji doğrultusunda ilerlemiştir (Twombly, 2001'*den aktaran* Fyfe & Milligan, 2003). Refah devleti modeli, kamusal ya da sosyal refah, risk ve sorumlulukların tek tek yurttaşlar, gruplar ve firmalar düzeyinden 'topluma' ve dolayısıyla devlet düzeyine kaydırılması esasına dayanırken, devletin refah alanından çekilmesine dayalı söz konusu strateji bundan bir geri dönüşü, yani, sorumluluğun yeniden bölgesel ve yerel yönetimlere, özel örgütlere, STK'lara ve hatta tek tek yurttaşlara kaydırılmasını esas almıştır (Lacey & Ilcan, 2006: 35). Bu strateji 1980 ve 1990'ların Muhafazakâr hükümetleri ile bunların ardından değişim vaadiyle gelen sosyal demokrat hükümetlerin ortak bir vizyonu olmuştur. Gönüllü örgütler yoluyla bir zamanlar devletin sorumluluğunda olan kamusal hizmetlerin tabana kaydırılması stratejisi 1980'lerin Muhafazakar hükümetlerinin temel bir yönelimidir. Wolch'un da ifade ettiği gibi, "hizmet sorumluluğunun, gerek tasarruf gerekse de tüketicilere daha çok seçim hakkı tanımak üzere, gönüllü örgütlere devri Thatcher yönetiminin merkezi bir tahhüdü olmuştur" (1989: 94). 1980 ve 1990'ların Thatcher ve ardından Major liderliğindeki İngiliz Muhafazakar hükümetleri, "aktif yurttaşlık" kampanyaları yoluyla bireylerden "yoksul komşularına" karşı sorumluluklarının farkına varmaları ve bu doğrultuda "hüner ve yeteneklerini kullanmaları" çağrısında bulunmuşlardır. Eskiden refah devletince yerine getirilen faaliyetleri ikame etmesi beklenen "aktif" yurttaşların bu

gönüllü çabalarının karşılığı ise "iyi bir şey yapma", "hayır işleme" ve "ortak bir Hıristiyan vecibesinin paylaşılması" şeklinde ifade edilmiştir (Kearns, 1992: 20).

1997'de iktidara gelen Blair hükümeti de, benzer şekilde fakat kendinden önceki Muhafazakâr hükümetlerden daha incelikli bir formülasyonla, bu tür bir "aktif" sivil toplum ya da yurttaşlık nosyonunun hayati önemini vurgulamaya devam etmiştir. Bu daha geniş formülasyon dâhilinde söz konusu gönüllü örgütler, yalnızca 'hayırseverlik' kaynakları olarak değil, siyasi kuruluşlara karşı ilgisizlik ve yabancılaşma, yurttaşlığın erozyonu ve sosyal sermayedeki düşüş gibi daha güncel sorunlar karşısında, siyaseti demokratikleştirecek, yurttaş sorumluluğu duygusunu ve kamusal alanı yeniden canlandıracak, sosyal sermaye ve sosyal tutunumu güçlendirecek yegâne kanallar olarak görülmüşlerdir. Bununla birlikte bu tür bir politik yönelim, her ne kadar Blair özelinde 'eski' kamu-özel ya da Sağ-Sol ayrımlarını reddeden "Üçüncü Yol"un komüniter yaklaşımından aldığı ilhamla açıklanma yoluna gidilse de (Kendall, 2000: 22), hemen hemen aynı dönemde iktidara gelmiş diğer 'sosyal demokrat' hükümetler açısından da aslında tercihten ziyade politik bir zorunluluğa işaret eder. Hizmet sağlamakla görevli yerel devlet aygıtlarının Muhafazakâr hükümetler eliyle on yılı aşkın bir özelleştirme süreciyle aşırı biçimde güçten düşürülmesi, devlet bürokrasisinin menzili dışında kalmış ve özel sektörün kârlılığına konu olmayan alan ve problemler için 'üçüncü sektör'ün hayati bir kaynak olarak görülmesine ve neoliberal politikaların beraberinde getirdiği bu problemlerin çözümünde bu sektör içerisindeki örgütlere "her derde deva ilaç" olarak yaklaşılmasına yol açmıştır (Morison, 2000: 105; Fyfe & Milligan, 2003: 398). Dolayısıyla her ne kadar 'dayanışma', 'güçlendirme' ve 'toplumsal içerme' iddiası taşısalar da, bu örgütlerin ön plana çıkarılmasında asıl hedef, sosyal refah ya

da dönüşümden çok, maliyetlerin azaltılması, finansal disiplinin sağlanması, yani kısaca "finansal sistemin sağlığı" olarak kalmaya devam etmiştir (Mayer & Rankin, 2002: 806). Bu doğrultuda piyasaların yetersiz biçimde faaliyet gösterdiği ya da olumsuz etkilere yol açtığı durumlara piyasa-dışı bir yanıt olarak, güçsüzleri umutsuzluktan, aşırı yoksulluktan, istismar ve korkudan uzak tutacak bir "güvenlik ağı" olarak bu örgütler ön plana çıkarılmışlar (Lacey & Ilcan, 2006: 38-39), dahası örneğin Blair hükümeti özelinde, söz konusu kesimlere götürülecek hizmetler açısından, içerisinde kamu, özel ve gönüllü sektörden tedarikçilerin yer aldığı "karma ekonomiler" vurgusuyla daha bir "anaakımlaştırılmışlardır" (Fyfe & Milligan, 2003: 402).

Sosyal ya da kamusal hizmetlerinin 'STK-laşması' doğrultusundaki bu tür bir yönelimin Batılı kapitalist ülkelerdeki sonuçlarına ilişkin rakamlar şaşırtıcı düzeydedir. Örneğin, İngiltere'de 2005 yılına kadarki on yıllık süreçte hayır kurumlarının sayısı 98,000'den 166,000'e çıkmıştır. Kaldı ki, sayısı 200,000'e ulaşmış olan cemaat ya da komşuluk temelli daha küçük gruplar bu sayıya dâhil değildir. Bu dönemde ülkede yılda ortalama 6,000 yeni hayır kurumu kurulduğu, bu örgütlerde istihdam edilen profesyonel çalışan sayısının 1.5 milyona, gönüllü sayısının ise tahmini 6 milyon gibi bir rakama çıktığı ifade edilmiştir. Aynı dönemde hizmet, hak savunusu ve kampanya harcamaları 20 milyar poundla neredeyse ikiye katlanmış ve bu sektörün aktifleri 70 milyar pounda ulaşmıştır. İngiltere'de bu kuruluşlar, "kişisel sosyal bakımın" (*personal social care*) % 40'ından fazlasını karşılayacak bir boyuta ulaşmışlar ve dahası gelirlerinin % 37'si gibi bir oranını da devletten aldıkları hizmet ihaleleri yoluyla elde etmişlerdir (Dean, 2005'*ten aktaran* Lavalette & Ferguson, 2007).

Bununla birlikte söz konusu hükümetlerin "sosyal sermaye" başlığı altında "ekonomik gelişmenin sosyal ve kültürel temellerini ön plana çıkaran" ve bu doğrultuda "grup dayanışmasını ekonomi ya da refah hedefleriyle birleştirmeye çalışan" bu pozisyonunu, özellikle söz konusu sorun alanları açısından "sosyal sermaye stoğu" olarak gördükleri bu grup ve cemaat dayanışmasına basitçe bir bel bağlama ve bu şekilde mahalli dernek ya da toplum temelli örgütleri yüceltme şeklinde düşünmek doğru olmaz (Mayer & Rankin, 2002: 806). Her ne kadar romantik bir biçimde bu örgütler "kendiliğinden ortaya çıkan iyi niyet membaları" olarak sunulsa da, büyük oranda kendi çekildikleri refah/sosyal yardım alanlarını doldurmak üzere bizzat devletler tarafından fonlanmış ve teşvik edilmişlerdir (Mcdonald & Marston, 2001: 7). Daha sonra ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi Batılı ülkelerde söz konusu örgütlerin çok uzun zamandır devlet tarafından fonlanması bilinen bir vakıa olmakla birlikte, devletlerin yeni dönemde bu tür örgütler için öngördükleri ağırlıklı rol söz konusu fonlamanın biçim ve mahiyetini de değiştirmiştir. Bu tür örgüt ya da topluluk hizmetleri, artık eskiden olduğu gibi söz konusu hizmetlerin sağlanmasında en temel aktör olarak görülen devletin sunduğu hizmetleri "tamamlayıcı" ya da "destekleyici" olarak değil, "gelecekteki sosyal yardım taleplerine cevap verecek temel bir kurumsal alan" (Mcdonald & Marston, 2001: 7) olarak yeniden tanımlandığı oranda, daha 'yönlendirici' bir fonlama politikasıyla karşı karşıya kalmıştır. Yeni dönemde bu fonlamanın genel çerçevesinin çizildiği "Sosyal Yardım Reformu" (*Welfare Reform*) adı altında pek çok ülkede hayata geçirilen, ve bu arada Blair hükümetinin de ana ajandalarından biri olan, uygulamaların en temel niteliği, yalnızca sosyal ihtiyaçların karşılanmasında "bireysel ve yerel topluluklara dayalı sorumluluk" ve "karşılıklı yükümlülüğün"

genişletilmesi ve "artan ekonomik ve sosyal katılım" yoluyla bütçe giderlerinin frenlenmesi ve dolayısıyla OECD'nin tanımlamasıyla "ekonomik rekabet edebilirlik" hedefinin gerçekleştirilmesi değil, aynı zamanda ve tam da bu temel amaç doğrultusunda aşırı derecede hedef odaklı bir gelir desteği sağlamasıdır (Mcdonald & Marston, 2001: 6). "Koşullu yurttaşlık" olarak da adlandırılan bu "hedef odaklı" gelir desteğinin anlamı, yardım alanlar ve aracı örgütler açısından elde edilen faydaların, çeşitli yükümlülüklere ve davranış standartlarına bağlanmasıdır (Fyfe & Milligan, 2003: 402). Refah devleti modelinden farklı olarak buradaki temel değişim, sosyal güvenliğin artık işsizlerin gelirlerini sürekli kılmaya dayalı bir sistem olarak değil, yardıma konu bireyleri çalışmaya teşvik etmeye dayalı bir sistem olarak tasarlanmasıdır. Yardım alan üçüncü sektör örgütler açısından ise bunu anlamı, bir yandan bunların devletle yaptıkları "hizmet akitlerinin", yukarıdaki hedef doğrultusunda, insanların işgücü ya da girişimci olarak piyasaya girişini mümkün kılacak projelere daha fazla yaslanması, diğer yandan da söz konusu hizmetlerin daha fazla rekabete açılmak suretiyle bizatihi bu örgütleri daha bir "girişimci" olmaya teşvik etmesidir. Dolayısıyla bu sosyal yardım modelinde, maddi kaynakların yeniden paylaşımından ziyade, emek piyasasına giriş ve -bir kısmı buna hizmet edecek- çeşitli "sosyal katılım" formları, "sosyal dışlanmışlıktan" kurtulmanın yegâne yolu olarak gösterilmiştir (Mcdonald & Marston, 2001: 7).

Kuzey'deki bu süreci Mayer & Rankin (2002), "Keynesçi makro-düzenleyici yapılara 'uygun' dayanışma hareketlerinden, küresel neoliberal proje ve rekabete dayalı çalıştırmacı devlet (*competitive workfare state*) lehine 'tabanın güçlendirilmesine' hizmet eden toplumsal kalkınma örgütlerine (*community development organizations*) geçiş" olarak tanımlarlar. Ancak, burada

"güçlendirme"den kasıt, yukarıda da işaret edildiği üzere, yalnızca üçüncü sektörün "gelecekteki sosyal yardım taleplerine cevap verecek temel bir kurumsal alan olarak" ayrıcalıklandırılması ve dolayısıyla devlet ve piyasaları mümkün olduğunca bu tür yüklerden kurtarmak ve rahatlatmak değildir. Bu tür örgütlerden, geçmişte olduğu şekliyle Refah Devletini değil bu kez piyasa eksenli ekonomik kalkınmayı dışarıdan desteklemesi ya da tamamlaması, dolayısıyla gerek bu tür hizmetlerin gerçekleştirilmesinde artan rekabetle birlikte tıpkı bir piyasa aktörü gibi davranması, gerekse de mesleki eğitim ya da mikro-kredi gibi uygulamalarla tabanın piyasaya entegrasyonunu sağlaması, her halükarda bizatihi bu ekonomik kalkınma modeline katkı sunması beklenir. Özellikle buna dönük "güçlendirme" ya da "yerel kapasite inşası" gibi program ve projeler, Mayer & Rankin'in deyişiyle, "yalnızca neoliberalizmin toplumsal maliyetlerini yönetmeyi değil aynı zamanda daha önceden küresel kapitalizmin menzili dışında kalmış alanlara piyasa rasyonalitesini yaygınlaştırmayı" da içerirler (2002: 806). Bu programlar dâhilinde söz konusu grup ya da örgütlerin en genel anlamda görevi, "problem muhitleri" (*problem neighborhoods*) dâhilinde "kaynakları tanımlamak ve harekete geçirmek" ya da yerel düzeyde piyasa açısından henüz "değerlendirmeye konu olmamış" bu kaynakları, "girişimci aktiviteye ya da esnek iş gücüne" dönüştürmektir (Mayer & Rankin, 2002: 807). Eğitim, beceri kazandırma, ortak karar alma zeminleri oluşturma ve bireyleri "sosyal değişim" faaliyetlerine katılımları yönünde desteklemeye dönük "yerel kapasite inşası" programları, hem sosyal sermaye stoğunu artırma hem de bireyi ve yerel toplulukları piyasa yönelimli ve kendine yeterli "girişimci" öznelere dönüştürme gerekçesiyle Birleşmiş Milletler, Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu ve Dünya Ticaret Örgütü başta olmak üzere pek çok uluslararası kuruluşun da

desteğini almıştır (Zabcı, 2009: 92). Örneğin BM, birey ve kurumların "değişen durum ve koşullara zorunlu bir yanıt olarak kendilerini dönüştürmesini" ve kendi gelecekleri için daha fazla sorumluluk almasını mümkün kılacağından hareketle "kapasite inşası" çabalarına stratejik bir önem atfettiğinin altını çizmiştir. "Yerel kapasite inşasına" dönük bu çabalar, kendi kendini düzenleyen, sorumlu ve piyasa bilgisine vakıf (*market-knowledgeable*) birey ve örgütler oluşturmayı ve nihayetinde Phillips & Ilcan'ın "girişimci cemaatler" dedikleri şeyi gerçekleştirmeyi hedefler. Onlara göre bu "[g]irişimci cemaatler, insanları yeni biçimlerde piyasalara ortak ederek, bu ikisi arasındaki ilişkiyi yeni türde hak ve sorumluluklarla doldururlar" (2004: 398).

Kısacası, yeni dönemde bu tür örgütler yalnızca insanların kamu yardımından uzak tutulması ve emek piyasasına yönlendirilmesinde hayati bir rol oynamazlar, aynı zamanda "eğitim ve çeşitli beceriler sağlayarak, belirli davranış ve yaklaşımlar empoze ederek ya da (…) yardım görenlerin izlenmesini kolaylaştırarak" emek piyasasının toplumsal regülasyonunda da devlet açısından kilit bir rol üstlenmeye başlamışlardır (Cope, 2001: 403). Dolayısıyla yeni dönemin 'aktif yurttaşlık' fikri aynı zamanda 'aktif çalışan' ya da 'aktif tüketici' olmayı da içinde barındırır ve söz konusu örgütlerin bundaki rolü giderek daha fazla artmaya başlamıştır. Üstelik "üçüncü sektör" örgütler, bu tür projelerde ya da sadece yardım faaliyetinde çalışsınlar, neoliberal piyasa planlaması dâhilinde rekabeti teşvik ve etkinliğin artırılması doğrultusundaki yürütülen kamu-özel ortaklıklarına daha fazla bağımlı hale geldikçe, daha çok ticari stratejiler benimsemeye ve tabanlarıyla birlikte daha bir girişimci olmaya itilmişlerdir (Graefe, 2006; Ilcan, 2009: 224).

1.2. Kalkınmanın *STK-laşması*

Diğer taraftan özellikle post-komünist "geçiş" ekonomilerinde ve Güney ülkelerinde durum biraz daha komplike olsa da sonuçları itibariyle çok da farklı değildir. Bu bölgelerde "ulusal kalkınma yönetişimi" denen şey, resmi düzeyde özel sermaye, çeşitli devlet katmanları ve sivil toplumu kapsayan kurumsal aktörler arasındaki müşterek bir sorumluluk olarak yeniden tanımlanmış (Chakravartty, 2007: 309) ve sivil toplum "aşağıdan", "katılımcı" ya da "demokratik" kalkınma gibi bir gündem çerçevesinde bu formülasyona dâhil edilmiştir (Kamat, 2004). Bu kalkınma yaklaşımı doğrultusunda başta STK'lar olmak üzere "sivil toplumun", ekonomik (ve elbette siyasi) olarak daha az maliyetli, daha esnek, daha yenilikçi, "tabana" daha yakın olma gibi "kalkınmacı devlet" karşısındaki "karşılaştırmalı üstünlükleri" nedeniyle "gerçek" ihtiyaçlara daha çabuk yanıt verebilme becerisine sahip olduğu ve tüm bu nitelikleriyle desteklenmesi ya da güçlendirilmesi gereken bir alan olarak yeniden tanımlandığı görülür (Craig & Porter, 2006: 61).

Ancak bu bölgeler açısından temel sorun "sivil toplum"un gelişmiş kapitalist ülkelerdeki gibi yeterince "güçlü" olarak görülmemesidir. Bu nedenle Batılı ulusal ya da uluslararası kredi kuruluşlarının ya da 'donörlerin' bu bölgelerdeki gündemi sivil toplumun "yukarıdan aşağı" bir biçimde en iyi halde geliştirilmesi en kötü halde baştan yaratılması olmuştur (Jenkins, 2001; Mercer, 2003; Ayers, 2009). Güneyde "sivil topluma" destek olurken bu donörler, geniş bir "amaçlar kombinasyonu" güderler. Bunlar, demokratikleşmeyi artırmak, ekonomik kalkınmayı hızlandırmak, yoksulluğu azaltmak ve başlı başına sivil toplumu güçlendirmek olarak zikredilir ve donörler nazarında bunların her birinin olumlu bir şekilde birbiriyle ilişkili olduğuna

dair zımni bir kabul söz konusudur (Howell, 2002). Diğer taraftan bu ülkelerde "güçlendirilme" kapsamına alınan "sivil toplum"dan kastın, hiç de şaşırtıcı olmayan bir biçimde, "STK'lar" (*NGOs*) ya da "kâr amacı gütmeyen sektör" (*Non-Profits*) olduğu görülür. 1990'lı yılların başından beri Batılı donörlerin jargonunda sivil toplum, tıpkı gelişmiş merkez ülkelerde olduğu gibi, bu tür örgütlerle eş anlamlı olarak kullanılmış ve bu doğrultuda söz konusu donörlerce sağlanan sivil toplum yardımları, yardım alan ülkelerde STK'lar oluşturulması ve bunların desteklenmesine odaklanmıştır (Parnini, 2006: 192; Howell & Pearce, 2001: 16). Dolayısıyla bu durum, buralarda yürütülen sivil toplum programlarının öncelikli hedefinin, STK sayısının artırılması olarak tanımlanmasına yol açmıştır. Bu niceliksel boyutun yanında söz konusu programlardan beklenen bir diğer husus da, "kurumsal gelişme", "kapasite inşası" ve "sürdürülebilirlik" gibi hedefler doğrultusunda STK'ları daha "etkin", "açık", "özerk" ve "şeffaf" hale getirmeye dönük niteliksel bir değişimdir (Sampson, 1996).

Bu doğrultuda 1990'lar boyunca post-komünist toplumlarda ya da Üçüncü Dünya ülkelerinde STK tipi yapıların sayısında muazzam bir artış yaşanmıştır. Her ne kadar "STK'ların on yılı" olarak 1980'ler gösterilse de, devlet güdümlü yukarıdan aşağı kalkınmanın başarısızlıklarına tek çare ya da yoksulların güçlendirilmesine dayalı "aşağıdan yukarı" bir kalkınmanın araçları olarak ulusal ve uluslararası aktörler için çok daha fazla teveccüh gören STK'ların 1990'lar boyunca artışları çok daha yüksek düzeyde olmuştur (Hearn, 2007). Edwards'ın belirttiği gibi, 1990'ların başından itibaren on yılı aşkın bir sürede kayıtlı kâr amacı gütmeyen örgütlerin sayısı tarihte görülmediği kadar artmış, Nepal'de 220'den 1210'a; Bolivya'da 100'den 530'a; Tunus'ta 1886'dan 5186'ya çıkmıştır. Brezilya'da 210,000; Mısır'da 17,000

ve Tayland'da 15,000 ve Hindistan'da bir milyonun üzerinde bu tür örgütün olduğu ifade edilmektedir (2004: 21). Refah ve kalkınma hizmetlerinde bu örgütlerin rolü, bazı ülkelerde devletin bu alanlardaki geri çekilişiyle doğru orantılı olarak muazzam düzeylere ulaşmıştır. Sahra altı Afrikası bu sürecin çok çarpıcı örnekleriyle doludur. Örneğin 1990'lı yılların ortalarında Kenya'da eğitim hizmetlerinin % 50'ye yakınının ve sağlık hizmetlerinin % 35'inin STK'larca karşılandığı görülür. Sağlık Hizmetleri açısından Gana'da bu oran % 40 ve Malavi'de % 30'dur (Hulme & Edwards, 1997). Ya da örneğin Benin gibi bir Afrika ülkesinde STK'ların sayıları on binleri bulabilmektedir ve pek çoğu yerel olan bu STK'lar eğitimden mikro-krediye, yerleşimden kamusal alanların idaresine kadar pek çok alanda faaliyet gösterirler (Ryfman, 2006: 72). Asya'dan bir başka çarpıcı örnek ise Bangladeş'tir. Sırf okuryazarlık programıyla uğraşan 5000 STK'nın var olduğu Bangladeş'te, bir çocuğun devlet kurumlarından çok bir STK'nın yardımıyla okuryazar olması olasılığı çok daha yüksektir (Demirovic, 1996). Phinney'in (2002) ifadesiyle Bangladeş'in çoğu köyünde "çocuğunu bir STK okuluna gönderebilir, vasektomi ameliyatını bir STK sağlık çalışanına yaptırabilir, sütünü günlük olarak bir STK'ya satabilir ve bir STK telefonuyla konuşabilirsin. Ve genellikle birkaç STK bankasından hatta STK eğlencesinden/gösterisinden birini seçme şansın vardır". Bir ülkenin neredeyse bütün altyapısına sirayet eden büyük STK'lara belki de en çarpıcı örnek de gene aynı ülkedeki BRAC adlı örgüttür ve uluslararası kalkınma camiasının desteğinde bazı STK'ların ne denli büyüdüğünün belki de en çarpıcı verilerini sunar. Bangladeş'in bu en büyük STK'sının, projelerinde istihdam ettiği 200,788 çalışana ek olarak yaklaşık 28,000 çekirdek personeli vardır. Projeleri arasında bir üniversite, bir banka, bir

internet servis sağlayıcı ve çeşitli finans örgütleri yer alır. Bu STK'nın 115,840 köy organizasyonunun dört milyona yakın üyesi vardır (Agg, 2006).

Küresel çapta sivil toplumu büyütmek ve güçlendirmekle meşgul donörlerin, beş ana yaklaşım çerçevesinde hareket ettiğini söylemek mümkündür (Howell, 2002): *Kurum ve kapasite inşası* (ofis ekipmanı, binalar sağlamak; proje yönetimi, finansal sistemler, katılımcı araştırma teknikleri konularında personel yetiştirmek; yeni sivil toplum gruplarının gelişmesine önayak olmak vb.); *STK'lar için düzenleyici ve yasal bir yapı oluşturmak* (özellikle post-komünist devletlerde STK faaliyetlerinin yasal bir zemine kavuşmasını sağlamak; yeni sivil toplum gruplarının gelişmesi için sivil, hukuki ve siyasi yapıları güçlendirmek); *hükümet-özel sektör-STK ortaklıkları tesis etmek* (bu üçü arasında gerçekleştirilen bir dizi forum ve inisiyatifler oluşturmak); *finansal sürdürülebilirliği geliştirmek* (STK'ların Batılı donörlere bağımlılığını azaltmak ve finansal sürdürülebilirliğini teşvik etmek amacıyla örneğin Dünya Bankası'nın, ülke bazlı hayırsever vakıflar oluşturmak ve bunları desteklemek üzere Banka-Vakıf stratejisi geliştirdiği görülür); *diyalog alanları açmak* (çeşitli toplumsal gruplar, örgütler, iş dünyası ve hükümet organları arasında diyalog kanalları açmak ve ulusal politika süreçlerine STK'ları katılımını güçlendirmek).

Örneğin Dünya Bankası politikaları açısından bunun anlamı, bu dönemle birlikte sivil toplum örgütlerine girdi sağlayan onaylanmış projelerinin toplam projeler içerisinde % 70 gibi bir orana yükselmiş olmasıdır. Daha da önemlisi Banka, her ne kadar sonraki süreçte STK'ları doğrudan desteklemeye dönük artan bir eğilime sahip olsa da (De Alcántara, 1998: 109), temel politikasını, kredilerin

hükümetler kanalıyla STK'lara yönlendirildiği, bu şekilde ulusal hükümetler ile yerli STK topluluğu arasında işbirliğinin teşvik edildiği ve nihayetinde STK'ların söz konusu projelerin yürütülmesinde devletin aracılığında "taşeronlaştırıldığı" bir çerçeveye oturtmuştur (Ayers, 2009: 15). Buna karşılık Dünya bankası'nın kalkınma problemlerinin temel sebebini 'iyi yönetişim' eksikliğinde ya da 'zayıf' devlet organizasyonda gördüğü Afrika gibi bölgelerde söz konusu işbirliği ya da ortaklık, "alternatif devletler" şeklinde hareket eden Batılı ulusal ya da uluslararası donörler, bunlara aracılık eden uluslararası STK'lar ve bunların yerli uzantıları arasında gerçekleşmiştir (Ngunyi, 1996: 5'*den aktaran* Hearn, 2007: 1104; Zabcı, 2009: 94). Bu en kırılgan bölgeler açısından amaç, buraların 1980'li yıllarda uğradıkları yabancı STK "istilasının" ve 1990'lı yıllarla birlikte bunun siyasi ve ekonomik olarak sürdürülebilirliğine ilişkin kaygıların ardından yerli bir STK sektörünün yaratılmasıdır. Uluslararası STK'ların yerli STK'larla daha başından beri birlikte çalışmaya dönük eğilimleri; Güneyli yerli STK'ların doğrudan fonlanması yönünde 1990'lı yıllarda ortaya çıkan trend; söz konusu dönemde küresel çapta ortaya çıkan "demokratikleşme" *Zeitgeist*'i; ve en önemlisi de neoliberal politikaların kıtada ortaya çıkardığı uzun süreli ekonomik kriz hali (1982 ile 1995 yılları arasında Sahraaltı Afrikasının yıllık ortalama "büyüme" hızı 1.1'dir) gibi faktörler bu tür bir "yerlileştirme" sürecini hızlandırmıştır (Hearn, 2007: 1101).

Güney ülkelerinde Batılı donörler eliyle sivil toplumun yukarıdan aşağı doğru oluşturulması sürecinin yansımaları çok çeşitidir. Bunlardan başta geleni, ekonomik krizin etkisiyle büyük kısmı STK'lar aracılığıyla yönlendirilen dış yardımın ulusal gelirin ana kaynaklarından biri olmasının sonucu olarak "STK gelişminin, bu en berbat ekonomik koşulların ortasında geçimlerini sağlamak ve sürdürmek için

Afrikalı küçük burjuva açısından bir güvenlik ağı olarak işlev gördüğü" bir duruma yol açmasıdır (Yen, 2000: 51*'den aktaran* Hearn, 2007:1102). Bu durum bu kesimlerin para kazanmanın yolunun kendi STK'sını kurmaktan geçtiğine dönük bir anlayışa ve içerisinde "karı-koca STK'ları" (*husband-and-wife NGOs*) ya da "evrak çantası STK'ları" (*briefcase NGOs*) denen sahte STK'ların da bulunduğu ve uluslararası STK'ların "iştirakleri" gibi çalışan yeni bir yerli STK sektörünün katlanarak büyümesine sebep olmuştur (Zaidi, 1999). Bu durumun diğer bir yansıması ise, Kuzeyli uluslararası STK'lar üzerinedir. Yeni dönemde yabancı donörlerin doğrudan yerli STK'lara fon sağlama trendi yüzünden başlarda bir krizle karşı karşıya kalsalar da, uluslararası STK'lar çok geçmeden kendilerini, Güneyli gönüllü sektörü ve dolayısıyla "sosyal sermayeyi" güçlendirecek örgütsel danışmanlara dönüştürerek, "kapasite inşası" denen şey doğrultusunda geçerli bir rol bulmuşlardır. Bu rolün bu STK'lar açısından bir anlamı da, Kuzeyli donörlerle öncelikler açısından daha yakın bir uyum ve daha yakın bir ilişkiyi başlatmış olmasıdır. Wallace'in da işaret ettiği gibi uluslararası STK'ların Kuzeyli resmi donörlerin fonlamasına ve hüsnüniyetine giderek daha fazla bel bağlaması ise, bunları "kaçınılmaz biçimde hâkim küresel ajandanın pek çok yönünü destekleme ve hatta yayma istikametine" çekmiştir. Dahası, Dünya Bankası'nın, "öncelikli olarak projelerin tasarımından ve yürütülmesinden" sorumlu, "Operasyonel STK'lar" olarak adlandırdığı (1996: 158) ve büyük bir kısmı finansal kaynak güdüsüyle hareket eden pek çok Kuzeyli STK, Batılı donörlerle girdikleri yakın ilişkiler neticesinde, iş dünyasından yöneticiler istihdam etmeye, bu tür yöneticiler eliyle donörler tarafından talep edilen "etkin müdahaleleri" kolaylaştıracak "yeni kamu işletmeciliği"

paradigmasına dayalı araç ve yaklaşımlar ithal etmeye ve nihayetinde hiç olmadığı kadar profesyonelleşmeye başlamışlardır (Wallace, 2003).

Bu sürecin diğer bir önemli etkisi ise, uluslararası STK'ların, "tabandakilere ulaşmak için bir yol" olarak gördüğü, literatürde "toplum temelli örgütler" (*community-based organizations*) ya da "taban örgütleri" (*grassroots organizations*) olarak adlandırılan kadın koruma grupları gibi, yerli ve üyelik bazlı örgütlerle girdikleri yakın ilişkilerin yaygınlaşmasının, bu tür örgütlerin ulusal ya da uluslararası STK yörüngesine girmesiyle, onların dinamikleri arasında kaybolmasıyla ve nihayetinde bu tür örgütlerle STK'lar arasındaki farkın ortadan kaybolmasıyla sonuçlanmış olmasıdır (Hearn, 2007: 1102). Üstelik bu ikisi arasındaki ilişki "yeni kamu işletmeciliği" yaklaşımına dayalı donör talepleri doğrultusunda doğrudan "hedeflere", "fikstürlere" (*league tables*) ve "performans göstergelerine" odaklı bir denetim kültürü çerçevesinde, Kuzeyli ve Güneyli STK'lar arasındaki ilişkinin "dar bir çerçevede yardım parasının harcanması ve muhasebesiyle sınırlandırıldığı" ve bu sıkı kurallar (*conditionalities*) dâhilinde yerli STK sektörüne neredeyse hiçbir bağımsız hareket alanı tanımayan, doğrudan donörlerin güdümünde "bağımlı" bir örgüt kültürünün oluşmasına neden olmuştur (Wallace, 2003: 216). Wallace'a göre yeni dönemin bu müdahalecilik, kontrol ve sorumluluk modelleri, -Dünya Bankası başta olmak üzere Kuzeyli ulusal ya da uluslararası kalkınma ve kredi kuruluşlarından Kuzeyli STK'lara kadar- bütün düzeylerde ifade edilmiş olan "sivil toplum" ve yoksul insanların demokratik süreçlere "katılımını" yaygınlaştırma vaadiyle aşırı bir zıtlık içerisinde, söz konusu örgütlerin "perspektiflerini sınırlandıran ve yeni fikirleri ve düşünme ve analiz etmenin farklı yollarını dışlayan"

ve birkaç kuruluş ve oyuncunun ağırlıkla belirlediği bir gündemi yansıtan "yukarıdan aşağı" bir yaklaşıma yol açmıştır (Wallace, 2003).

İşte çeşitli yorumcuların "kalkınmanın STK-laşması" olarak adlandırdıkları bu süreç, çeşitli devlet ya da uluslararası kuruluşların güdümünde ve STK'ların aracılığında yürütülen çeşitli projeler yoluyla belirli neoliberal ideallerin "yukarıdan aşağı" dayatılması olarak değerlendirilmiştir (O'Reilly, 2010: 181; Townsend, Porter & Mawdsley, 2002; Kamat, 2002; Tembo, 2003; Veltmeyer, 2005). Williams & Young'un (1994) da işaret ettiği gibi bu anlayış doğrultusunda STK'lar, faaliyetlerini yardımdan kalkınmaya doğru kaydırmışlar ve söz konusu idealler doğrultusunda entelektüel olarak daha sofistike ve işlevsel olarak daha çok birlikte çalıştıkları toplum kesimlerini eğitmeye dönük bir form almaya başlamışlardır. Bu yeni kalkınma yaklaşımının temel sorunsalı, tıpkı Kuzey ülkelerinde olduğu gibi, "insanların yaratıcı bir tarzda kendi meselelerini organize etme ve yönetme kapasitelerini artırmaya" (De Alcántara, 1998) ya da diğer adlarıyla "sosyal sermaye", "kendi kendine yetme" (*self-help*), "güçlendirme/yetkilendirme" (*empowerment*) ve "mikro planlama" gibi nosyonlara dayanır (Roy, 2003: 83: Kamat, 2004). Bu nosyonlar, yoksulların, eğitim ya da danışmanlık verilmek suretiyle geçimlerini sağlamak üzere emek piyasasına girmeleri ya da bazen de mikro kredi gibi uygulamalarla "girişimci" kılınmaları doğrultusunda "güçlendirilmelerini", kısaca kendi refahlarından kendilerinin sorumlu hale getirilmeleri çabalarını ifade eder. Dünya Bankası Katılım Metni (*World Bank Participation Sourcebook*), bu güçlendirme yoluyla ulaşılacak nihai hedefi şu şekilde ortaya koyar: "Yoksul insanların kapasiteleri artıp sesleri duyulmaya başladıkça, kamu ve özel sektör ajanslarından mal ve hizmet talep etmeye ve bunları ödemeye güçleri yeten

'müşteriler' haline gelirler (…) Bu müşteriler, en nihayetinde servet ve aktivitelerinin sahibi ve yöneticileri olduğu zaman, sürecin sonuna ulaşmış oluruz" (World Bank, 1996: 8).

1.3. Siyasetin *STK-laşması*

Bir taraftan da bu tür bir yönelim "siyasetin STK-laşmasına" ya da başka bir deyişle refah ya da kalkınma gibi makro siyasal ve ekonomik alanların depolitizasyonu ya da "apolitik" kanallara hapsedilmesi anlamına gelir (Clarke, 2008). Bu çerçevede STK'ların günümüzdeki rolü aşağıdan yukarı doğru bir demokrasinin ya da "demokratik kalkınmacılığın" inşası değil; fakat "bireysel ihtiyaçlarını karşılamaya çalışan bireyleri" (O'Reilly, 2010: 184) ya da en iyi halde "herhangi bir daimi kamusal desteğin yokluğunda, sürekli risk ve yoksullukla baş etmek üzere çeşitli grupların" karşılıklı yardımlaşma ve dayanışmaya dayalı "hayatta kalma stratejilerini" göklere çıkaran, hatta bunları bir "erdem" gibi gösteren söylem ve projeleri dayatmak olarak ifade edilmiştir (De Alcántara, 1998: 109).

Bu örgütler açısından en önemli finansman kaynağı olmaları bir yana, kimlerin uygun bir "paydaş" olup olmayacağına karar verme yetkisini de elinde bulunduran ulusal hükümet ve uluslararası finans kuruluşları, çoğunlukla siyaset dışı (*non-political*) ya da apolitik olan sivil toplum "paydaşlarının" yönetişim süreçlerine katılımını özellikle desteklemişlerdir (Whitehead, 2007: 82-83). Sivil toplumun "seçilmişlerini" ya da Santos'un "liberal sivil toplum" dediği şeyi oluşturan ve ne siyasi rejimle (liberal demokrasi) ne de ekonomik modelle (neoliberal kapitalizm) bir sorunları olan, fakat daha ziyade kendilerini ekonomik yeniden yapılanmanın,

ayrımcılığın, çevresel bozulmanın, savaşın, kitlesel insan hakları ihlallerinin kurbanlarına insani yardım sağlayan dayanışma örgütleri olarak gören bu "üçüncü sektör" örgütlerin ya da STK'ların "odaklandıkları şey, kamusal değil özel, siyasi değil sosyal, makro (liberal demokrasi, neoliberal kapitalizm) değil mikrodur"(Santos, 2005: 38). Devlet ve uluslararası ajanslarla benzer biçimde, "demokratikleşme retoriğiyle sarmalanmış ve dezavantajlılara yardım etmek için sivil toplumu güçlendirmeye hasredilmiş, aşağıdan yukarı doğru bir yaklaşıma duyulan ihtiyacı" vurgularlar ve bu vurgu "demokratikleşme ve sivil toplumu güçlendirmenin devletin aksine ve onun pahasına yüceltildiği ve bireysel sorumluluğun kolektif örgütlenme ve tedbirlerin hilafına vurgulandığı" neoliberal retorikle neredeyse paraleldir (Clarke, 2008). Dahası, "kendi kendini düzenleme", "eşgüdüm" ve "ortaklık" gibi temel yönetişim meselelerinde hemen hemen "paydaşları" ile aynı değerler yelpazesini paylaşırlar (Santos, 2005: 39). Bu "çoklu-paydaşçılık" (*multi-stakeholderism*) daha en başından belirlenmiş ve söz konusu değerler yelpazesine dayalı bir oyun alanı ve onun kurallarıyla sınırlandırıldığı için bu tip STK'ların kendilerine bırakılan "özel" uzmanlık alanları dışında, örneğin yeniden bölüşüm gibi makro meseleler hakkında, söz söylemeleri bu model dâhilindeki "katılımın" doğasına aykırıdır (Chakravartty, 2007: 312). Bu yapı, Alain Caille'nin, siyasal tartışmaya katılma meşruiyetinin küçük hak parçalarına/parsellerine indirgendiği, "parseliterizm" ya da "parselleme" dediği şeye tekabül eder. Burada herkesin kendi "parseli" dâhilinde ve "sözleşme tarzına uygun biçimde ve tasvip ve katılım ilkesini ön planda tutarak", tartışılmaz olarak takdim edilen idari, pedagojik, siyasal ve iktisadi "gereklilikler" ya da "yapılması gerekenler" adına katkı sunması beklenir (*aktaran* İnsel, 2007). Tüm bunlar, söz

konusu modelin yapısal sınırları ve dolayısıyla hangi aktörlerin içerildiği ya da dışlandığı hakkında temel parametreyi oluşturur

Dahası, sivil toplumun Dünya Bankası gibi örgütlerin resmi refah ya da kalkınma ajandasına dâhil edilmesi, Chakravartty'e göre, çoğunlukla yapıldığı gibi "ilerici" STK'ları "siyasi olarak kusurlu" ya da "teknokratik" olanlardan ayırma çabalarını temelsiz kılar; çünkü, özellikle Güney ülkelerinde "siyasetin STK-laşması" ya da "bunların devlet olarak ya da onun yerine işlevde bulunmasına dönük kapsamlı rolleri, politik ayrışmalara kafa tutar" niteliktedir (2007: 309). 1980'li yıllarda STK sektörü Dünya Bankası'na, özellikle yapısal uyum politikaları ve bu politikaların yoksullar üzerindeki olumsuz etkilerine karşı fazlasıyla eleştirelken 1990'lı yıllarla birlikte bu eleştirel tutum Banka ile müzakere ve hatta işbirliği doğrultusunda hafifletilmeye başlamıştır. Banka, bir yandan aşırı parasalcı politikalarının bazılarından vazgeçip yeniden yoksulluğu azaltma ve sağlık, eğitim ve altyapı konularına odaklandıkça, STK'lar açısından daha sempatik görünmeye başlamış, diğer yandan da söz konusu alanlarda hem proje yürütücüsü hem de bilgi kaynağı olarak bu örgütlerle daha ileri düzeyde işbirliği arayışına girmiştir (Zabcı, 2009: 81-82). Üstelik Banka'nın "katılımcı", "aşağıdan yukarı doğru" bir kalkınma politikası jargonunu devreye sokması, söz konusu örgütlerin uzun zamandır vurguladıkları "taban" katılımına ve bunun kalkınma sürecinin bir parçası haline getirilmesine dönük talepleriyle büyük oranda çakışmıştır (Williams & Young, 1994: 98). Jenkins'in de işaret ettiği gibi, kalkınma donörlerince kucaklanan "iyi yönetişim" vurgusunun en temel niteliklerinden biri, toplumsal hareketlerin kalkınmacı devletin şiddet ve baskısına dönük eleştirisini neoliberal ekonomik

ortodoksiyle kasıtlı biçimde birleştirmeye ve bunları serbest piyasa reformlarını desteklemek üzere yönlendirmeye çalışmasıdır (2001: 262-263).

Bu anlamda sivil toplumla 'müzakere' adı altında gerçekleştirilen çeşitli forum ve toplantılara katılan STK'ların ne oranda temsilcisi olduklarını iddia ettikleri toplum kesimlerinin ve problem alanlarının gerçek gündemleriyle alakalı olduğu tartışmalıdır (Holmén & Jirström, 2009). Dahası yeni dönemin "yönetişim" ya da "müzakere" süreçlerine katılan bütün STK'lar, Kamuya Yararlı STK'lar (*PINGOs- Public Interest NGOs*), Devlet Güdümlü STK'lar (*GONGOs- Government-run NGOs*) ya da İş ve Sanayi STK'ları (*BINGOs- The Bussiness and Industry NGOs*) demeden aynı STK havuzunun içerisine atılır. Sırasıyla hükümetlerin ve güçlü şirket çıkarlarının temsilcisi olan ve dolayısıyla hem ideolojik hem de maddi açıdan bu süreçlere katılım imkânları çok daha yüksek düzeydeki son iki grup, hem katılım hem de müzakere süreçlerinde ilk gruptakilere göre çok açık avantajlara sahiptirler (Kamat, 2004). Üstelik ilk gruptakiler aleyhine gelişen bu tür bir eşitsizlik, yönetişim açısından her kesimin eşit derecede önemli ve meşru olduğu ve dolayısıyla bunların katılımına eşit derecede fırsat verilmesinin gerektiği şeklindeki yeni dönemin "yönetişim" yaklaşımıyla da rahatlıkla meşrulaştırılır. Burada her ne kadar üç farklı sektörün (kamu, özel ve STK'lar nezdinde "üçüncü" sektör) karar alma süreçlerine "eşit" katılımı ve "ortaklığından" söz edilse de, Güler'in (2000) ifadesiyle, "sermaye, bürokrasi karşısında ikinci eşit ortak olarak kalmamakta; üçüncü kategoride de gizli ortak olarak ağırlık kazanmaktadır". Dolayısıyla günümüzün "yönetişim" süreçleri yalnızca karar alma süreçlerini meşru demokratik sistem ve onun temsili yapılarının dışarısına atmakla kalmaz, aynı zamanda ve üstelik "daha fazla demokrasi" adı altında, ilk iki sektör ve özellikle sermaye kesimi lehine iktidar ilişkilerini yeniden

biçimlendirir. Bu durum yönetişim süreçlerinde olduğu iddia edilen ve göklere çıkarılan çeşitlilik, çoğulculuk ve sosyal katılım gibi olguların, gerçekte bir yanılsamadan ibaret olduğu anlamına gelir. Howell'ın (2002) da altını çizdiği gibi, bu "çoğulculuk ve sosyal katılım yanılsaması", yalnızca sivil topluma olan desteğin altında yatan ve sivil toplumdaki sosyal ilişkilere nüfuz eden "ideolojik tercihler, normlar ve değerlerin" değil, örgütler arasındaki eşitsiz güç ilişkilerinin" de üstünü örterek "işbirliği (*assaciation*) arenasını depolitize eder".

1.4. Toplumsal Hareketlerin *STK-laşması*

Siyasetin STK-laşması tersinden bir 'sivil toplumun siyasetsizleşmesi' olarak da okunabilir. Bu durum en çok kendisini 'eski' ve özellikle de 'yeni' toplumsal hareketlerin "çözülmesi" ve STK'lara dönüşmesi denen şeyde gösterir (Hirsch, 2003). "STK-laşma" ifadesinin, ortaya atıldığı 1990'ların sonundan günümüze sivil topluma ilişkin hem akademik çalışmalarda hem de gündelik politik tartışmalarda giderek daha yoğun olarak kullanılan yaygın anlamı budur. Yukarıda sıraladığımız süreçlerin doğrudan bir sonucu olan ve en genel anlamıyla 1960 ve 1970'lerin "toplumsal hareketleri"nden 1990'ların STK tipi örgütlerine geçiş sürecine atıfta bulunan kavramın bu kullanılışına ilişkin temel tespit, -Türkiye'de de *Demokratik Kitle Örgütleri* denilen oluşumların yerini STK'lara bırakmaya başladığı şeklindeki aynı dönemdeki genel gözlemlerle uyumlu olarak- 1980 ve özellikle 1990'larda ortaya çıkmaya başlayan yeni tipteki bu sivil toplum örgütlenmelerinin, yerini aldıkları toplumsal hareketlerle karşılaştırıldığında, egemen iktidar ilişkilerine anlamlı meydan okumaları sınırlandıran yeni örgütsel form ve işlevlerle kendilerini tanımlamaya ve bu doğrultuda dönüşmeye başladıklarıdır.

Batı Avrupa'da kadın örgütlenmelerinin dönüşümüne göndermede bulunmak üzere kavramı muhtemelen ilk kez kullanan Lang (1997) ve ardından Latin Amerika'daki kadın hareketlerindeki benzer dönüşümleri ele alan Alvarez'den (1998; 1999) itibaren bu kavram, başta kadın hareketleri olmak üzere 'eski' ya da 'yeni' bütün toplumsal hareketlerdeki küresel çaptaki dönüşümün izlerini sürmek açısından bir turnusol kâğıdı işlevi üstlenmiştir. Bu sürecin örgütler üzerindeki yansımaları bir dizi olgu ve dönüşüm çerçevesinde ele alınır: Donör ajandalarının ele alınan konular ve tercih edilen örgütsel yapı tipleri üzerine etkisi; kısa dönemli bir "proje kültürünün" ya da *projecilik* denen şeyin yükselişi ve çok dar anlamda proje "başarısı" üzerinde odaklanma gayreti; daha geniş toplumsal hedefler pahasına profesyonelleşme ve teknik becerilere yapılan vurgu; genç, şehirli, iyi eğitimli, İngilizce konuşan bir seçkin sınıfın örgütler bünyesinde güçlenmesi; seçkin STK'lar ile taban aktivizmi arasındaki mesafenin artması; "hizmet sağlayıcı" STK'lar ile "hak savunusu" (*advocacy*) yönelimli STK'lar arasında çoğunlukla birinciler lehine bir ayrımın ortaya çıkması (Stubbs, 2007a: 221). Bu sürecin daha esaslı sonuçları ise, başta devlet olmak üzere her tür iktidarla daha yakın ilişkiler yürüten STK'ların çoğalması; ticari değer ve pratiklerin örgüt kültürüne hâkim olması ve nihayetinde depolitizasyon ve özellikle taban siyasetinin ortadan kalkması olarak sıralanır (O'Reilly, 2010: 182).

Toplumsal hareketlerin STK-laşması üzerine literatürün büyük bir bölümünü ihtiva eden feminist çalışmalar, bu sürecin küresel çaptaki yaygınlığını ve temel izleklerini göstermesi açısından ilk örnekleri sunmuşlardır. Örneğin Alvarez (1999) Latin Amerika'da 1990'lı yıllardan itibaren kadın örgütleri içerisinde hareketten STK'lara doğru kapsamlı dönüşümün üç kaynağına dikkat çeker: (1) Devlet ve

devletlerarası örgütlerin giderek daha fazla oranda feminist örgütlere, kadın hakları yararına savunu faaliyeti yürüten yurttaş grupları olmaktan çok, "cinsiyet uzmanları" olarak başvurmaya başlamaları; (2) neoliberal devletlerin ve devletlerarası örgütlerin çoğunlukla STK'ları sivil toplumun "temsilcileri" sıfatıyla, daha geniş toplumsal gruplara hizmet sunmanın "aracıları" olarak görmeye başlamaları; (3) devletlerin giderek daha fazla oranda feminist STK'ları, hükümetin kadın programlarını yürütmek ya da bunlara danışmanlık etmek üzere "taşeronlaştırma" (*subcontract*) yoluna gitmeleri. Devlet ve devletlerarası kuruluşların yeni dönemde bu örgütlere olan teveccühü, belki tümüyle karşılık bulmasa da, "büyük oranda ("personel"den çok) gönüllü ve çoğunlukla düzensiz katılımcılara, daha enformel örgütsel yapılara, ve hatırı sayılır derecede daha küçük çalışma bütçelerine sahip; eylemleri ("projeler"den ziyade) daha gevşekçe tanımlanmış, konjonktürel hedef ve amaçlar etrafında belirlenmiş" militan feminist gruplar ya da kolektiflerden oluşan feminist "hareketlerin" yerini, "işlevsel olarak uzmanlaşmış, ücretli, profesyonel personele ve sınırlı da olsa bir gönüllüler grubuna sahip; iki taraflı ve çok taraflı ajanslar ve (genellikle de yabancı) özel vakıflar tarafından fonlanan; ve kamusal politikaları etkilemeye dönük "raporlar" ya da "projeler" geliştirmek için faydacı tarzda stratejik planlamalar yapmakla ve kadın hareketine tavsiyeler ve düşük gelirli kadınlara çeşitli hizmetler vermekle meşgul" örgütlenmelere bıraktığı çok esaslı bir dönüşümle sonuçlanmıştır (Alvarez, 1998). Keza Batı Avrupa'daki yerel kadın hareketlerini inceleyen Lang (1997; 2000) da, ulusal ve giderek uluslararası fonlardan hibeler alan, yerel sosyal hizmetlerin ve kentsel kalkınma projelerinin özelleşmesi neticesinde eskiden hükümetlerin yerine getirdiği işleri giderek daha fazla üzerlerine almaya başlayan bu "hareketten dönüşmüş örgütlerin", Almanya'daki feminist

hareket içerisinde artan görünürlüğünden, çoğunlukla toplumsal hareketlere karşı negatif bir tutuma sahip olan yerel otoritelerce gördükleri yaygın kabulden ve nihayetinde "yerel düzeyde görünür ve güçlü kaynaklara sahip aktörler olarak siyasi manivela kazanmalarından" söz eder. Çok farklı bir bağlamda Arap kadın hareketlerinin "STK-laşması" üzerine yazan Jad da (2003; 2007) yerel düzeyde kadınların katılımını STK'larla ve mücadelelerini de, tek sesli bir uluslararası söylem tarafından oluşturulmuş öncelikler doğrultusundaki, "projelerle" sınırlandıran ve toplumsal değişim için bir araya gelmiş güçleri parçalayan söz konusu sürecin Ortadoğu'daki yaygınlığından söz eder.

Stubbs'a (2007a) göre, *STK-laşma*, günümüze ilişkin küreselleşme ve neo-liberalleşmeyle el ele ilerleyen başlı başına bir süreci ifade eder hale gelmiştir. Bu doğrultuda STK-laşma yaygın sonuçlarıyla yalnızca kadın ya da çevre hareketi gibi yeni toplumsal hareketleri değil aynı zamanda sendikaları (Reyhan & Şenalp, 2005), taban harekelerini (Kamat, 2004; Kamat, 2005) ve diğer yerel ya da küresel sistem karşıtı oluşumları (Özuğurlu, 2001; Roy, 2004) ve hatta özellikle sosyal bilimler özelinde akademiyi (Zimmerer, 2000) tehdit eden bir süreç olarak değerlendirilmiştir. Özuğurlu'yu (2001) takip ederek, söz konusu dönüşümü sosyo-politik, örgütsel ve ideolojik olmak üzere üç düzeyde ele almak mümkündür. *Sosyo-politik* düzeyde bu eğilim, söz konusu örgütlerin "toplumsal hareketten kampanya ve proje etkinliğine" dönüşümü ve "temel mücadele noktası olarak kavranan toplumsal sorunlara ve sorunları yaşayan toplumsal öznelere dışsallaşılması" anlamına gelir. Bu şekilde toplumsal hareketlerin özneleri "hedef nüfusa" ve aktivistleri ise "gönüllülere" dönüşmeye başlar (Özuğurlu, 2001: 227). *Örgütsel düzeyde* ise bu süreç söz konusu örgütlerdeki "seçkinciliğin" ön plana çıkmasına, yani "profesyonel

vasıflara sahip seçkin bir kadronun varlığına" işaret eder. Yönetim kademelerinin seçimi açısından burada seçim istisna, "ilişki ağı", "inisiyatif" ve "vasıf" ise kural haline gelmeye başlar. *İdeolojik düzeyde* ise bu eğilim, eleştirel politik çözümleme ve dönüştürücü siyasal hedeflerden "etik-değerlere" dayalı sorgulamaya ve "iyileştirici" siyasa-yönelimli hedeflere bir kaymayı ifade eder ve bu şekilde toplumsal sorunların artık yapısal boyutlarıyla değil, teknik ve finansal boyutlarıyla ele alınmaya başlaması anlamına gelir (Özuğurlu, 2001: 228).

Choundry & Shragge de, devletle ve/veya uluslararası kuruluşlarla işbirliği ve bunlardan onay ve destek alma, tabanın örgütlenmesi işinden "müşteriler" için hizmet üretmeye doğru faaliyetlerin kayması, bunların beraberinde getirdiği daha fazla profesyonelleşme baskısı ve nihayetinde daha eleştirel muhalefet formlarından uzaklaşma gibi sonuçlarıyla bu süreci, taban örgütlenmelerinin ve toplumsal hareketlerin "disipline edilmesine" ve "mevzi değiştirmesine" atfen kullanırlar: "Neoliberal dönüşüm bağlamında hem cemaat örgütleri hem de kalkınma/savunu STK'ları, muhalefet süreçlerini asıl iktidar ilişkilerini tehdit etmeyen örgütsel yapı ve süreçlere kanalize ederek yönetmeye ve yapılandırmaya katkı sunmaya başlamışlardır" (Choundry & Shragge, 2011). Onlar bu sürecin sonuçlarını *"muhalefetin profesyonelleşmesi"*, *"kompartımanlaşma"* ve *"pragmatizm ideolojisinin yükselişi"* gibi dönüşümler çerçevesinde ele alırlar. Bunlardan ilki, örgütlerde ücretli personelin merkezi hale gelmesi, özellikle yönetici kesimin STK yönetimi konusunda pek çoğu yeni açılmış üniversite programlarından mezun olmuş kişilerden oluşması, bu profesyonellerin müzakere masalarında ve ortaklık yapılarında, kendilerine verilen rollerin dışında anlamlı bir bağlarının kalmadığı tabanlarının "sözcüleri" olarak hareket etmeye başlamasına göndermede bulunur.

Kompartımanlaşma dedikleri ikinci dönüşüm ise, profesyonelleşme ve akademik bilginin yüceltilmesine koşut olarak yerel ve uluslararası düzeyde toplumsal mücadelelerin parçalara ayrılmasını ifade eder. Daha geniş bir perspektif ve değişim aleyhine proje faaliyetleri doğrultusunda yerel, ulusal ve uluslararası otoritelerle giderek daha fazla oranda "taşeron" ilişkisine giren bu örgütler, bu parçalı proje yapısı ve hizmetler doğrultusunda hiç olmadığı kadar uzmanlaşmışlar ve "ortak bir strateji, taktik ve hareket bilincinden ya da sistemin günümüzde nasıl işlediği ve kendini yeniden ürettiğine ilişkin siyasi bir mutabakattan" mahrum kalmışlardır. Uzmanlaşma ve bunun beraberinde getirdiği parçalanma, yalnızca proje faaliyeti yürüten örgütlerle sınırlı kalmamış savunu faaliyeti yürüten örgütleri de çok büyük oranda içerisine almıştır (Armstrong & Prashad, 2005). Son olarak bu örgütler, sosyal değişim açısından umulacak maksimum şeyin mevcut yapılar dahilindeki fırsatların elverdiği sınırlı kazanımlar olduğunu varsayan bir *pragmatizm ideolojisine* kapılmışlardır. Uygulama prensipleri ve ilkeleri açısından genellikle toplum ve devlete ilişkin liberal nosyonlara yaslanan bu örgütler, bu sınırlı kazanımlar lehine halk hareketleriyle bağlarını koparan reformizme, lobiciliğe, fonlayıcıların mutlu edilmesine odaklanarak, daha muhalif seslere kayıtsız ve hatta onları çok fazla "ideolojik" bulan bir pozisyona çekilmişlerdir (Choudry, 2010; Choudry & Shragge, 2011).

Aslında bu kapsamlı yönelimde bütün yorumcuların ortaklaştıkları ve yukarıda sayılanları çapraz kesen asıl tehlike, gerek örgütler gerekse de aktivistler düzeyinde, toplumsal dönüşüm meselesinin giderek ağırlığını yitirmesi ve bunun sınırlı değişim ve kazanımlara dayalı profesyonel/mesleki bir aktiviteye indirgenmeye başlamasıdır. Örneğin Reinsborough (2004: 194), "*STKcılık"* olarak

adlandırdığı ideolojik yönelim çerçevesinde, "toplumsal değişimi" aşırı derecede uzmanlaşmış bir meslek olarak gören ve ücretli personelin bu değişim için neredeyse yeterli olduğuna inanan profesyoneller arasındaki "korkunç düzeyde yaygın bir kibrin" varlığından söz eder. Benzer şekilde, Dünya Sosyal Forumlarına giderek daha fazla STK tipi örgütlerin katılımından hareketle, dünyaca ünlü yazar ve aktivist Arundhati Roy (2004), küresel düzeyde ciddi bir tehlike olarak gördüğü bir "siyasetin" ya da "muhalefetin" STK-laşması sürecinden bahseder. İktidarlarla daha yakın ilişkiler, devletin geleneksel rollerinin üstlenilmesi, uluslararası aktörlerle fon ilişkilerinin yaygınlaşması ve bunların beraberinde getirdiği geniş kapsamlı profesyonelleşmeyle bir tuttuğu bu süreci Roy, sırasıyla "siyasi öfkeyi yatıştırma" ya da "siyasi muhalefetin keskinliğini köreltme", "kamusal aklı değişime uğratma" ve nihayetinde "muhalefeti iyi huylu, makbul, maaşlı, saat dokuz-beş arası süren bir mesaiye dönüştürme" gibi kapsamlı sonuç ve tehlikelerle birlikte anar. Dahası, Alvarez'in (1999) ifadesiyle bu süreç, "bir takım aktörleri imtiyazlı kılarken diğerlerini aktüel ya da potansiyel olarak marjinalleştiren" bir sürece işaret eder. Çoğunlukla muhalif örgütler aleyehine ve devlet ve devletlerarası otoritelerle daha yakın ilişkiler geliştiren STK tipi örgütlenmelerin lehine ilerleyen bu süreç, yalnızca sivil toplumu pratikte yeni dönemin dar ilişki, rol ve kalıpları içerisine hapsetmekle kalmaz, aynı zamanda, tek tek bütün sivil toplum yapılanmalarını "STK" olarak çağırmak ve STK torbasının içerisine atmak gibi ideolojik bir yönelimde de kendisini gösterir.

2. NEOLİBERAL DÖNEMDE "ÜÇÜNCÜ SEKTÖR" VE STK'LAR

İster yeni kurulmuş isterse de çeşitli toplumsal hareketlerden evrilmiş olsun yeni dönemin "üçüncü sektör" ya da STK sektörünün refah, kalkınma ya da müzakere süreçleri yoluyla devlet stratejilerinde daha ağırlıklı olarak yer almaya başlamaları, yalnızca bu tip örgütlerin sayısını hiç olmadığı kadar artırmamış, aynı zamanda bu örgütlerin devletle olan ilişkilerinin yanı sıra temsilciliklerine soyundukları ya da hizmet götürdükleri toplum kesimleriyle olan ilişkilerini, örgütsel yapılarını, istihdam biçimlerini ve çalışma ilişkilerini de bütünüyle dönüştürmüştür.

Her şeyden önce "üçüncü sektöre" bu artan vurgunun, yeni muhafazakâr ya da neo-liberal düşünürlerin iddia ettiği gibi refah devleti pratiklerinin geri çekilmesiyle ortaya çıktığı iddia edilen "gönüllü faaliyet dürtüsünden" ya da "insani bir arzudan" (Fukuyama, 2005) değil, bizzat devletin bilinçli politikalarından kaynaklandığının altı çizilmelidir (Van Gramberg & Bassett, 2005: 4). Günümüzün hakim düşüncesi STK-devlet ilişkisini, dönemin hakim sivil toplum yaklaşımına uygun şekilde, ne devletin ne de STK'ların egemen olduğu, rekabetçi hatta antagonist bir tarzda ortaya koyma eğilimindedir. Buna göre "devlet müdahalesi" ile "gönüllü faaliyet" arasında ters yönlü bir ilişki söz konudur ve dolayısıyla "aşırı hükümet müdahalesi" yalnızca piyasaların değil, aynı zamanda sivil toplum içerisindeki (kâr amacı gütmeyen örgütler ya da gönüllüler gibi) "girişimcilerin" de önünü keser ve diğer pek çok şeyin yanında "hayırseverlik" ve "gönüllülük" gibi kavramları da baltalar. Bu yeni-muhafazakar ve neo-liberal görüşe göre, devletin sosyal refah müdahaleciliğinin ortadan kaldırılması, yalnızca pek çok problemi etkin olarak çözebilme kapasitesine sahip ve daha "adaletli" olan "piyasalara" değil,

piyasaların başarısız olduğu durumlarda bile "gönüllü" ya da "kâr amacı gütmeyen" örgütlere daha fazla alan açacak ve dolayısıyla buna muhatap olanların yaşamlarını tahrip etmekten ziyade bilakis iyileştirecektir. Çünkü "merhamet", "fedakârlık", "ahlakilik" gibi ekonomi dışı değerlerin önü ancak devletin bu "el çekmesi" ile açılabilir ve bunlar aslında bu "el çekme"nin "sosyal olarak güçlendirici ödülleri"dirler (Gilmore, 2007: 45). Yurttaşları pasifliğe iten sosyal devlet müdahaleciliğinin geri plana atılmasıyla hem "aktif yurttaşlığın" hem de özel gönüllü faaliyet dürtüsünün gelişeceği ve aynı zamanda "halkın bağışlarıyla destekleyeceği hizmetleri seçmesinin" önünün açılacağı iddia edilir (Eakin, 2001: 2).

Oysa karşılaştırmalı analizlere dayalı ampirik yaklaşımların da gösterdiği gibi bu açıklama tarzı gerçekliği açıklamada başarısızdır. Devlet-üçüncü sektör etkileşiminin farklı formlarına dair ampirik analizler, söz konusu ilişkinin sanıldığının aksine daha en başından itibaren karşılıklı bağımlılığa ve işbirliğine dayalı; bu iki sektör arasındaki "işbirliğinin", çatışma ya da rekabetten daha öncelikli olduğunu gösterir. Günümüzde yaşıyor olduğumuz şey, hem nitelik hem de nicelik olarak yönetişim paradigmasının da etkisiyle bu işbirliğine dayalı mekanizmaların hiç olmadığı kadar artmış olması yanında ve ötesinde daha bir inceltilmiş, detaylandırılmış ve sıkı kurallara bağlanmış olmasıdır. Dolayısıyla kamu politikalarını şekillendirmede ve refah hizmetlerini sağlamada STK'ların son dönem artan rolünün bu doğrultuda radikal bir değişim olduğu ileri sürülse de (Yishai, 1998) bu ilişki tarzının yeni bir durum olduğunu söylemek zordur. Hem kamu politikasına yön vermede hem de refah hizmetlerinin görülmesinde STK'ların rolü nitel ve nicel olarak dönüşmüş olsa da bu işbirliğine dayalı ilişki tarzı geçmişten günümüze kadar sürmüş, özellikle bu işbirliğinin ağırlıklı bir yere sahip olduğu sosyal politika

alanında kamusal ve özel sosyal yardım arasındaki denge zamanla değişse de bu faaliyet karması değişmeden günümüze kadar devam etmiştir. Devletlerin 19. yüzyıldan beri özel olarak işletilen hayır kurumlarına ve barınma yerlerine kaynak sağladıkları gerçeği bir yana (Valverde, 1995: 37; Gilmore, 2007: 45; Alexander, Nank & Stivers, 1999), başta sosyal yardım işlevi olmak üzere devletin her anlamda menzilinin genişlediği Keynesçi modelde bile bu tür örgütlerin, bırakın ortadan kaybolmak, daha önce olmadığı kadar gelişmesinin nedeni işte bu bağımlılık ve işbirliğidir.

2.1. Keynesçi Dönemde "Üçüncü Sektör": Hayırseverlikten Kurumsal İşbirliğine

Genel olarak fakat yanlış biçimde refah devletinin ortaya çıkışıyla birlikte toplumda devletin rolü genişlerken kâr amacı gütmeyen gönüllü örgütlerin hiç olmadığı kadar önemsizleştiği, işlevlerinin devletin genişleyen menziliyle birlikte yerinden edildiği varsayılır. Gerek refah devletinin inşasının sivil toplumun (aile, kilise ya da gönüllü örgütler) başarısızlıkları karşısında desteklenmesi gerektiğini ileri süren "sosyal liberaller"; gerekse de refah devletinin müdahaleci politikalarıyla sivil toplumu sömürgeleştirdiğini ve canlılığına darbe vurduğunu iddia eden geleneksel muhafazakârlar ve neo-liberaller, olumlu ya da olumsuz olarak ele alsınlar, refah devleti modelinin devlet ve üçüncü sektör/sivil toplum arasındaki bu sıfır toplamlı ilişkiyi benimserler (Evans & Shields, 1998: 5-6). Kamusal politikaların belirlenmesinde başta sendikalar olmak üzere sivil toplumun rolü ve refah devletinin üç ayaklı yapısı (devlet-sermaye-işçi sınıfı) bilinen bir vakıa olmakla birlikte, söz konusu dönemde refah devleti hizmetlerinin görülmesinde sivil toplum

aktörlerinin oynadığı ağırlıklı rol daha az bilinen ve değinilen bir olgu olmuştur. Refah devleti döneminde vurgu büyük ölçüde devlet kapasitesi inşası üzerine olduğundan, bu tür hizmetleri gören sivil toplum aktörlerinin ağırlığı ve yeri her ne kadar göz ardı edilmiş ya da Hall'ın tabiriyle "görünmez" kalmış olsa da sanıldığından çok daha fazladır (1997: 47). Özellikle yeni muhafazakâr ve neoliberallerin iddialarının aksine Keynesçi dönem refah ve diğer sosyal hizmetlerin görülmesinde "hayırsever" örgütlerin rolünü yerinden etmemiş; aksine örgüt ve pratikleri itibariyle toplum merkezli "kamusal hizmet" sağlayıcılar olmaları yönünde onları paternalist hayırsever köklerinden koparmış ve söz konusu refah sisteminin içerisine dâhil ederek bir nevi kurumsallaştırmıştır. Böylelikle hiç olmadığı kadar genişlemiş idari bir devletin gelişmesiyle boyut ve ölçeği itibariyle geri çekilmek ya da küçülmek bir yana, geçmişe nazaran üçüncü sektörün benzersiz bir gelişme yaşadığı görülür (Evans, Richmond & Shilds, 2005: 74-75).[13] Bu doğrultuda söz konusu dönemde hem devletin hem de üçüncü sektörün birbirine bağlı olarak "simbiotik" ve "dinamik" bir ilişki çerçevesinde birarada geliştikleri iddia edilmiştir (Salamon, 1995: 2; Scott, 2003: 14). Öyle ki bu yapının bazılarınca devlet ve üçüncü/gönüllü sektörün işbirliğine dayalı bir "karma sosyal ekonomi" olarak da adlandırıldığı görülür (Valverde, 1995). Bu karma sosyal ekonomide sosyal yardım sunumu devlet tekelinde değil, gene kamu sektörünün finansal desteğiyle fakat devlet ve özel olarak işletilen ve yönetilen inisiyatiflerin bir kombinasyonu yoluyla

[13] Yirmi dört ülkeyi kapsayan araştırmalarında Salamon ve Sokolowski (2001), devletin yüksek düzeyde hizmet provizyonunun düşük düzeyde gönüllü faaliyete yol açacağına ilişkin neoliberal varsayımın tam zıddı sonuçlara ulaşmışlardır. Buna göre, İsveç ve Finlandiya gibi "aşırı müdahaleci" devletler yüksek oranda gönüllülüğe sahipken; Avustralya, İrlanda ve ABD gibi orta düzeyde hükümet harcamasına sahip ülkeler orta düzeyde gönüllülüğe; çok düşük düzeylerde hizmet harcamaları yapan Meksika ve Romanya gibi ülkeler en düşük düzeyde gönüllülüğe sahiptirler. Bu tür bir bulgunun, hizmet provizyonunda hükümet müdahalesinin özel gönüllü faaliyeti "dışladığı" (*crowd out*) önermesiyle çeliştiği görülür.

gerçekleştirilmiştir. Bu "simbiotik" ilişkide üçüncü sektör kuruluşların sosyal yardım işlevi sanıldığı gibi en azından finansal olarak "özel" değil, ağırlıklı olarak devlet fonlarına ve düzenlemesine tabidir (Salamon, 1997). Benzer şekilde pek çok "kamusal sosyal yardım" programı, "soysal yardım politikasının icrasına yardımda" ya da "siyasi eksikliklerin telafisinde" özel ya da hükümet dışı kuruluşlara bel bağlamışlardır (Valverde, 1995: 106).

Bununla birlikte özellikle sosyal hizmet alanındaki bu ilişki biçimi hiçbir zaman iki sektörün birbirini ikame ettiği değil daha ziyade "tamamladığı" bir tarzda yürütülmüştür. Bu anlamda Keynesçi dönemin üçüncü sektör sosyal hizmet sunumu, devletin merkezi konumuyla yer değiştiren değil; hizmet sunumunun bireyselleştirilmesi, tabanının partiküler ihtiyaçlarına daha iyi cevap vermesi anlamında sosyal ihtiyaçların karşılanmasını daha bir derinleştirmeye çalışan, devletçe karşılanan tek tip hizmetlere bir "ilave" olarak görülmüştür. Başka bir deyişle bu dönemde kâr amacı gütmeyen, gönüllü örgütlerin rolü devletin sağladığı kamusal hizmetlerin yerini almak ya da bunları yerinden etmek değil sistem içi boşlukları doldurmak ve böylelikle Keynesçi refah devleti önlemlerini "tamamlamaktır" (Evans, Richmond & Shilds, 2005: 76). Bu sektör "kolektif hizmetlerin" öncelikli sağlayıcısı olma kapasitesi açısından tabiatı gereği sınırlı olarak kabul edilmiş; devlet, adil bir temelde bütün toplumsal kesimlere tek tip hizmetler sağlarken, üçüncü sektör kuruluşlar farklı toplum kesimlerinin spesifik ihtiyaçlarına göre şekillenen "bireyselleştirilmiş" hizmetler sağlamaya çalışmışlardır. Bununla birlikte bu kuruluşlar yalnızca toplumsal "hastalıkların" önlenmesine odaklı hizmetler vermekle kalmamışlar, göreli bir toplumsal uzlaşma ve uyum politikası çerçevesinde meşruiyet kazanmaya çalışan böyle bir sistem dahilinde, marjinal

toplum unsurlarının içerilmesi ve klasik tabiriyle "sessizlere ses verilmesi" doğrultusunda hak savunusu faaliyetleri de üstlenebilmişlerdir. Tüm bunlar bir araya getirildiğinde üçüncü sektör örgütlerin Keynesçi dönem açısından belki de en ayırtedici niteliklerinin, refah sistemi içerisindeki önceki dönemlerin "hayırseverliğini" aşan rolleri ve Keynesçi refah devleti yapısına olan bu "tamamlayıcı" destekleri olduğunu söylemek mümkündür (Evans, Richmond & Shilds, 2005: 75).

Diğer taraftan aynı dönemde uluslararası kredi ve kalkınma kuruluşları nezdinde "Uluslararası Keynesçilik" de, yardım alan çevre ülkelerde "kalkınmacı devlet" pratiklerini ve dolayısıyla kalkınmada devletin öncü rolünü benimsemesi dolayısıyla, kalkınma fonlarını doğrudan bu ülkelerin hükümetlerine yönlendirme yoluna gitmiştir. Tıpkı Refah Devleti modeli uygulayan Batılı ülkelerde olduğu gibi, Üçüncü Dünya ülkelerinde de devlet, dönemin ruhuna uygun olarak, "kamusal çıkar" ya da "genel refahın" vücut bulması şeklinde sosyal demokrat anlamına uygun şekilde kullanılırken, "sivil toplum", dinsel örgütler, iş örgütleri, sendikalar vb. çerçevesinde temsil edilen "özel hizipçi çıkarlara" referansla ele alınmıştır. Bununla birlikte buralarda da, günümüzdeki anlamıyla gönüllü, kar amacı gütmeyen "üçüncü sektör" örgütlerin varlığından söz edilebilir. Uzun süredir Üçüncü Dünya'da yardım faaliyeti yürüten Kilise örgütlenmeleri bilinen bir olgu olsa da, çoğunluğu II. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkmış olan daha liberal geleneklere sahip (OXFAM gibi) diğer Batı orijinli örgütlerin sonradan bunlara katıldığı görülür (Ryfman, 2006: 20-24). Diğer taraftan aynı dönemde Üçüncü Dünya ülkelerinde, daha sınırlı ve batıdaki benzerleri kadar kurumsallaşmış olmasa da, kalkınma literatüründe "Cemaat Temelli Örgütler" (*Community-Based Organizations*) ya da "Taban Örgütleri" (*Grassroots*

Organizations) olarak adlandırılan ve II. Dünya Savaşı sonrasında yoksulların temel ihtiyaçlarını karşılamada post-kolonyal devletlerin başarısızlıklarına bir yanıt olarak ortaya çıkmış olan yerli örgütlerin de belirmeye başladığı görülür. Çoğunlukla liderleri, bağımsızlık sonrası dönemin kadın ve radikal sol hareketlerinde aktif olarak yer almış, toplumsal olarak bilinçli, orta sınıf yurttaşlardan oluşan bu örgütler, "sosyal adalete dayalı bir kalkınma" yaklaşımını teşvik etmişler ve sağlık ve ekonomiyle ilgili projeler yanında siyasi haklarla ilgili kampanyalar da yürütmüşlerdir. Çoğunlukla devlet ve uluslararası kuruluşların patronajından bağımsız, canlı bir siyasi kültürün sembolleri olarak kabul edilen bu örgütler, doğrudan ulusal ve uluslararası resmi fonlara konu olmasalar da, çoğunlukla uluslararası düzeyde faaliyet yürüten (OXFAM ve SIDA gibi) çeşitli Batılı STK'ların birlikte hareket etmeye ve fon sağlamaya hevesli oldukları örgütler haline gelmişlerdir (Kamat, 2003; 2004; Veltmeyer, 2005). Dolayısıyla buralarda da devletin, en azından ideal düzeyde, ekonomik kalkınma ve refahı gerçekleştirmenin temel faili olarak görüldüğü ve bu tür sivil toplum örgütlerinin de her ne kadar metropol ülkelerdeki benzerleri gibi devlet (ya da uluslararası aktörlerin) yardımına konu ve onlar kadar kurumsallaşmış olmasalar da devleti "tamamlayıcı" bir desteklerinden ve bu desteği aşan bir kamusal yarar fikrine bağlılıklarından söz etmek mümkündür.

2.2.Neoliberal Dönemde "Üçüncü Sektör": İşbirliğinden Taşeronlaşmaya

1980'ler ve 1990'lar boyunca yönetişim yapılarının Keynesyen kurum ve süreçlerden neoliberal olanlara doğru evrilmesi, hem Kuzey hem de Güneyde, üçüncü sektör kuruluşların devlet ya da devletlerarası kuruluşlarla olan ilişkilerini de

bütünüyle değiştirmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi her şeyden önce bu "yeni" yönetişim yapısı dâhilinde önerilen temel şey, neoliberalizmin "minimal" devlet modeliyle paralellikleri açık bir "kürek çeken" değil "dümen tutan" devlet modelidir. Bunlardan ilki, "etkisiz", "hantal" ve "aşırı pahalı" olarak kabul edilen merkezi devlet sorumluluklarının ağırlıklı bir yer tuttuğu "refah devleti" ya da "kalkınmacı devlet" model ve pratiklerini ifade ederken, ikincisi bu sorumlulukların yerele, özel ya da üçüncü sektör kuruluşlara devredildiği ve dolayısıyla "küçük", "etkin" ve "fırsat yaratan" bir devlet modelidir. Bu ikincisi için yapılması gereken öncelikli politika, devletlerin gerek "refah" gerekse de "kalkınma" hedefleri açısından (kısaca "kürek çekmek" metaforunun ifade ettiği) işlevlerinin özel ya da üçüncü sektör kuruluşlara "boşaltımı" (*off-loading*) ya da "devri" (*devolution*) yoluyla devletin bu sorumluluk ve "yüklerden" kurtarılması ve dolayısıyla bu alanların mümkün olduğunca siyasetin dışına taşınmasıdır (Wolch, 1990; Alexander, Nank & Stivers, 1999; Murray, 2004). Burada "refah" ve özellikle de "kalkınma", devletin yönlendiriciliğindeki makro ekonomik politikalar yoluyla gerçekleştirilecek nihai bir hedef değil, aksine devletin bu müdahaleci formlarının ortadan kaldırılmasıyla, her ne kadar "arızi" başarısızlıklar vuku bulabilse de, neredeyse kendiliğinden halledilecek meseleler olarak görülmeye devam eder. Burada "yeni" olan şeyse 1990'lı yıllarla birlikte DB gibi uluslararası örgütler nezdinde "yönetişime" ve sınırlı da olsa bir devlet müdahalesine kapı açan bir "piyasa başarısızlığı" kabulünün ortaya çıkmasıyla birlikte, Keynesçi modelde olduğu gibi devletin doğrudan müdahalesine geri dönüşe yol açmayacak bir tarzda (ve "dümen tutma" metaforunun anlattığı şey doğrultusunda) bu başarısızlıkları telafi edecek yeni "yönetişim" mekanizmalarının devreye sokulmasıdır.

Üçüncü sektör-devlet ilişkisinin yeni dönemde çerçevesini çizen bu yeni "yönetişim" mekanizmaları, her ne kadar "ortaklık" ya da "paydaşlık" şeklinde bir çerçeveye oturtulsa da, temel çatısını oluşturan temel yaklaşım Yeni Kamu İşletmeciliği paradigmasıdır. Daha önce de değinildiği gibi Yeni Kamu İşletmeciliği temelde iki varsayım etrafında nitelenir: (a) serbest piyasa rekabetinin örgütsel performansın artırılması için yegâne strateji olduğu ve (b) özel sektör teknoloji ve pratiklerinin daha üstün ve işletmeciliğin, bütün örgütsel formlara uygulanabilecek, genel bir pratik olduğu (Kaboolian, 1998). Devlet açısından bunun anlamı, bir taraftan eskiden devletin sorumluluğunda olan belirli işlevlerin mümkün olduğunca piyasa alanına terk edilerek doğrudan özelleştirilmesi, özelleştirilemediği durumlarda ise "piyasa benzeri" mekanizmalar yaratılmak suretiyle bu alanlarda daha dolaylı piyasalaştırma yöntemlerine başvurulmasıdır. Bu doğrultuda, yerine getirilmemesi halinde ciddi toplumsal sonuçlar doğurabilecek ve dolaysıyla hükümetler açısından maliyetli ikinci grupta sayılabilecek sosyal hizmet alanlarında, Salamon'un (1993) "refahın piyasalaştırılması" dediği şey doğrultusunda, gerek özel gerekse de üçüncü sektör kuruluşlara ihale yöntemine (*contracting-out*) başvurulduğu görülür. Bununla beraber, yeni dönemde kâr arayışlarını hükümetlerin mal ve hizmet sunumu yönünde genişletmeye çalışan büyük özel girişimlerin bu tür hizmetleri diğer piyasalaştırma tiplerinin aksine çok da kazançlı görmemesi, çoğunlukla bu alanın küçük firmalara ya da "üçüncü sektör" örgütlere kalması sonucunu doğurmuştur (Van Gramberg & Bassett, 2005: 9). Bu geri kalanlar içerisinde ise, özellikle kalkınma uzmanları, donörler ve devletler tarafından üçüncü sektör kuruluşlar ya da STK'lar, kâr amacı güden firmalara göre karşılaştırmalı avantaja sahip, devletin uzanamadığı toplumsal kesimlere ulaşabilen ve daha da önemlisi ucuza ve daha fazla çalışan "bağımsız"

sosyal hizmet örgütleri olarak görüldüklerinden bilhassa tercih edilmişlerdir (Escobar, 1992; Feldman, 1997; Townsend, Porter & Mawdsley, 2002). Daha da önemlisi kendilerini kâr dürtüsüyle değil söz konusu hizmet ve faaliyetlerin devamlılığı açısından daha geniş bir toplumsal sorumluluk bilinciyle tanımlıyor olmaları, hem "verimlilik" (ya da daha küçük bütçeler) ve hem de hizmetlerin sürdürülebilirliği açısından, devlet ya da uluslararası aktörler nazarında bu tür örgütleri en uygun "ortaklar" haline getirmiştir.

Ancak daha önce de belirtildiği gibi sosyal hizmet ve programların üçüncü sektöre ihale edilmesi yöntemi yeni bir olgu değildir. Salamon'un (1997) da işaret ettiği gibi 1960'lardan beri pek çok sağlık ve sosyal hizmet işi, hükümet kontrat ve programları yoluyla bu tür kuruluşlara yaptırılmıştır. Özellikle Refah Devleti modelinin zirvede olduğu dönemlerde bu durum, üçüncü sektör örgüt gelirlerinin temel kaynağı olarak hükümet fonlarının, özel hayırsever kuruluşlardan elde edilen fonları büyük ölçüde aşmasıyla sonuçlanmıştır. Yeni dönemde üçüncü sektöre hizmet ihalesini Keynesçi modeldekinden farklı kılan belki de en temel husus, devlet-üçüncü sektör ilişkisini, söz konusu hizmetlerin temini açısından ikincinin ilkini "tamamladığı" değil, olabildiğince "ikame ettiği" bir biçime kavuşturmaya yönelik güçlü eğilimdir (WALD, 2001: 11). Bu durum elbette ki bu tür örgütlere çok ciddi miktarda fon akışı anlamına gelmiş; sosyal yardım fonlarının büyük oranda bu örgütlere kaydırılmaya başlanması da, sırf bu fonlar için faaliyet yürüten ve rekabet eden devasa bir STK sektörü ortaya çıkarmıştır. Ancak belirtmek gerekir ki, önceki dönemdeki "tamamlayıcı" ilişkinin yerini bir tür "ikame" ilişkisine dönüşmesi ve bu doğrultuda fonlamadaki bu ciddi artışa karşın, üçüncü sektör örgütlerin belirli hizmetler açısından tam anlamıyla devletin yerini alması mümkün olmamış; yapısı

itibariyle bu örgütler hükümetlerin ya da piyasa ekonomisinin karşıla(ya)madığı topluluk/cemaat bazlı, sorun ve proje odaklı hizmetlerin görülmesi amacıyla oluşturulduklarından genel refahtaki ve dolayısıyla yeniden paylaşımdaki rolleri çok düşük kalmıştır (O'Connell, 1996). Kaldı ki, her ne kadar toplamda fonlama miktarında ciddi bir artış söz konusu olsa da, aynı dönemde bu tür örgütlerin sayısındaki devasa artış ve kaynak dağıtımının "ucuz" ve "esnek" bir yolu olarak görülmelerine karşın bu örgütlere bırakılan hizmet alanlarının çeşitliliği ve ağırlığı birlikte düşünüldüğünde hem sektör hem tek tek örgütler hem de hizmet alanlar açısından bu ikamenin marjinal düzeyde kalması sonucunu doğurmuştur (Roy, 2004; Nielsen, 2008).

Üçüncü sektör örgütler üzerinde kaldırabileceğinden fazla yük bindirmesi bir yana bu süreci geçmiştekinden faklı kılan en temel hususlardan biri de, tıpkı devletlerde olduğu gibi bu tip örgütlerin de işletmecilik yaklaşımı doğrultusunda faaliyet yürütmeye zorlamasıdır. Bu yaklaşımda hemen her şey verimlilik ve bu doğrultuda ticari model ve pratiklerin her alanda kullanılması çerçevesinde anlaşıldığından, yalnızca devletin değil üçüncü sektör örgütlerin de aynı mantık çerçevesinde faaliyette bulunmaları istenmiştir. Kâr amacı gütmeyen örgütler açısından bu, bir yandan birbirleriyle ve kâr amacı güden kuruluşlarla rekabete zorlanmalarında diğer taraftan geçmiştekine göre çok daha sıkı şartlara bağlanmış kontratlarda ifadesini bulur (Alexander, Nank & Stivers, 1999: 452-435). Bu nedenle yeni dönemdeki ihale yöntemi "rekabetçi ihale" (*competitive tendering*) ya da "rekabetçi sözleşmecilik" (*competitive contractualism*) olarak adlandırılır. Temel motivasyonunu Yeni Kamu İşletmeciliği yaklaşımından alan bu yönteme göre, en "etkin" hizmet sunumu ancak, performans ve sonuç bazlı ölçüm kriterlerine sahip

devlet kontratları için rekabet ederek gerçekleştirilebilir (Van Gramberg & Basset, 2005). Bu yöntemin "rekabet" boyutu, bu tür hizmet ihalelerinin genellikle açık teklif usulüyle, tümüyle en az teklif verenin kazanması üzerine kurulu olması ve dolayısıyla kamusal yarardan ziyade "parasal değer" düşüncesine dayanmasıdır (Evans, Richmond & Shilds, 2005: 81). Diğer boyutu ise, bu ihalelerin faaliyet, harcama ve çıktılar açısından çok sıkı kurallara, prosedürlere ve hesapverebilirlik ölçütlerine tabi tutulduğu ve çerçevesini büyük ölçüde fon veren kurum ve kuruluşların çizdiği yalnızca belirli tipte "kontrat", "program" ya da "projelere" bağlanmasıdır (Mitchell, 2001). Her iki durumda da, kamusal yarardan çok verimlilik, örgütsel etkinlik ve bunların fon sağlayanlarca sıkı denetimi ön plandadır (Scott, 2003; Gibson, O'Donnell & Rideout, 2007). Eakin'in de belirttiği üzere, bu "kontrat ya da program bazlı fonlamada, genellikle programın gerçekleştirilmesi ya da fonlanmasına hemen hemen hiç esneklik tanımayan artan hesapverebilirlik zorunluluklarının eşlik ettiği, belirli çıktılara ve fonlamanın çok yakından denetimine dayalı tanımlanmış hizmetlerin alınması" söz konusudur (2001: i). Bunun anlamı "temelde yakın entegrasyon ve karşılıklı güvene dayalı" refah devleti dönemine özgü eski işbirliği sistemlerinin yerini "daha fazla rekabete, sınırlı zamanlı sözleşmelere, yasal kontrol ve hesapverebilirliğe odaklı" yenisinin almış olmasıdır (Eikås & Selle, 2002: 48). Burada üçüncü sektör kuruluşlardan her koşulda, hem yapı hem de pratikleri itibariyle giderek daha fazla özel sektöre benzemesi yönünde güçlü bir basınçtan söz etmek mümkündür (Alexander, Nank & Stivers, 1999: 456; Ramia, 2003).[14] Yeni dönemde muazzam bir teveccüh gören bu fonlama tipinin, hizmet

[14] William Ryan'a (1999) göre, genel olarak yeni kamu işletmeciliğinden ve özelde hizmet alımı ve rekabetedebilirlikten dolayı kâr amacı gütmeyen örgütler bu dönemde kendilerini dört olası tercihle karşı karşıya bulmuşlardır. İlk olarak kendileri gibi kalırlar ve hükümet ve kar amaçlı sektörle rekabet edebilirler. İkinci olarak kendilerini bir şirket tarafından satın alınabilir hale getirirler. Üçüncü olarak

provizyonunda gönüllü sektör örgütlerin sözde "verimsizliğine" özel sektörün "titizliğini" getireceği düşünülmüştür (Evans, Richmond & Shilds, 2005: 81). Bu şekilde söz konusu fonlama rejimi günümüzün özel ya da kamusal bütün kurumsal yapılarına sirayet etmiş "işletmecilik yaklaşımının" (*managerialism*) üçüncü sektör kuruluşlara girişine ve dolayısıyla ticari değer ve pratiklerin üçüncü sektör kuruluşların hizmet sunumundaki "el altından kültürel hakimiyetine" hız kazandırdığı söylenmiştir (Taylor, 2002: 98-99). Rekabete dayalı ihale ve sözleşmeler yoluyla bütün girdi ve çıktıların daha en başından belirlendiği ve sıkı kural ve hesapverebilirlik ölçütlerine bağlandığı bu yöntem, Walsh'ın işaret ettiği gibi, kamusal hizmet üreten üçüncü sektör kuruluşlar üzerine ekonomik bir disiplin dayatılarak daha fazla verimlilik sağlanması, hizmet sunumunun depolitizasyonu, çıktı tahsisi ve risklerin hükümetlerden uzaklaştırılarak yeniden paylaştırılması gibi hedeflerle, bir piyasa çatısı oluşturmanın en temel yaklaşımını oluşturmuştur (1995: 26).

Ulusal düzeydeki bu dönüşümün izlerini yeni dönemde uluslararası kalkınma yardımlarındaki dönüşüm bağlamında da takip etmek mümkündür. İlk olarak bu dönemde uluslararası finans ve kalkınma kuruluşlarının kalkınma yardımlarını, geçmişte olduğu gibi devletlerden ziyade, doğrudan STK'lara yönlendirme yönünde güçlü bir trend göze çarpar (Townsend, Porter & Mawdsley, 2004: 872). Örneğin, toplam yıllık çokuluslu yardım akışının yaklaşık üçte biri (27 milyar dolar) STK'lar yoluyla dağıtılmaya başlanmış ve sayısı son on yılda yaklaşık 10,000'den 80,000'e çıkmış olan projelerin yürütülmesinde bunlar başat aktör haline gelmişlerdir ("The

bir şirket olabilirler. Ve son olarak bunlar, stratejik birleşmeler/ittifaklarla meşgul olabilirler ve çoğunlukla örgütlerarası ve/veya sektörlerarası networklerin parçası haline gelirler.

Future of Aid: The Scramble in Africa", 2008*'den aktaran* O'Reilly, 2011: 208). Finans kuruluşları, bir yandan yapısal uyum politikaları doğrultusunda sosyal alandan devlet desteğinin çekilmesini dikte ederken, tam da aynı sosyal hizmetlerin gerçekleştirilmesi için yardımlarını kalkınma STK'larına yönlendirmişler ve bu da, bu tür yardımların en yoğun olduğu Güney ülkelerinde faaliyet gösteren yerel ya da uluslararası kalkınma STK'larının sayısında ciddi bir patlamayı beraberinde getirmiştir (Robinson, 1997; Wood, 1997; Kamat, 2003: 90). Dahası STK'ların öncülük ettiği bu yeni "aşağıdan" kalkınma anlayışı, geçmişte murat edildiği gibi merkezi ve uzun vadeli bir vizyonla değil, çoğunlukla neoliberal "güçlendirme", "kendine yetme" gibi neoliberal nosyonlar çerçevesinde fonların (emek ya da girişimci olarak yoksulların piyasaya dâhil edilmesi başta olmak üzere) sıkı koşul ve çıktılara bağlandığı, tabanın kendi refahlarından sorumlu hale getirilmesine ve dolayısıyla bu alanlarda devlet müdahaleciliğini asgariye indirmeye dayalı kısa vadeli sınırsız sayıda parçalı proje çerçevesinde anlaşılmaya başlanmıştır. OECD ülkelerinin ve uluslararası finans ve kalkınma örgütlerinin bu tür projelerin yürütülmesine mümkün olduğunca STK'ları dâhil etmesi ve dahası, Weiss'in (1999: 13) deyişiyle, bu projelerin "toptan" değil giderek "perakende" bir yapıya sahip olmaya başlaması, "hem yardım hem de kakınmanın özelleşmesine" ve "piyasa güdümlü bir yardım sisteminin" ortaya çıkmasına sebep olmuş ve bunun beraberinde getirdiği rekabetçilik ve "proje bazlı" fonlama anlayışı, nihayetinde tıpkı Kuzeydeki gibi, isteyerek ya da istemeden bu yardımlara konu gerek ulusal gerekse de uluslararası STK'lar arasında giderek işletmecilik yaklaşımının hâkimiyetine yol açmıştır. Sonuç hiç de şaşırtıcı olmayan bir biçimde bu STK'ların da hem örgütsel hem de işlevsel düzeyde giderek kâr amaçlı firmalara benzemeye ve bu iki sektör

arasındaki farkın ikinciler lehine yok olmaya başlamasıdır. Örneğin, Ramia (2003) bu rekabet ortamı içerisinde uluslararası STK'ların hem yapısal (örgütsel görevlerin, ofislerin ve üyelerin nasıl verimlilik ve etkililikle ilişkilendirileceği) hem de stratejik olarak (örgütlerin sürdürülebilir rekabet üstünlüğü sağlamada kullanacağı performans artırma planları ve eylem tarzları) çokuluslu şirketleri "taklit etmeye" başlamalarından söz eder. Dahası bu rekabet, Donini'nin (1996: 91) işaret ettiği gibi "sekiz büyük uluslararası STK aile ya da federasyonun 8 milyarlık bir pazarın neredeyse yarısını kontrol etmeye başladığı" bir "oligopolleşmeyi" de beraberinde getirmiştir. Daha ayrıntılı düzeyde ise bu dönüşümün izlerini iç içe geçmiş üç süreç çerçevesinde takip etmek mümkün görünmektedir.

2.2.1. Makro Kalkınmadan Mikro Müdahale ya da Projelere

Ulusal ve uluslararası kalkınma ve kredi kuruluşları, STK'ları, çeşitli kısa vadeli "projeler" üzerinden fonlamayı tercih ederler ve Tendeler'ın (2004) işaret ettiği gibi projeler tasarlama ve bunların fonlanması söz konusu donörlerin günümüzdeki *modus operandi*si haline gelmiştir. Kalkınma alanında "projelendirme" ya da "projecilik", sosyal kalkınma ya da değişim hedefinin fon veren söz konusu kuruluşların ajandaları çerçevesinde kapsamı belirlenmiş, kısa vadeli, çoğunlukla birbirinden kopuk yürütülen, planlı, programlı ve sabit bütçeli bir projeye dönüştürülmesi anlamına gelir. Jad'a göre (2007:623), "kolektif sorun alanlarının, onları etkileyen ekonomik, sosyal ve politik faktörler göz önüne alınmaksızın, genel bağlamından soyutlanmış projelere dönüştürülme süreci" olarak "projecilik" ya da "proje kültürü", günümüzün STK-laşma sürecinin en temel ayaklarından birini oluşturur. Daha kapsamlı toplumsal kalkınma yaklaşımları yerine spesifik projelere

vurgularıyla fonlama programları bu dar perspektifi doğrudan teşvik etmiş (Taylor, 2007: 312) ve bu da STK'ları uzun vadeli yapısal değişimler yerine çoğunlukla kısa vadeli, acil projelere odaklanmaya itmiştir (Dolhinow, 2005: 574).

Tarihsel olarak askeri silah ve teçhizat üretimi alanda ortaya çıkmış olan "proje" yaklaşımı, çok geçmeden özel sektörün ve son olarak özellikle kalkınma alanında devlet ve uluslararası aktörlerin sıkça kullandığı bir yöntem haline gelmiştir. İkinci Dünya Savaşı sırasında askeri teçhizat üretimi için "zaman, para, materyal ve insanların bir organizasyon yöntemi" olarak ortaya çıkmış olan bu yaklaşım, sonrasında Soğuk Savaş ve beraberinde getirdiği silahlanma yarışının ortaya çıkardığı askeri üretim alanındaki karmaşıklığa ve daha kısa süreli askeri üretim baskısına bir yanıt olarak bir hayli yaygınlaşmıştır (Kerr, 2008: 96). Proje yaklaşımında temel vurgu etkinlik ve verimlilik olduğundan, özel sektöre geçişi de neredeyse eş zamanlı olmuş ve "zaman ve ölçek olarak sınırlı, somut projeler dahilinde olayların akışını organize etmeye" dayalı bu yöntemin, "örgütler açısından birbiriyle alakalı pek çok faktörün aynı anda değiştiği ve etkileşime girdiği" günümüz toplumunun artan karmaşa ve değişim hızına en uygun çözüm olacağı düşünülmüştür. Ayrıca göreve özgü (*task spesific*) ve sınırlı zamanlı bir çalışma formu ve "iş organizasyonu" olarak bu yöntemin, "aşırı görev odaklılık", "daha iyi öğrenme koşulları", "yenilik ve esneklik", "kontrol açısından daha az bürokratik formlar" gibi nitelikleriyle, pek çok "normal" örgütün mücadele ettiği bürokrasi, atalet ve rijitlik gibi klasik problemleri ortadan kaldıracağı iddia edilmiş ve tüm bunların sonucu olarak pek çok endüstri ve firmada projeler, günümüzün normal çalışma biçimi haline gelmişlerdir (Packendorff, 2002). Bununla birlikte, askeri /bilimsel/teknolojik alandan sivil yönetim alanına taşındıkça, proje yaklaşımı, daha

özellikli ve detaylı anlamlar kazanmış; kendi kavramlarına sahip (proje yönetimi, proje yöneticisi, proje yönetim döngüsü, proje çerçevesi vb.) yepyeni bir literatüre ve çok geniş bir uygulama alanına kavuşmuştur. 1950'lerde "proje yönetimi" ifadesi tümüyle mühendislik ve inşaat endüstrileriyle sınırlı iken, günümüze gelene kadar neredeyse evrensel uygulanabilirliğe sahip bir "bilim" olarak görülmeye başlamış ve bu doğrultuda "projelerin bütçeler, hedefler ve iş programları doğrultusunda rasyonel olarak yürütülmesini sağlayacak çeşitli teknokratik planlama, uygulama ve raporlama araçlarına bağlandığı" pek çok standart proje yönetim modeli oluşturulmuştur (Räisänen & Linde, 2004: 103'*den aktaran* Kerr, 2008: 97).

Packendorff'un (2002) iş hayatının ve hatta "toplumun projelendirilmesi" (*projecticised society*) dediği sürecin son aşamasında bu yöntem, özel sektör çalışma usul ve prensiplerinin Yeni kamu İşletmeciliği yaklaşımı doğrultusunda kamusal faaliyet alanına girmesiyle birlikte, devlet ve uluslararası aktörlerce de çok kısa sürede sahiplenilmiş ve özellikle kalkınma alanında çok sık kullanılan bir yöntem haline gelmiştir. Bu doğrultuda geçmişte askeri silah üretimi için tasarlanmış bir teknolojinin, kalkınma alanında "insani ürün üretmenin" bir yöntemi haline getirilmesi çeşitli faktörlerce teşvik edilmiştir. Kuşkusuz ki hem işlevsel farklılaşmaya hem de "parasal karşılık", "verimlilik", "etkililik", "hesapverebilirlik" ve "denetime" olan neoliberal ilgi bu faktörlerin başında gelir. "İyi" ya da "modern" yönetişim ve Yeni Kamu İşletmeciliği gibi onun hakim formlarının "düşünme" (ya da politika oluşturma) ile "icra" (ya da uygulama) arasında koyduğu işlevsel farklılaşmaya uygun biçimde, (politika oluşturan) fonlayıcı ajanslar ve (bunları uygulayan) kontrata bağlanmış örgütler arasındaki ayrımın burada da ön planda olduğu görülür. Bu şekilde politika ve strateji sorumluluğu (ya da hedeflerin

belirlenmesi) merkezileştirilirken, bunların uygulanma sorumluluğu çeşitli örgütlere projeler yoluyla devir ya da ihale edilir. Diğer taraftan, proje ve projelendirme yaklaşımı, söz konusu ayrımın diğer bir ikizi olan "kürek çekme" ve "dümen tutma" metaforuna uygun şekilde, kalkınma açısından ilkini söz konusu örgütlere devrederken ikincisi dâhilinde "kalkınma" sürecinin –doğrudan ya da belirli bir mesafeden- kontrol ve denetimini mümkün kılar. Burada kontrol, doğrudan ve baskıcı bir tarzda değil, projeler ve projelerin aracılık ettiği "mantıksal çerçeve" (*logical framework*), "proje döngüsü" (*project cycle*), "standart değerlendirme teknikleri" (*standard appraisal techniques*) gibi "kontrol merkezlerinin isteklerine aracılık eden ve onları dışsallaştıran" bir dizi daha dolaylı kontrol ve hesapverebilirlik modelleri doğrultusunda gerçekleştirilir (Cooke, 2004). Son olarak, tanımı itibariyle "insanların, zamanın, mekanın ve paranın koordinasyonu ve organize edilmesi" olarak projeler, neoliberal verimlilik ve etkinlik nosyonuna en uygun modeli oluşturur. En çok da belirlenmiş hedeflerin gerçekleştirilmesi için kaynakların organize edilmesindeki varsayılan bu etkinlik ya da verimlilik nedeniyle, projeler, özellikle Soğuk Savaş sonrası süreçte uluslararası kalkınma alanında önemli bir rol oynamaya başlamışlardır (Kerr, 2008: 98-99).

Projelerin ve "projeciliğin" yaygınlaşmasının hem STK'lar hem de bunları fonlayan ulusal ya da uluslararası kuruluşlar açısından çok ciddi yansımaları olmuştur. Bunlardan belki de en önemlisi, daha kapsamlı sorun ve süreçlerin zaman ve ölçek olarak sınırlı görülmeye ve bunlara projeler gibi sınırlı araçlarla müdahale etmeye dönük bir kültürün her iki tarafta da yaygınlaşmış olmasıdır. Her şeyden önce "projecilik", refah, kalkınma ya da yoksulluk gibi kapsamlı meselelerin bütüncül ve kuramsal uygulamalardan çok, giderek artan oranda birbirinden kopuk, süreklilik

arzetmeyen, teknik müdahalelerden oluşmasına yol açmıştır (Peirce & Stubbs, 2000). Donais'e göre "somut, ölçülebilir (ve raporlanabilir) sonuçların ortaya çıkarılmasına dayalı birbirinden kopuk, kısa vadeli müdahaleler" olarak projeler, pek çoğunun tek seferlik yapısı nedeniyle, ortaya çıkardığı faydaların çoğunun en iyisinden gelip geçici olması sonucunu doğurur ve uzun vadeli sonuçlara izin vermez (Donais, 2012: 68). Bu anlamda burada Refah devleti ya da Kalkınmacı devlet modeline özgü bir yeniden paylaşım meselesinden bahsetmek mümkün görünmez (Karyeija & Basheka, 2012). Örneğin Tendeler'in işaret ettiği gibi (2004), tarihsel olarak sosyal güvenlik ve diğer sosyal sigorta mekanizmaları gibi yoksulluk konusunda en yaygın kanıtlanmış etkiye sahip sosyal politika alanındaki reform ve yükümlülüklerin pek çoğu, "projelendirmeye" (*projectizing*) ya da diğer bir deyişle "mikrolaştırmaya" (*micro-izing*) dayalı yaklaşımlarının mütevazı girişimlerinden çok, yönetim, siyaset ve örgütlü grupların talepleri açısından çok geniş bir kapsamda yol almıştır. Dolayısıyla, çoğunlukla sorun odaklı ve gelip geçici yapısıyla projelerin, kendinden önceki uzun vadeli, kapsamlı ve hak temelli devlet müdahalelerinin tam zıddında yer aldığını rahatlıkla söylemek mümkündür.

Bu doğrultuda "projecilik", aynı zamanda, "güçlü kalkınma ajanslarının kalkınmayı depolitize etme ve onu teknik ve mekanik bir soruna dönüştürmesinin" bir yolu olarak görülür (Biggs, 2003). Bu şekilde altta yatan sosyal, etik, moral ve siyasi pek çok sorun karartılır ve depolitize edilmiş teknik bir uygulamaya dönüştürülür. Burada çoğunluğu yukarıdan aşağıya dayatılan ya da genel çerçevesi yukarıdan belirlenmiş tek tip projeler yoluyla, yalnızca soruna kaynaklık eden yerel ve sistemik nedenler değil, aynı zamanda bu "her bedene uyan" projelerin ortaya çıkarabileceği dolaylı ya da doğrudan olumsuz etkiler de çoğunlukla hesaba katılmaz

(Grugel, 2003). Örneğin Belloni (2007), uluslararası alanda "projeciliğin", özellikle zayıf devletlerde yurt içi kurumsal ve yerel kapasiteyi artırmak bir yana, tahrip ettiğini iddia eder. Bu yapısıyla "projecilik", Belloni'ye göre, müdahalelerin yukarıdan aşağı bir girişim haline gelmesine ve kısa dönemli etkinlik adına yerel bilgi, yetenek ve isteklerin görmezden gelinmesine yol açmıştır. Örneğin, Mozambik örneğinden hareketle Doyle & Patel, birinci basamak sağlık hizmetlerini desteklemek üzere STK'lar yoluyla fon dağıtımının, bu ülkede, zaten kırılgan olan sağlık altyapısını istikrarsızlaştırdığından ve sağlık programlarının yerel kontrolünün altını oyduğundan bahseder. 1990'larda ihale işlerini yerine getirmek ve kapasite inşası süreçlerine katılmak üzere büyük kaynaklara sahip STK'ların Mozambik'e geniş ölçekli akını, sağlık çalışanlarının daha cazip kazançlar sağlayan bu örgütler lehine resmi sağlık sisteminden çekilmesine neden olmuş, dahası bu durum devletin bu alanı neredeyse söz konusu örgütlere terk ederek daha kalıcı yeni yatırımlar yapmasının önüne geçmiştir. Dolayısıyla bu örgütlerin kısa vadeli proje başarıları lehine ülkenin zaten zayıf olan mevcut sağlık kapasitesinin ve daha uzun vadeli yatırım planlarının baltalanması, STK'ların işi bırakmasının ardından kısa dönemli bu başarıların da ortadan kaybolabilme ihtimalinin sorgulanmasına yol açmıştır (Doyle & Patel, 2008: 1935).

Projeciliğin, özellikle STK'lar açısından, diğer bir yansıması ise, proje bazlı çalışma biçiminin örgütler içerisinde artan oranda kullanımının beraberinde getirdiği örgüt içi teknokratikleşme, uzmanlaşma ve artan işbölümüdür. Jad'a göre, her şeyden önce bu durum, proje yöneticileri ve teknokratlarının ellerinde iktidarın yoğunlaşmasına ve örgütler açısından ileri düzeyde parçalanmaya ve demobilizasyona yol açar (2007: 628). Planlama, programlama, kaynak yönetimi,

raporlama vb. gibi pek çok teknik meseleyi örgütün faaliyet merkezine oturtması yanında, en çok da bu durum, ortaya çıkardığı "proje dili" denen şeyde kendisini gösterir. Sampson (1996) Sovyet sonrası "geçiş" toplumlarında, yalnızca (Dünya Bankası kredileri ya da Soros Vakfı bağışları gibi) kaynakların değil, değer ve modellerin de "geçişinden" söz eder ve her ikisi açısından da yapı ve içerik olarak "projelerin" merkezi konumda olduğunun altını çizer. Hemen her şeyin projelere konu olabildiği bu "projeler dünyası", "proje yönetimi" ve "kaynak yaratma" gibi eğitimler ve bu yolla "geçiş" kavramlarının kusursuz şekilde aktarılmasını ve projelerin başarılı bir şekilde yürütülmesini sağlayan bir uzmanlar ordusu (danışmanlar, örgütler, destek ekipleri ve değerlendirme uzmanları vb.) yaratmıştır. Sampson'a göre, bu "uzman bolluğu" ve "eğitim istilası" söz konusu projeler dünyasının kendi dil ve söylemine sahip olmasını sağlar. Bu teknik dil yoluyla donörlerle yapılan sözleşmeler, "iş tanımı"; yabancı bir danışmana sahip olmak, "teknik destek"; bir ofis personeli, "proje yönetim birimi"; başkalarını eğitecek kişileri eğitmek, "eğitimci eğitimi"; ücretsiz bir bilgisayar almak, "altyapı geliştirme"; örgüt hedefleri ise "görev tanımı" olarak adlandırılmaya başlanır. Hem İngilizce hem de bu "proje dili", geçiş sahnesinde yer alan ulusaşırı aktörlerle gerçekleşecek iletişimi mümkün kılmanın yegâne araçları haline gelmiştir (Henderson, 2002: 156).

Bu "projecilik kültürü" örgütler açısından yalnızca zaman ve ölçek olarak sınırlı "soruna özel müdahaleleri" ve "kısa vadeli düşünme stratejilerini" değil, aynı zamanda "pragmatik stratejileri" de ön plana çıkarmıştır (Bagic, 2004: 222). Örneğin, Stubbs (2007b) toplumsal kalkınmanın "projelendirilmesi" ya da "teknokratikleşmesi" doğrultusunda yardım programlarının dikte ettiği "proje

kültürünün" aynı zamanda örgütler arasında bir "başarı kültürünü" de yarattığından bahseder. Bu kültür dahilinde, hızla sonuçlar elde etme ve bunları gösterme yarışı, işin kolayına kaçma, sonuçları abartma, enformel networklerden fayda sağlama gibi olgular neredeyse sıradan bir hal almıştır. Bu durum ironik biçimde projeciliğin dilinden düşürmediği geri besleme döngüleri, karşılıklı öğrenme, problemlerin ve başarısızlığın kabulü ve şeffaflık gibi meseleleri tümüyle dışlar. Eade de (2004) benzer şekilde söz konusu yönelimin, STK'ların mevcut durum hakkında gerçekçi tespitler yapmasını ve bu doğrultuda bir raporlamayı değil, donörlerin duymak istediği şeyleri söylemesine yol açtığını iddia eder. Belloni'ye göre de (2007), söz konusu kültür doğrultusunda hızlı sonuçlar elde etmek için ajans ve örgütler, uzun vadeli koşullar yaratmak yerine, kısa vadeli çıktılara ve çoğunlukla bunların manipülasyonuna yönelirler. Projenin "işe yarıyor" olduğunu gösterme baskısı, daha fazla başarıların ön plana çıkarılmasına ve ortaya çıkan problemlerin minimize edilmesine sebep olur ve böylelikle daha iyisinin nasıl yapılabileceğine ilişkin aklı başında bir değerlendirmeye ket vurur. Aynı zamanda, bu "pragmatik stratejiler", pek çok örgütü stratejik bir "rant kollama" davranışına itmiş ya da sırf bunun için faaliyet gösteren yeni STK'ların ortaya çıkmasını büyük oranda teşvik etmiştir. Örneğin Arabacı (2008), AB üyeliğinin ilanıyla birlikte Türkiye'de "projeciliğin" hız kazandığından ve pek çok STK'nın varlıklarının ve hayatta kalmalarının kaynağı olarak AB fonlarını görmeye başladıklarından söz eder. Bu durum STK'ları, AB projelerini elde etmek için hem "rant kollama" ve hem de bunun için gerekli teknik bilgiye sahip olma açısından büyük bir yarışa itmiş ve bu yarış, sınırlı kaynak ve siyasi ilgi için rekabete giren gruplar arasında çekişmeyi de beraberinde getirmiştir. (Arabacı, 2008; Değirmencioğlu, 2002).

2.2.2. "Çekirdek" Fonlamadan "Proje" ya da "Kontrat" Fonlamasına

Refah ve kalkınma meselelerinin STK'lar gibi mikro araçlar yoluyla ve projeler gibi mikro yöntemlerle çözülmesine dönük günümüzdeki bu kapsamlı yönelim, Keynesçi dönemin "çekirdek", "blok" ya da "ana" fon olarak adlandırılan fonlama rejiminin yerini büyük oranda "proje" ya da "kontrat" bazlı fonlama rejimine bırakmasına yol açmış ve bu da, geleneksel olarak yıllık devlet hibeleri (çekirdek fon) alan pek çok örgütü, "belirli öncelikli alanları hedef alan proje-bazlı fonlama başvurusu yapmaya ya da hükümet bakanlıkları ya da departmanlarıyla belirli programların gerçekleştirilmesi için hizmet alımı kontratlarına girmeye zorlamıştır" (Scott, 2003). Bu yeni fonlama rejimi, yalnızca metropol ülkelerde yerli halka hizmet sunan irili ufaklı pek çok STK açısından değil (Eakin, 2001; Hudson, 2002; Scott, 2003; Baines, 2006; Baines, 2010) , iki taraflı (Avrupa Birliği ve diğer Batı orijinli kalkınma ajansları) ya da çok taraflı (Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler) uluslararası donörlerin 1990'lı yıllarla birlikte giderek daha fazla doğrudan ya da uluslararası STK'lar aracılığıyla fon sağladıkları çevre ülkelerdeki yerli STK'lar için de çok yaygın olarak kullanılan bir yöntem halini almıştır (Cooley & Ron, 2002; Stoddard, 2003; Pfeiffer, 2003; Haque, 2004; Warren, 2005; Roberts, Jones & Fröhling, 2005; Agg, 2006). Bunun belki de tek istisnası çoğunlukla ulusal ya da uluslararası kalkınma ve finans kuruluşlarının çevre ülkelerdeki STK'lara fon dağıtımına aracılık eden ve hala daha "blok" ya da "çekirdek" fon alabilen Batı orijinli bir avuç büyük ulusal ya da uluslararası STK'dır (Pratt, Adams & Warren, 2006).

Baines'in (2010) belirttiği gibi "blok" ya da "çekirdek" fonlamadan proje fonlamasına bu geçiş neoliberal dönemin en büyük başarılarından biri olmuştur. Hem devlet hem de kâr amacı gütmeyen sektörün kendilerini "ticari birimler" olarak düşünmesini ve performans hedefleri, kalite testleri (*benchmarks*) ve aralıksız değerlendirmeler yoluyla çoğunluğu sayısal nitelikli kriterleri yerine getirmesini teşvik eden işletmecilik yaklaşımının ve yeni kontrol biçimlerinin etkisinde daha fazla rekabete, kontratlara, eksik fonlamaya, proje harcama ve çıktılarının sıkı kontrolüne dayalı bu rejim, üçüncü sektör örgütlere ya da STK'lara sağlanan ve yıllık düzenli hibelere dayanan daha önceki "çekirdek", "ana" ya da "blok" fonlamaya dayalı rejimin büyük oranda yerini almıştır. Her iki fonlama biçimi arasında üç temel farklılıktan söz edilebilir: İlk olarak çekirdek fonlama, program masraflarını karşılamanın yanı sıra temel idari ve örgütsel masrafların da karşılanmasına izin verirken, proje fonlaması çoğunlukla bu tür masrafları karşılamaz. İkincisi, çekirdek fonlama örgütlerde esneklik ve özerkliğe imkân veren bir yapıya sahipken, proje fonlaması, projelerin içeriği üzerinde fon sağlayıcılara çok geniş bir kontrol olanağı sağlar. Ve son olarak, çekirdek fonlama üçüncü sektör kuruluşların toplumsal açıdan daha yerleşik kurumlar inşa etmesini mümkün kılan görece uzun vadeli ve istikrarlı bir yapıya sahipken, proje fonlaması kısa vadeli ve çoğunlukla istikrarsızdır (Baines, 2006). Ancak Scott'un (2003: 3-4) da işaret ettiği üzere bu yeni fonlama rejimi, özel piyasayla ilişkili -rekabet, çeşitlilik, girişimcilik, inovasyon, sonuç odaklılık- gibi değer ve beklentileri, daha geleneksel -hesapverebilirlik, istikrar, hizmetten yaralananlara ve halka karşı sorumluluk, kamusal yarar- gibi değerler karşısında ön plana çıkaran çok daha etraflı bir felsefeyi yansıtır. Donörler açısından buradaki temel kaygı, bu tür örgütlere verilen paranın en efektif şekilde kullanımını

sağlayacak mekanizmaların mümkün olduğunca devreye sokulmasıdır: Donörlerin önceliklerine dayanan ve gerçekleştirilecek sonuçlara odaklı program ve projelere fonların yönlendirilmesi; program ve hizmetlere ayrılan fon oranını artırmak için idari masraflara desteğin azaltılması; kontratların yakından denetimi ve fonların belirlenen amaçlar için kullanılmış ve beklenen sonuçları gerçekleştirmiş olduğunun kanıtlanması yönünde örgütlerin zorlanması; örgütlerin farklı biçimlerde iş yapabilme ve daha azla daha fazlasını ve daha iyisini nasıl yapabileceğini göstermeye teşvik edilmesi; hizmetlerde gereksiz tekrarı ve boşlukları en aza indirmek ve ortaklıklar yoluyla örgütleri işbirliğine zorlayarak karmaşık problemlere daha entegre ve bütüncül çözümler getirmek; ve uzun vadeli finansal taahhütlerden kaçınarak değişen önceliklere ayak uyduracak bir esneklik sağlamak gibi söz konusu fonlama rejimine özgü tüm nitelikler temelde bu amacın birer yansımasıdır.

Temel hedef hizmetlerde etkinlik, verimlilik, performans ve dolayısıyla maliyetlerin düşürülmesi olduğundan her şeyden önce bu fonlama biçimi formel ya da enformel, doğrudan ya da dolaylı yollarla rekabeti mümkün olduğunca teşvik eder. Finansal açıdan hükümet fonlarına ve dolayısıyla bu fon miktarını etkileyecek hükümet kararlarına son derece bağımlı olan üçüncü sektör örgütler açısından (Zimmerman, 1996: 400; Alexander, Nank & Stivers, 1999: 455; Gibson, O'Donnell & Rideout, 2007)[15], hem kendi aralarında ve hem de refah "işlerini" yürütmek üzere yeni dönemde ortaya çıkmış kâr amaçlı özel girişimlerle, sınırlı sayıda fon ve kontrata ulaşmak için aşırı bir rekabetçi ortamı beraberinde getirir. Diğer taraftan bu

[15] Devlet dışı yardım olanaklarının daha geniş düzeyde olduğu merkez ülkelerde dahi üçüncü sektör kuruluşların devletin finansman desteğine bağımlılığı çok ciddi düzeydedir. Salamon'un (1995) tespitine göre bu oran ortalama % 40 iken, Scott (2003) % 60 olarak zikreder. Özellikle sektörün sosyal ve insani hizmet alt kollarında devlet fonlarına bağımlılığı çok daha fazladır ve bu alanlardaki örgüt fonlarının % 80'inden fazlasını oluşturur (Eakin, 2001: 5).

amaçla paralel biçimde bu fonlamanın bir başka özelliği, örgütlerin kasti biçimde yetersiz fonlanması ve özellikle de daha önceki fonlama biçiminin aksine temel idari ve örgütsel masrafların karşılanmamasıdır (Scott, 2003). Eakin'e göre buradaki mantık, "yetersiz fonlamanın, bağışlarıyla destekleyecekleri hizmetleri halkın seçmesine imkân vermesi" yanında, söz konusu örgütlerin, tıpkı kâr amaçlı firmalar gibi, harcamalar açısından daha kontrollü ve verimli çalışmasının önünün açılmasıdır (2001: 2). Bu fonlamanın kısa vadeli ve istikrarsız oluşu da bunlara eklendiğinde örgütler açısından ortaya çıkan en temel sonuç, geniş çaplı bir finansal istikrarsızlık ve kırılganlık ortamı olmuştur. Örneğin, Kanada'daki bir araştırma, çoğunluğu çeşitli hükümet düzeylerinden gelen fonların % 85 oranında programa özel ve kısa vadeli olduğunu ve bu programların % 14 oranında eksik fonlandığını gösterir (Gibson, O'Donnell & Rideout, 2007: 4). Dahası yeni dönemle birlikte devletler, kamu harcamalarını azaltmak ve vergi kesintilerini finanse etmek üzere harcamaları kıstıkça söz konusu örgütler açısından bu fon darboğazları daha da derinleşmiş ve özellikle ekonomik kriz dönemleri ilk elden bunları vurmuştur.[16]

Bu yeni fonlama rejiminin en doğrudan sonucu sektörün "özelleşmesine" ve "şirketleşmesine" kapı açmış olmasıdır (Baines, 2004; 2010). Örgütler hem devletten kaynaklanan fon kesintilerini telafi etmek hem de bu istikrarsız fon iklimine ayak uydurmak ve bir ya da iki fonlayıcıya olan aşırı bağımlılıkla alakalı finansal ve örgütsel riskleri hafifletmek üzere şirket bazlı gelir kaynaklarını artırma ya da hizmet ücretleri kullanma gibi kampanya ve girişimler başta olmak üzere fon kaynaklarını

[16]Örneğin ABD'de Reagan dönemi boyunca federal hükümet hibeleri % 20 oranında kesintiye uğrayınca, sektör 30 milyar dolar kayba uğramış ve bu durum söz konusu örgütlerin programlarını sonlandırmasına, personellerinin işine son vermesine ve en iyi halde genel giderlerini kısmasına yol açmıştır (Salamon, 1995: xiii).

çeşitlendirme yoluna gitmişlerdir (Eakin, 2001). Örneğin devlet ve şirket fonları arasındaki oransal uçurum düşünüldüğünde devlet desteğindeki her yüzde birlik düşüşü telafi etmek bu örgütler için şirket bazlı gelir kaynaklarını yaklaşık % 50 oranında arttırmaları anlamına gelmiştir (Shields & Evans, 1998: 94; Evans, Richmond & Shields, 2004: 79). Kaldı ki şirket ya da devletten kaynaklanan fonların çeşitlendirilmesinde başarılı olsalar ve belirli bir finansal istikrar yakalasalar bile örgütler açısından bu, gelir yaratma ve artırma doğrultusunda hayatta kalma stratejilerine odaklanma ve dolayısıyla asıl misyon ve faaliyetlerinden uzaklaşma pahasına gerçekleşmiştir. Bunlara giderek artan rekabetçi fonlama ortamı, ticarileşme baskısı, fonları korumanın ve yönetmenin aşırı maliyetli oluşu, yoğun gözetim ve hesapverebilirlik zorunlulukları ve fon harcamalarına getirilen sıkı kurallar da eklendiğinde söz konusu ortam sadece finansal açıdan değil örgütsel yapı ve kültür açısından da örgütler üzerinde çok ciddi dönüşümleri beraberinde getirmiştir (Scott, 2003: 19).

Söz konusu fonlama rejiminin örgütler açısından diğer önemli bir sonucu da örgütler üzerinde devletin ya da diğer fon sağlayan örgütlerin bürokratik kontrolünü artırması olmuştur. Kontratlar dâhilinde harcamaların ve çıktıların çok yakından denetimini esas alan kontrol biçimlerini ön plana çıkaran bu fonlama rejimi, Browne'nin (1996: 49) de işaret ettiği üzere, aşırı düzeyde tanzim edilmiş ve "devletin bürokratik kontrolünü artıran kontratları" ön plana çıkararak, önceki dönemin büyük oranda karşılıklı güvene dayalı ve programların oluşturulması ve yürütülmesinde STK'lara hatırı sayılır bir özerklik kazandıran fonlama rejiminin yerini almıştır. Aynı doğrultuda Evans, Richmond & Shilds (2005: 76) da bürokratik olmaktan çok "adokratik" olarak adlandırdıkları ve bu yapısıyla örgütlere finansal ve

işlevsel düzeyde daha serbest bir hareket alanı tanıyan önceki fonlama rejiminin yeni dönemde yerini katı bürokratik kontrol formlarına bıraktığından söz ederler. Bu bürokratik kontrole kaynaklık eden yeni dönemin "hesapverebilirlik" zorunlulukları, ileride daha ayrıntılı göreceğimiz üzere, yalnızca örgütler üzerindeki finansal ve işlevsel düzeydeki yükleri artırmamış aynı zamanda daha profesyonel ve bürokratik örgüt formlarını da beraberinde getirmiştir.

Yeni fonlama trendleriyle ilgili çoğunlukla birbirinden kopuk pek çok araştırma yan yana getirildiğinde, proje ya da kontrat bazlı fonlama rejiminin günümüzde küresel bir nitelik kazanmaya başladığını, sadece ulusal değil uluslararası fonlama trendlerini de hâkimiyeti altına aldığını gösterir. Pratt, Adams ve Warren (2006) günümüzde STK'lara yapılan fonlama trendleriyle ilgili yaptıkları araştırmada, hem Kuzeyli hem de Güneyli STK'lar açısından yeni fonlama rejimin beraberinde getirdiği "kontrat kültürüne" doğru devam eden kapsamlı yönelimin ve bunun beraberinde getirdiği "hibe kültüründe" oluşan erozyonun yaygınlığından söz ederler. Çünkü onlara göre bu "sözleşmecilik", STK'ların resmi ajanslar ve ulusal hükümetlerin "öncelikler" olarak tanımladıkları ana süreçlerle meşgul olmasını sağlayan mekanizmaların başında gelir. Başka araştırmaların da değindiği gibi çok uzun süredir Kuzeyli kalkınma ajansları ve uluslararası STK'lar da Güneyin yerel STK'larına fon aktarımında dikkatlerini "uzun vadeli faydalara sahip olmayan" spesifik çıktılara ve buna dayalı proje-bazlı (*project-by-project basis*) fonlamaya yoğunlaştırmışlardır. Burada da hayatta kalmak için bu örgütler ve yereldeki "ortakları" uluslararası donörlerin fonlarına son derece bağımlıdırlar ve bu fonlar idari ve genel giderler gibi proje dışı maliyetleri karşılamaz. Bu bağımlılık ve eksik fonlama, örgütler açısından uzun vadeli stratejik planlama ve yönetimden çok

"hayatta kalma stratejilerini" daha bir ön plana çıkarmıştır (Lacey & Ilcan, 2006: 41-42). Aynı zamanda, fon sağlayan Kuzeyli ulusal ve uluslararası kalkınma ajanslarının eylem planları ve pratikleri, fonları güvence altına almaya çalışan STK'lara da çok hızlı bir biçimde nüfuz etmiştir. Bu fonlama ilişkisi STK'ların "daha acil, somut ya da daha görünür sonuçlar" yoluyla "verilen fonların çıktılarını kanıtlama" çabasına girmesine ve dolayısıyla daha uzun vadeli ve zahmetli olan tabanın bilinçlendirilmesi faaliyetlerinin geri plana atılmasına sebep olmuştur. Ayrıca Feldman'a göre, çoğunlukla piyasa prensiplerinin rehberlik ettiği programlar yürüten uluslararası kalkınma STK'ları, "verimlilik, maliyetler ve ölçülebilir faydalara" yoğunlaştıkça "karşılıklılık, yükümlülük ve toplumsal dayanışma prensiplerine bağlılıklarını" da büyük oranda yitirmişlerdir (1997: 50).

2.2.3. Toplumsal Sorumluluktan İdari Hesapverebilirliğe

Örgütler açısından projecilik ve buna dayalı yeni kontrat rejimlerinin en esaslı sonucu, öncelikler, harcamalar ve çıktılar açısından örgütleri çok katı "hesapverebilirlik" gerekliliklerine hapsetmiş ve bu doğrultuda söz konusu örgütlerin metemmim cüzü olarak kabul edilen "toplumsal" ya da "kamusal" hesapverebilirliği ötelemiş olmasıdır. Hesapverebilirlik, en genel düzeyde "devredilmiş bir yetki dâhilinde sorumluluğun nasıl yerine getirilmiş olduğunu açıklama yükümlülüğü" olarak tanımlanır ve kâr amacı gütmeyen örgütler açısından bu yükümlülük odakları "faydalananlara ya da hizmet alanlara, üyelere, gönüllülere, personele, ortaklara ve iştiraklere, donörlere ve fon sağlayıcılara, hükümetlere ve genel kamuya" doğru uzanır (Panel on Accountability and Governance in the Voluntary Sector, 1998'*den aktaran* Evans, Richmond & Shields, 2005: 83). Bununla birlikte proje ya da kontrat

bazlı fonlama sistemleri altında, söz konusu örgütlerin fon sağlayanların önceliklerine karşı sorumluluklarının diğer kesimlere, özellikle de hedef kitleleri ve genel olarak topluma karşı, olan sorumluluklarının ciddi biçimde önüne geçmiş olduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür. Yönetişim literatürünün dilinden düşürmediği "hesapverebilirlik" prensibinin bu örgütler açısından pratikteki karşılığı, "fonların fon sözleşmesinde planlanan kurallara uygun harcanıp harcanmadığının" ya da belirli bir proje ya da programın "arzu edilen hedef ya da sonuçları üretip üretmediğinin" raporlanması anlamında dar bir "idari" ya da "formel" hesapverebilirlik ile sınırlı olmaya başlamıştır (Chodry & Shragge, 2011; Srinivas, 2009: 620). Tıpkı verimlilik gibi değerden bağımsız, idari ya da teknik bir talep olarak algılanan ve tümüyle fon sağlayan kuruluşların taleplerini muhatap alan bu tek boyutlu hesapverebilirlik rejimi, daha geniş bir "kamusal hesapverebilirliği" gölgede bırakmış ve Keynesçi dönemde ön plana çıkmış olan daha enformel güven ilişkileriyle büyük oranda yer değiştirmiştir (Evans, Richmond & Shields, 2005: 86).

Her şeyden önce bu fonlama rejimi, devletlerin kendi fonlama önceliklerini devlet kaynaklarına bağımlı söz konusu örgütlere empoze etme eğilimindedir (Scott, 2003: 36; Henderson, 2002: 155). Neoliberal politikaların beraberinde getirdiği yoksulluk ve dışlanmışlık gibi alanların "sosyal sermaye", "güçlendirme/yetkilendirme", "yerel kapasite inşası" gibi politikalar çerçevesinde tanzimine dayanan bu neoliberal ajanda, pek çok gözlemcinin işaret ettiği gibi, fon sağlayanlar ile söz konusu örgütler ve onların hizmet götürdüğü toplumsal grupların hedefleri ve ihtiyaçları arasında büsbütün bir kopukluğu beraberinde getirmiştir (Edwards & Hulme, 1996: Bebbington, 1997: Dolhinow, 2005). Kuşkusuz fonlama öncelikleri bu toplulukların öncelikleriyle uyuşmadığı durumlarda, söz konusu

örgütlerin hayatta kalabilirliğini belirleyen ilki çoğunlukla galip çıkmış (Townsend, Porter & Mawdsley, 2002); bunun beraberinde getirdiği "özerklik yitimi", "depolitizasyon" ve "profesyonelleşme" bu örgütleri söz konusu neoliberal ajandanın neredeyse "pasif aracılarına" dönüştürmüş ve nihayetinde bu ajandaya karşı koyan ve ulusal ve uluslararası aktörerin ajandalarını reddeden ve onlarla siyasi rekabete giren STK'lar ise çoğunlukla bu yardım akışının dışında bırakılmıştır (Doyle & Patel, 2008: 1932).

Diğer taraftan piyasa/ticaret prensiplerinin, mali kısıtların ve kontratların esasını teşkil ettiği ve örgütler ile fon sağlayan kuruluşların ilişkilerini yöneten "birleşik değer ve düzenlemeler seti" vasıtasıyla devletin ya da fon sağlayanların sıkı kontrolü, açık biçimde bu fonlama rejiminin merkezinde yer alır (Scott, 2003: 35). Paul Leduc Browne'ye göre "bürokratik bir bakış açısından hizmet kontratı, kâr amacı gütmeyen kuruluşlar üzerinde hükümet kontrolünü artıran bir araçtır" (1996: 49). Buradaki sıkı kontrol dâhilinde "nicel" ve her halükarda "görünür" ve "ölçülebilir" sonuçlara dayalı daha sıkı hesapverebilirlik ölçütlerinin fon sağlayan kuruluşlarca ön plana çıkarıldığı görülür. Eakin'in de işaret ettiği gibi, "tanımlı" hizmetler için 'kontrata dayalı fonlama', yalnızca fon verenlerin harcamaları yakından kontrol etmesini değil aynı zamanda çıktıları doğrudan belirlemesini de sağlar (Eakin, 2001: 2). "Sonuç bazlı" yönetsel sorumluluk gereksinimleri yönündeki bu değişimle birlikte program yürüten örgütler, kısa vadede görece daha az ölçülebilir mahiyetteki uzun vadeli niteliksel değişimler yerine kısa vadeli ve nicel ölçüme dayalı sonuçlar elde etme yönünde bir baskı altına sokulmuşlardır (Henderson, 2002: 153; Gibson *vd.*, 2007: 3).

Bu hesapverebilirlik rejimine kaynaklık eden Yeni Kamu İşletmeciliği yaklaşımı, bir yandan hükümet otoritelerinin kamusal mal ve hizmet üretim yükümlülüğünü ve dolayısıyla bu işlevler açısından kamuya hesap verme sorumluluğunu üçüncü sektör örgütler üzerine yıkarak "hesapverebilirlik" odağını devletten bu tür örgütlere kaydırırken, diğer yandan da devredilen bu sorumluğu verimlilik esaslı dar bir idari hesapverebilirliğe bağlayarak aslında bir taşla iki kuş vurmuş olur. Dolayısıyla bu yapı, hükümetler açısından hizmetlerin yetersiz fonlanması sorumluluğundan kaçınabilmeyi ve hizmet kalitesinin kötüleşmesinde suçu üçüncü sektör hizmet sağlayıcıların üzerine atabilmeyi de mümkün kılmıştır (Evans, Richmond & Shields, 2007: 87).

Yalnızca fon sağlayan kuruluşlara ve onların uygun gördüğü projelere karşı dar bir sorumluluk yaklaşımı tanımlayarak, bu "hesapverebilirlik" yaklaşımı, söz konusu örgütler açısından gerek örgüt içi ve gerekse de kamusal hesapverebilirlik mekanizmalarının altını oyar. Söz konusu örgütler, hesapverebilirliğin en basit mekanizmalarından, örneğin bu örgütlerin çeşitli toplum kesimlerinin "temsilcisi" olduklarına ilişkin kendi iddialarını onaylayacak bir seçim sisteminden bile yoksundurlar. Bu nedenle "iyi bir nedenle" faaliyetlerini yürüttüklerine ilişkin genel kanı ya da halkı "temsil ediyor" olduklarına ilişkin kendi iddiaları aslında normatif varsayımlardan öteye geçmez (Anderson & Rieff, 2004). Dahası kendi idareci ve yetkililerinin dahi seçiminin çoğunlukla ihtiyari ve gelişigüzel yöntemlerle gerçekleştirilmesi bir yana (Scholte, 2004: 230), çoğunlukla operasyonları, gelir kaynakları ve harcamaları hakkında yeterli enformasyon sağlamadıkları yönünde pek çok eleştiriye maruz kalmışlardır (Benner, Reinicke & Witte, 2004). Hatta bazı gelişmekte olan ülke hükümetleri, kendi yurttaşlarının "sesi olma" iddiasındaki bazı

küresel STK'ların, BM gibi uluslararası örgütlerdeki ulusal temsilcilerinin karar alma süreçlerindeki etkisini azalttığını hatta ortadan kaldırdığını iddia ederler (Keohane & Nye, 2001). Tüm bunlar, yeni dönemde söz konusu örgütlerin "kime karşı", "ne için" ve "hangi mekanizmalarla" sorumlu olduklarına ilişkin tartışmaları da elbette beraberinde getirmiştir (Goodin, 2003; Gray, Bebbington & Collison, 2006).

Ulusal ya da uluslararası Keynesçiliğin kamu ve sivil sektör arasındaki "göreli bir özerkliğe" imkân veren fonlama yapısı ve "tamamlayıcılık" ilişkisi göz önüne alındığında, günümüzdeki yönetişim yaklaşımının dilinden düşürmediği "ortaklık" tabirinin gerçekte bu döneme daha bir uygun düştüğünü söylemek mümkün görünmektedir. Çünkü bu fonlama rejimi "ortaklık" tabirine daha bir anlam kazandıran bir özerklik ve bağımsız hareket alanı tanıması yanında ve bunun doğal bir sonucu olarak söz konusu örgütlerin hak savunusu faaliyetleri yürütmesine de imkan tanımıştır. Neoliberal yönetişim yaklaşımı ise, kamusal hizmet sunumunda sivil toplum aktörlerini de içeren çoklu aktörlerin bir "ortaklık" ilişkisi içerisinde varolması gerektiğini iddia etse de, aslında bu "ortaklık" söylemi, "giderek kamusal mal ve hizmetlerin sunumundan sorumlu hale gelen bu aktörler ve devlet arasındaki sözleşmeye dayalı düzenlemelerde gömülü olan merkezi ve hiyerarşik güç ilişkisini gizleyen" bir yapıya sahiptir (Evans, Richmond & Shilds, 2005: 77). Wolch'un İngiltere örneğinden hareketle gösterdiği gibi kontratlarda ifadesini bulan bu "ortaklık" yaklaşımında üçüncü sektör örgütler, her şeyden önce "kıdemsiz (*junior*) ortaklar"dır ve bu durum en çok da "hükümetin, gönüllü örgüt ortaklarınca yürütülen sosyal programlardan fonlarını çektiğinde, sektörün kontrat ya da 'gölge devlet' ortağı olarak kırılganlığını ortaya koyan krizlerde" kendini gösterir. Dahası bu "ortaklık" düzenlemeleri, "alternatif bakış açılarına açık olmaya ve periferdeki farklı,

marjinal seslerin geleneksel olarak toplumun ana akım gruplarınca hükmedilen bir [üçüncü] sektör içerisine dahil edilmesine" izin vermez (Wolch, 1999: 26, 29).

Bu yeni fonlama rejimlerinin ve hesapverebilirlik ölçütlerinin yürürlüğe konulması, yürütülen programların yapı ve maliyetleri üzerindeki kontrolü güçlendiren "merkezi kontrol mekanizmaları" işlevi görerek devletin STK'larla ilişkisini büyük ölçüde değiştirmiştir (Ascoli & Ranci, 2002: 5; Evans, Richmond & Shilds, 2005: 79-80). Bu anlamda neoliberal devlet, yönetişim sorumluluklarından bazılarını (çoğunlukla da refah ve kalkınma alanına ilişkin olanları) "paylaşmaktan" hoşnut gibi görünse de, yeniden yapılanmanın genel gidişatına ilişkin nihai merkezi kontrolü elinden bırakmak istemez. Dolayısıyla bu fonlama rejiminin, hem geleneksel hükümet "yüklerinin" –refah, esenlik ve güvenlik- mümkün olduğunca devletin omzundan atılması, hem bu hizmetlerin "ticari modeller" doğrultusunda piyasa kurallarına tabi kılınması ve hem de tüm hizmet girdi ve çıktıları üzerinde nihai kontrolün elde tutulması açısından neoliberal dönemin "ruhuna" en uygun model olduğu söylenebilir. Klasik jargonda "aşağıdan yukarı" refahın, kalkınmanın ve demokrasinin bir "ajanı" olması istenen STK'lar ise bu model dâhilinde aslında, tam tersi bir yönde, hâkim aktörlerin taleplerinin "yukarıdan aşağı" dikte edilmesinin aracılarına dönüştürülmüşlerdir (Gideon, 1998; Zaidi, 1999).

3. STK-LAŞMA VE SİVİL TOPLUM: SONUÇLAR

3.1. Örgütsel Düzey: *Şirketleşme* ve *Bürokratikleşme*

Yeni Kamu İşletmeciliği özelinde neoliberal yönetişim paradigmasının verimlilik ve dar bir hesapverebilirlik çerçevesinde işletmecilik düşünce ve

pratiklerini ön plana çıkarması, tıpkı kamu sektöründe olduğu gibi üçüncü sektör örgütlerin de mal ve hizmet üretimi yoluyla gerçekte "neyi" sağladıkları kadar ve hatta ötesinde bu işi "nasıl" yaptıklarının daha bir önem kazanmasına neden olmuştur (Kaldor, Anheier & Glasius, 2003; Gray, Bebbington & Collison, 2006; Anheier, 2009). Her iki sektörün de verdikleri hizmetlerin öznel ve en azından kısa vadede ölçülemez karakterini "hesaba katmakta" başarısız olan ve çoğunlukla değer ya da ideolojiden bağımsız olarak kabul edilen işletmecilik mantığının her iki sektörden de beklediği temel şey piyasa mantığı doğrultusunda faaliyetlerini "iyi, hızlı ve ucuza" gerçekleştirmeleridir (Dowie, 2001: xv). Bu yaklaşım, 1980'ler ve 1990'lar boyunca kamu sektörünü yeniden şekillendirmiş olan "verimli çalışma ilkeleri" (*the lean and mean philosophies*) ve Harvard İşletme Okulu'nun "parasal karşılık anlayışı" (*bang-for-the-buck mentality*) gibi işletmecilik düşünce ve yaklaşımlarının aynı dönemde sivil toplum örgütlerinde de egemen olmaya başlaması sonucunu doğurmuş ve üçüncü sektör örgütlerin mümkün olan daha az sayıda kişinin, daha az ücretle, daha fazlasını yapmasına dönük bir şirket yapısı ve kültürüne evrilmesini de beraberinde getirmiştir.

Morison'un (2000) gözlemlediği gibi, proje ya da kontrat bazlı fonlama rejimi, gönüllülük ya da kamusal fayda etosundan çok ekonomik rasyonaliteyi vurgulayan ve perçinleyen bir "iyi uygulama" mantığı çerçevesinde, gönüllü sektörün daha bir "işletmecilik mantığıyla hareket eden" (*managerially minded*) kesimlerinin devlet ve uluslararası kredi kuruluşları tarafından teşvik edildiği bir mekanizma yaratarak üçüncü sektör örgütler açısından dönemin ruhuna uygun esaslı bir çözüm getirmiştir. Bu şekilde sektör "düşünce ve eylem sistemlerinin, daha geleneksel sosyal yardım ethosuyla bir arada, ekonomik bir ussallığı vurguladığı ve

pekiştirdiği bir çerçevede" faaliyetlerini yürütmeye başlamış; "standartlar", "temel esaslar" ve "raporlama mekanizmaları" gibi ekonomik muhakeme biçimlerini pekiştiren yeni oluşturulmuş bir çerçeve dâhilinde, gönüllü sektörün örgütsel düşünüş ve seçim yapma biçimlerini büyük oranda dönüştürmüştür (Morison, 2000: 119, 129-130).

Gerek proje ve hizmet ihalelerinin rekabetçi bir biçime kavuşması, gerek bunların bilinçli olarak yetersiz fonlanması ve gerekse de dar bir hesapverebilirlik yaklaşımını doğrultusunda harcama ve çıktıların yakından kontrolü gibi etkenler söz konusu yaklaşımı teşvik etmiş ve bu da, Hirsch'in (2003) *"moral teşebbüsler"* adlandırmasına uygun biçimde örgütlerin, sınırlı fon fırsatları için birbirleriyle rekabet içerisine girmesinin ve dolayısıyla mümkün olduğunca "girişimci" bir yapı kazanmasının, faaliyetlerini özel sektörün çalışma prensiplerine dayandırmasının ve nihayetinde bütün iç işleyiş ve faaliyetlerini söz konusu "verimlilik" anlayışı doğrultusunda uyarlamasının önünü açmıştır. Dolhinow'un da işaret ettiği gibi, her ne kadar "kâr etmeme" temel nitelikleri arasında sayılsa da, bu yapı dâhilinde söz konusu örgütlerden tam bir kapitalist gibi rekabet etmeleri beklenmiş ve bu da zaman içinde STK'ları finansman sağlamak için kendilerini rekabetçi piyasa örgütlerine dönüştürmek zorunda bırakmıştır. Söz konusu rekabet dâhilinde bunların kendilerini uzman olarak sunmaları, benzersiz bir konum oluşturmaları ve kendi çalışma bölgelerini korumaları beklenmiştir (2005: 574). Kuşkusuz bu "uzmanlık" ve "benzersiz konum" söz konusu örgütler açısından daha iyi, hızlı, ucuza faaliyet yürütmeyle, hesapverebilirlik açısından fon sağlayanlara daha iyi raporlamayla ve kısaca onlarla daha "uyumlu" çalışmayla yakından alakalı olmuştur.

Rekabete dayalı ihale, kısa vadeli yenilenebilir kontratlar ve performans ölçütleri gibi piyasa mekanizmaları, her şeyden önce örgütsel ayakta kalma çabalarının ön plana çıkmasına ve faydalarına bakılmaksızın programların yürütülmesine yol açmıştır (Doyle & Patel, 2008: 1934). Örgütlerin apolitik, pasif aracılara ya da proje ve hizmet yüklenicilerine dönüşmesine yol açan bu süreç, söz konusu yapıya ayak uyduramayan ya da aşırı rekabet altında ezilen küçük STK'ların kapanmasına ya da çoğunlukla daha büyük olanlarla birleşmesine neden olmuştur (Clearly, 2003; Taylor, 2007: 312). Dahası bu durum, söz konusu örgütler açısından yalnızca örgütsel yapılarını değil, aynı zamanda "sessizlerin sesi olma" ya da "taban örgütlenmesi" gibi geleneksel misyonlarını da isteyerek ya da istemeden bir kenara atmaları sonucunu doğurmuştur. Örneğin, Edwards'a göre bu örgütlerin giderek artan oranda kâr-zarar mantığı çerçevesinde karar alan ticari kuruluşlar haline gelmesi, finansal olarak çok az geri dönüş garantisine sahip uzun vadeli ve pahalı bir iş olan "taban inşasının" gözden düşmesine yol açmıştır (*aktaran* Desforges, 2004: 566; Lacey & Ilcan, 2006: 42). Diğer taraftan yeni dönemle birlikte devletlerin daha rekabetçi pratiklerle meşgul STK'lara ihtiyaç duyması, bu tür örgütlerin operasyonlarını ticarileştirip, örgütsel kapasitelerini aşan sorumluluklar almalarını teşvik ettikçe en başta özerkliklerine ve en çok da hak savunusu (*advocacy*) faaliyetlerine ve muhalif karakterlerine gölge düşürmüştür (Evans & Shields, 1998; Evans, Richmond & Shields, 2005; Van Gramberg & Bassett, 2005).

STK-laşma sürecinin örgütsel düzeydeki bir başka yansıması ise daha önceleri görece eşitlikçi yapılara sahip olduğu söylenen bu örgütlerin giderek daha fazla bürokratik yapılara dönüşmeye başlamasıdır. Proje fonlama rejimi prosedürleri, projelerin fayda ve etkinliğinin düzenli tespiti için raporlama takvimine (örneğin,

aylık raporlar) uyulmasını ve dolayısıyla gerçekleştirilen nicel ya da görünür çıktıların sürekli olarak ölçülmesini şart koşar (Gibson *vd*., 2007: 5). İşletmecilik yaklaşımının beraberinde getirdiği "sonuç bazlı" (*result-based*) yönetim modellerine dayalı bu süreç, proje ya da programların başarısını ölçülebilir performans ve tek tek hedeflerin başarılmasıyla ilişkilendirdiğinden, daha "çıktı/ürün bazlı" (*outcome-based*) geleneksel refah devleti modellerinin tam karşısında yer alır. Her şeyden önce bu durum, hedeflerin gerçekleştirilmesi için işgücü süreçleri üzerindeki yönetsel kontrolü zorunlu olarak artırmış ve bu da iş organizasyonunu kökünden değiştirmiştir. Bu da söz konusu örgütler açısından, görece eşitlikçi çalışma yapılarından özel ve kamusal sektöre özgü hiyerarşik yapılara doğru keskin bir geçiş anlamına gelmiştir (Evans, Richmond & Shields, 2005: 88).

Diğer taraftan çıktıların sürekli tespiti ve bunların raporlanmasına dayalı bu çalışma tarzı, örgüt içi bürokrasi ve kırtasiyeciliği de beraberinde getirmiş ve ciddi bir zaman, emek ve para kaybına yol açmıştır. Fon sağlayanların "idari" beklentilerini karşılamaya dönük "idari raporlama" ve zorunlu kırtasiye işlerinin bu örgütlere maliyeti kontrat değerinin % 20'sini bulabilmektedir. Bu miktarın fon ödeneğine nadiren dâhil edildiği düşünüldüğünde, yalnızca harcanan zaman ve emek açısından değil mali olarak da bunun örgütler üzerine getirdiği yük daha iyi anlaşılır (Phillips, 2002'*den aktaran* Evans, Richmond & Shields, 2005: 86). Üstelik, bu iş örgütler açısından pek çok nedenle aşırı külfetlidir. Örneğin, hem finansal hem de teknolojik anlamda kaynakların yetersiz olduğu bir durumda, ilerlemeleri ve değişimleri tanımlamak, ölçmek ve değerlendirmek oldukça zordur (Gibson *vd*., 2007: 5-6). Dahası bu örgütler, hizmet sunulan ham birey sayısı ve kişi başına harcanan zaman gibi faktörleri değerlendirebilse bile, daha bütüncül değerlendirme

ölçümlerini üstlenecek ne pozisyona ne de yeterli kaynağa sahiptirler. Örgütlerin topladığı bu veriler değerlendirme sürecinde kullanılan önemli bilgi kaynakları olsa da, gerçek bir değerlendirme için gerekli makro düzeydeki veri ve analizler yalnızca devlet gibi geniş kaynaklara sahip örgütler için söz konusudur (Evans, Richmond & Shields, 2005: 87).

Diğer taraftan, mevcut projeler açısından gerekli istatistiksel verilerin toplanması ve bunların raporlanması yanında mevcut fonların istikrarsızlığı ve öngörülemezliği yüzünden sürekli olarak yeni proje/fon teklifleri yazmak zorunda da kalan çalışanlar açısından bu durum, ileri derecede uzmanlaşmış rapor yazma ve yönetsel beceriler anlamına gelir (Gibson *vd*., 2007: 5-6). Neoliberal yönetişim etkin ve zamanında ve çoğunlukla da dijital formatta bilgi akışı talep eder. Bu dijital veriler, zamanında iletilebilir ya da paylaşılabilir, ucuza çoğaltılabilir ve rapor ve hesap tabloları oluşturmaktan, web sitelerini ve program istatistiklerini güncellemeye kadar pek çok amaçla yeniden biçimlendirilebilir olduğundan hem örgütleri bilgisayarlara ve İnternet gibi bilgisayar ağlarına mecbur hem de bu konularda uzman olmaya itmiştir (Gibsov *vd*., 2007: 11).

3.2. İşgücü ve Çalışma İlişkileri: *Profesyonelleşme* ve *Post-Fordist Çalışma Biçimleri*

Yeni dönemde gerek "verimlilik" (ya da daha küçük bütçeler) gerekse de "hesapverebilirlik" (ya da her kim çizginin dışına çıkarsa kontratların geri çekilmesi) baskısı altında ulusal ya da uluslararası kuruluş ve aktörlerle ilişkiye geçen söz konusu örgütler ve çalışanları fazlasıyla profesyonel bir işleyiş ve tutum benimsemek

zorunda kalmışlardır (Kamat, 2004). Herhangi bir savunu/mücadele (*advocacy*) geçmişine sahip olmayan ve kontrat ve bunlarla gelen "işleri" yerine getirmek için kurulmuş yeni örgütlerin yanında, hem bu tür hizmetler gören hem de hizmet gruplarının hak mücadelelerine girişen daha eski örgütler de hizmetlerini sürdürmek ve dolayısıyla kontratlarını kaybetmemek için, kendi jargonuna, (teklif ve bütçe döngüleri gibi) sınırlara ve hem formel hem de enformel hiyerarşilere sahip bu "dünyanın" içerisine çekilmişlerdir. Bunların çözmeleri istenen sorunlar "proje ya da programa özgü" kategoriler ve tedbirlerle sınırlı olduğu için, bu durum uzmanlaşmayı zorunlu kılmış ve bu da "çoğunlukla hem tek tek alıcıların hem de daha geniş düzeyde toplum ihtiyaçlarının ölçek ve kapsamına ilişkin geniş bir kavrayışa sahip personeli günlük uygulamalarında basit teknokratlar haline getirmiştir" (Gilmore, 2007: 46).

Nightingale (2005), son dönem kalkınma projelerine neoliberalizmin iki temel yansımasından söz eder. Bunlardan ilki, donör fonlarının ve proje kontratlarının rekabete dayalı dağıtımına ve STK'ların kamuya açık olarak ihale edilen bu kontratlar için rekabetine atıfla piyasa tarzı ilişki biçimlerinin artan oranda teşviki; diğeri de bununla doğrudan bağlantılı olarak profesyonel ve uzmanlığa dayalı bilginin ön plana çıkarılmasıdır. Kalkınma piyasasında STK'ların "sattıkları" şeyin, yalnızca bir "müşteri tabanına erişimleri" değil, aynı zamanda bir alana dair bilgi birikimleri, itibarları, raporlama kaliteleri, finansal hesap verebilirlikleri ve eski başarıları olduğu göz önüne alındığında (Craig & Porter, 2006: 61), dar bir proje başarısına –ve dolayısıyla proje harcamalarının ve projedeki ilerlemelerin yoğun dokümantasyonuna- dayalı bir profesyonelleşme ve uzmanlığın ön plana çıkmasında şaşırtıcı bir yön yoktur. Bununla birlikte, proje başarısı odaklı bu profesyonelleşme,

sahada çalışanların işlerine ve hizmet sundukları kitleye yabancılaşmasının yanı sıra söz konusu örgütlerin istihdam politikalarının da dönüşümü pahasına gerçekleşmiştir (O'Reilly, 2011: 210).

1980'ler ve sonrasında bu tür örgütlerin sayısındaki dramatik artışla birlikte, bunların nasıl kurulacağı, "işletileceği" ve kamu ajanslarıyla ilişkiye geçeceğine ilişkin akıl veren pek çok uzmanın ve geniş bir literatürün ortaya çıkmış olması ve çoğunlukla dönemin işletmecilik yaklaşımından ilham almış bu kaynakların örgüt yönetici ve çalışanlarının eğitimindeki ağırlıklı rolü söz konusu profesyonelleşmede ciddi bir rol oynamıştır. Bu doğrultuda söz konusu dönemde büyük çoğunluğu "İşletme" alanından akademisyenlerin konu hakkında pek çok kitap yazdığı ve aynı şekilde İşletme okullarının STK yöneticilerini eğitmek üzere oluşturulmuş bütünlüklü müfredatlar hazırladığı görülür (Gilmore, 2007: 46). Dâhil oldukları ortaklıkların kaynaklarını daha iyi yönetmek ve harekete geçirmek için tasarlanan bu eğitimler yoluyla, giderek artan sayıda çoğunluğu taban aktivisti olan toplum bazlı "ortağın", çeşitli diploma ya da sertifika programları yoluyla eğitilerek profesyonel bilgi ve becerilerle donatılmaları, en çok da, bu kişilerin toplumsal aktör olarak benlik algılarının değişmesini beraberinde getirmiştir (Katz, 2005: 624). Katz'a göre, neoliberal kapitalizm koşulları altında bu tür bir profesyonelleşme, "beceri geliştirici" ve "verimlilik artırıcı" yönleri ön plana çıkarılsa da, temelde "öznelerin dizginlenmesine" yarayan pek çok boyuta sahiptir:

"Bunlar, bilgi ve hünerlerin kazanım ve kullanım biçimleri, muhalif pratik ve pozisyonların köreltilmesi (*defanging*), neoliberal politikalarla bağlantılı zararları telafi etmek üzere yeni yeni profesyonelleşmiş aktivistlere bel bağlama, neoliberalizmin itibarsızlığını maskeleyebilen ve hatta

buna bir gerekçe yaratan farklı 'ortaklık' retorik ve pratikleri ve kolektif olanın değersizleştirilmesinin yanı sıra çeşitli bireyselcilik formlarının göklere çıkarılmasıdır" (2005: 623).

Nielsen (2008) de bu profesyonelleşme eğiliminde "sinsi bir sömürgeleştirme" eğilimi görür. Çünkü, bu örgütlerin "devlet çözümlerine eklemlenmesi" daha fazla profesyonel faaliyete, daha fazla profesyonel faaliyet daha fazla para ve eğitimli personele ve bu da bir süre sonra örgütlerin devlet ve/veya sponsorlardan gelen para arzına bağımlı ve üstelik "para arzının sürmesinde çalışanlarının güçlü bir kişisel çıkara sahip oldukları" bir duruma yol açar. Dahası desteklenmeye değer olmak için bu örgütler devlet politikalarına yönelik eleştiri tonlarını "yumuşatmak" zorunda kalırlar. Böylelikle profesyonelleşme, özellikle daha küçük taban örgütlerini hükümetten gelen fon akışını tehdit eden hak savunusu işinden vazgeçmeye ve çıktılar açısından daha efektif görünme adına kendi kamusal yarar bilincinden ödün vermeye zorlar.

Dahası vurguyu toplumsal kalkınma meselesinden sosyal sermayeye doğru kaydıran ve bu doğrultuda toplumsal aktörlerin "sosyal sermayelerini" ortak iyiliğin karşısına ve üzerine çıkaran "rekabetçi sözleşmeciliğin" talepleri doğrultusunda bu aktivistler, ehliyetlendirme (*credentialization*) ya da diğer süreçler yoluyla para ve kaynak sahibi "değerli ortaklara duyarlı" hale getirilerek, eleştirel kimliklerini kaçınılmaz biçimde yitirmişlerdir. Bir yandan sosyal, siyasi ve kültürel yeteneklerinden faydalanılmak istenen toplumsal aktörler, çeşitli eğitim programları yoluyla profesyonelleştirildikçe, aynı zamanda "hâkim neoliberalizmin tekerlerini yağladıkları" bir konuma çekilmişlerdir (Katz, 2005: 624-625; Larner & Craig, 2005). Bu çerçevede toplumsal aktörler olarak örgüt ve bireyler, eğitim ve diğer

başka "yatırım" formları yoluyla yetkilendirilse de aynı zamanda onlar daha geniş örgütsel (ve coğrafik) yapılardan dışlanmışlar ve "rekabetçi sözleşmecilik" rejimleri altında sektörler ve bölgeler arası işbirliğinden mahrum bırakılmışlardır (Katz, 2005: 630).

Diğer taraftan profesyonelleşme baskısı, teknik uzmanlığı teşvik ederek, tabana dayalı yerel tecrübeleri bilimdışı ve sistematik olmayan bilgi hükmünde, katılıma dayalı müzakereyi boşa harcanmış zaman olarak görme eğilimini de güçlendirir. Kontrat (*contract*) ya da sözleşmelerin (*compact*) dayattığı yeni işletmecilik yaklaşımlarının baskısı altında üçüncü sektör örgütlerin profesyonelleşmeye zorlanması, Fyfe'ın da işaret ettiği gibi, baskın neoliberal "sosyal sermaye" yaklaşımıyla bile ters düşer. Bu anlamda sorun yalnızca, bu yaklaşımda "sosyal sermayenin" neoliberal devletin ihtiyaçları doğrultusunda ve özellikle de etkin hizmet sunumu amacıyla, "sosyal tutunum" ve "bilgi akışı" üzerine kurulu, dar bir çerçevede tanımlanması ve bundan "faydalanılması" değildir. Asıl temel sorun pratikte bu yaklaşımın sosyal sermayeye atfedilen ve faydalanılması düşünülen pek çok niteliği –bağımsızlık, kendi kendini yönetme, gönüllülük, tabana yakınlık, ortak iyilik, karşılıklılık, dayanışma vb.- ortadan kaldırma tehlikesi taşımasıdır. Üçüncü sektör örgütlerin hizmet sağlayıcılar olarak bu şekilde neoliberal projeye dâhil edilmesi, Fyfe'a göre, onların dinamizmini ortadan kaldırır: "Açıktır ki, hizmetlerini profesyonelleştiren ve yeniden yapılandıran örgütler, gönüllüler ve ücretli personel arasında belirgin ayrıma dayalı hiyerarşik bir yapı oluşmasının bir sonucu olarak hem örgütler içinde hem de devlet örgütlerine özgü bürokrat-müşteri ilişkisini yeniden üretmek suretiyle örgütler dışında yurttaşları güçten düşürme riski taşır. Bu tür bir senaryo, üçüncü sektör örgütlerin hükümetin aktif yurttaşlığı

geliştirmeye ve 'yurttaşlığı yeniden harekete geçirmeye' dayalı neo-komüniter ajandasına katkı sunmada çoğunlukla başarısız olması anlamına gelir" (Fyfe, 2005).

Fon sağlayan kurumlar açısından STK'ların karşılaştırmalı avantajlarından biri de yoğun olarak gönüllü işgücü çalıştırabilmeleridir. İşgücü maliyetleri açısından avantajlarının yanı sıra gönüllülerin, parasal ya da kişisel çıkara göre hareket etmek yerine projeye samimi bir bağlılığa sahip oldukları ve bu anlamda özellikle gelişmekte olan toplumlar açısından hem avantajlı hem de meşru oldukları düşünülür (Van Rooy, 2004). Bu nedenle pek çok uluslararası kuruluşun gönüllülüğe artan oranda vurgusu, bunların en başat tedarikçileri ya da örgütleyicileri olarak STK'lara olan eş zamanlı vurguyla at başı gitmiştir. 2001 yılının Birleşmiş Milletler tarafından "Gönüllüler Yılı" olarak ilan edilmesi ya da gönüllüğü bir toplumdaki en temel sosyal sermaye ölçütlerinden biri olarak gören Dünya Bankası'nın projelerinde gönüllülüğe artan vurgusunu[17] ya da hükümetlerin, özel ticari kuruluşların ve çeşitli ajans ve örgütlerin giderek artan gönüllülük programlarını bu kapsamda ele almak gerekir. Bu kuruluşlar açısından gönüllülük, birey, yurttaş ya da grupların mevcut sosyal ve ekonomik problemler için daha fazla sorumluluk almaları gerektiğine ilişkin neoliberal argümanla koşutluk içerisinde, fakat çoğunlukla "yardımseverlik" ya da "fedakârlık" gibi ekonomi dışı vurgularla tanımlanır. Örneğin, Birleşmiş Milletler'e göre, "karşılıklı yardım ve başkasına muhtaç olmama (*self-help*), yardımseverlik ve hizmet ya da yurttaş katılımı ve kampanya faaliyeti olarak anlaşılan gönüllü faaliyet, insanların serbestçe başkalarına yardım etme ve toplumu geliştirme eğilim ve kapasitesinin ifadesidir" (*aktaran* Lacey & Ilcan, 2006: 35). Her

[17] Dünya Bankası'nın "proje başarısının daha muhtemel olduğu toplulukları tanımlamak" için kullandığı Sosyal Sermaye Değerlendirme Aracı (Social Capital Assessment Tool) açısından "gönüllülük", en temel sosyal sermaye ölçütlerden biri olarak kabul edilir (Swain, 2003:200).

ne kadar geçmiş zamana ilişkin, ikincil bir "fedakarlık" ya da "yardımseverlik" faaliyeti biçiminde tanımlanmaya çalışılsa da, gönüllüğün ve gönüllü emeğin, devletin artık resmi nüfuz alanının dışında bırakılmış sosyal problemlere bir yanıt olarak hükümetler ve uluslararası kuruluşlarca bilinçli bir şekilde teveccüh gördüğüne şüphe yoktur. Avrupa Birliği Vizyon 21'in hedefleri arasında bu husus daha bir açıklıkla belirtilmiştir. Burada gönüllü çalışanlardan, "dezavantajlı grupların ihtiyaçlarını karşılamak üzere sosyal hizmet organlarının kapasitesini" artırmaları ve bu yolla sosyal hizmet kuruluşlarındaki boşlukları doldurmaları beklenir (Vision 21, 2005).

Gönüllülüğe artan bu vurgu ve onun teşvikine karşın, gönüllülerin başlıca istihdam kaynakları olarak STK ve üçüncü sektör örgütlerdeki yeni dönemin beraberinde getirdiği çok çeşitli değişimler, bu örgütlerin en ayırıcı niteliklerinden biri olarak kabul edilen gönüllülüğün ve gönüllülerin aleyhine bir süreci beraberinde getirmiştir (Holmén & Jirström, 2009: 442). Artan rekabetçi ortam; projelerin yetersiz fonlanması; çok ortaklı projelerde çalışma zorunluluğu; yükümlülüğün belgelendirilme/raporlanma mecburiyeti; daha ağır ve karmaşık problemlere sahip hizmet alıcılar ve bilgisayarlı çalışma zorunluluğu gibi idari ve mali güçlükler altında bu örgütler, bir yandan ihtiyari bir yapıya sahip olan gönüllü emeği aşan bu iş yükü karşısında giderek daha fazla ücretli işgücü istihdam etmeye yönelmişler, diğer taraftan da donörlerle girilen yeni ilişki biçimlerinin dayattığı uzmanlaşma ve profesyonelleşme baskısı altında, ücretli ya da gönüllü olsun çalışanlarını, "uzman profesyoneller" ya da "zeki gönüllüler" olarak yeniden tanımlamak zorunda kalmışlardır (Reed & Howe, 2000: 21-22; Lacey & Ilcan, 2006: 46; Gibson *vd.*, 2007: 3). Bu doğrultuda bir yandan daha fazla etkinlik ya da verimlilik (ya da daha

azla daha fazlasını yapma) ve diğer yandan daha fazla uzmanlaşma ya da profesyonelleşme (ya da proje bazlı çalışmanın dayattığı pek çok teknik iş) baskısı, yalnızca örgütlerin istihdam yapılarını değil, örgüt içi çalışma biçim ve koşullarını da bütünüyle dönüştürmüştür.

Daha fazla verimlilik ve profesyonelleşme talepleri, her şeyden önce, yöneticiler açısından işletmecilik bilgi ve hünerlerinde bir artışı, daha üst pozisyonlarda daha fazla profesyonel istihdamını ve karşılığında daha yüksek ücretleri beraberinde getirirken, daha alt düzeyde ve sahada çalışanlar açısından ise tam tersine yapılan işler açısından bir vasıfsızlaşmaya ve düşük ücretlere yol açmıştır. Yeni dönemin rekabetçi ortamına ve yetersiz fonlama yapısına bir yanıt olarak örgüt yöneticileri, yeni dönemin işletmecilik yaklaşımı doğrultusunda tıpkı günümüzün neoliberal ya da post-fordist istihdam biçimlerinde olduğu gibi "düşük ücretli" ve "esnek" emeğin işverenleri olarak kendilerini yeniden konumlandırmışlardır (O'Reilly, 2011). Emek yoğun bir faaliyet yürüttüklerinden bu örgütler açısından yetersiz ve istikrarsız fonlama karşısında maliyetleri kısmanın tek mümkün yolu daha düşük ücretler ve daha esnek istihdam politikaları anlamına gelmiş; bu da, pek çok örnekte olduğu gibi STK'ların saha çalışanlarının, çok ciddi ücretler kazanan üst düzey STK yöneticilerinin aksine, iş güvencesinden yoksun ve çok düşük ücretlerler aldıkları bir istihdam politikasına yol açmıştır. Gibson *vd.*'nin ifade ettiği gibi, sürekli fon garantisinin olmadığı kısa vadeli fonlar yüzünden bu örgütler, genel olarak kısa dönemli sözleşmelerle personel alma yoluna gitmişler ve bu da çalışanlar açısından işlerin gelip geçici (*contingent*) ve personel değişim oranının yüksek olmasına, ücretlerin nadiren artmasına, tazminatların düşüklüğüne ve dolayısıyla iş güvencesinden büsbütün bir mahrumiyete yol açmıştır. Söz konusu

koşullarda, çalışanlar genellikle kendilerini daha sözleşme başlar başlamaz yeni bir iş ararken bulurlar. Üstelik çalışanlar, gerekli hizmetleri görmeleri için ödenenden daha fazla zamanı daha en başından taahhüt etmek gibi bir durumla karşı karşıyadırlar. Çoğunlukla iş yüklerinin arttığını fakat maaş ve ek getirilerinin onların bu ekstra çabalarını karşılamadığını düşünürler (Gibson *vd.*, 2007: 9). Dahası uzak, marjinal, işsiz ya da düşük istihdam edilmiş topluluklarla birlikte çalışan ve bunları istihdam eden STK'lar, istihdamın bu ucuz ve esnek biçimi açısından daha bir avantajlı bir konum yakalamışlardır. Özellikle fon sağlayıcıların "interaktif hizmet sunumu" adı altında hizmet alanları da emek süreçlerine dâhil etmeyi teşvik etmesi, STK'ların yerel işgücü havuzlarından bu ucuz işgücü teminini büyük oranda kolaylaştırmıştır. Bu durum O'Reilly'nin işaret ettiği gibi, "ilginç" bir kısırdöngüyü de beraberinde getirmiştir. Bir STK'nın rekabet edebilirliği ve esnekliği kısmen sosyal olarak bu marjinal toplum kesimlerinin kırsal işsizliğine dayalıdır ve en başından STK'ların mevcudiyetinden sorumlu olan da gene aynı koşullardır (O'Reilly, 2011: 221).

Bir yandan devletin el çektiği alanlarda ortaya çıkan sosyal problemlerin artışı bu örgütlerin sunduğu hizmetlere talebi artırırken diğer yandan bu örgütlerin bilinçli bir biçimde yetersiz fonlanması, örgütlerin yanı sıra çalışanların da daha azla daha fazlasını yapmaları yönündeki baskıyı beraberinde getirmiş ve bu da, çalışanların bu artan talepleri karşılama kapasitesinin yanı sıra elde ettikleri avantajların da büyük oranda ortadan kalkmasına yol açmıştır. Yaptıkları işin "insanlara yardım" olarak tanımlanmasının beraberinde getirdiği toplumsal ve kişisel baskı da eklendiğinde, bu durum çalışanları, çok düşük ücretler ya da ek getirilerle ve bazen de programlanmış çalışma saatlerinin dışında karşılıksız olarak çalışma baskısıyla karşı karşıya bırakmıştır (Reed & Howe, 2000: 21-22; Baines, 2004;

Evans *vd*., 2005). Bu durum, diğer sektörlerle karşılaştırıldığında güvencesiz ve geçici işlerde ve çok daha düşük ücret ve yan faydalarla ve üstelik çok daha fazla çalışan bu sektör çalışanlarında "emeğin sömürü düzeyinin" diğer sektörlerinkinden çok daha yoğun olabildiği ve sektörün devlet açısından "ekonomik" oluşunun bu sömürü ve "çalışanların fedakarlığı" pahasına gerçekleştiği eleştirilerini de beraberinde getirmiştir (Evans *vd*., 2005: 90).

Yeni Kamu İşletmeciliği yaklaşımı, post-fordist çalışma prensipleriyle paralel şekilde, her ne kadar çalışmaya esneklik kazandırma, çalışanları karar alma süreçlerine katma ya da onların güçlendirme/yetkilendirme iddiası taşısa da gerçekte olan şey tam tersidir. Verimlilik ve dar bir idari hesapverebilirlik çerçevesinde, rutine dayalı ve katı bir iş organizasyonu içine hapsolan ve böylelikle asıl misyonlarından ve toplumsal temellerinden uzaklaşan çalışanların ne oranda serbest hareket alanına sahip oldukları ve inisiyatif alabildikleri tartışmaya açık bir konudur. Her şeyden önce standart ve ölçülebilir prosedürlerin bağlama bakılmadan her bir duruma uygulanması, çalışanların özgül vakalara yaratıcılık, dikkat ve duyarlılıkla yanıt verme kapasitesini ortadan kaldırır. Üstelik yetersiz kaynak nedeniyle üçüncü sektör yöneticileri zamanlarının çoğunu kaynak bulmaya harcadıklarından, personelle görüş alışverişinde bulunmaya ve onları planlama ve değerlendirme süreçlerine katmaya çok az zaman ayırırlar (Baines, 2004: 275-278). Pek çok insani hizmet çalışanı kendilerinin çoğunlukla evrak işleri ve istatistik tutma gibi işler yapan büro elemanlarına dönüştürüldüğüne inanırlar. Üstelik bu tür işleri üstlenebilen daha düşük düzeyde yeterliliğe sahip çalışanların, maliyetleri düşürmek adına daha fazla işe alınması, takdir yetkisine ve yaratıcı müdahaleye olan ihtiyacı ortadan kaldırır. Çalışmanın daha küçük bölümlere ayrılması, verilen görevlerin basitliği yüzünden

daha az idari denetim gerektirdiği gibi, görevlerin daha kolaylıkla gönüllülere devredilmesine de fırsat verir (Evans *vd*., 2005: 89). Tüm bunlar örgüt ve çalışanlar açısından aşırı stresli bir çalışma ortamı oluşturur. İş güvencesinden yoksunluk, artış yüzü görmeyen düşük maaşlar, daha azla daha fazlasını yapmaları yönündeki baskı, aşırı personel değişim oranları, işleriyle doğrudan alakalı olmayan raporlama ve proje teklifleri gibi bürokratik işlerin fazlalığı, teknik işlerdeki yoğunluk nedeniyle sürekli kendilerini geliştirme zorunluluğu gibi pek çok etken yetersiz, istikrarsız ve aşırı denetime tabi bu fonlama rejiminin doğrudan sonucudur (Gibson *vd*., 2007).

3.3. Politik Düzey: *Parçalanma* ve *Depolitizasyon*

Yeni "yönetişim" süreçlerinin ve fonlama rejimlerinin "sivil toplum" açısından yarattığı en temel dönüşümlerden biri de, daha kapsamlı bir değişim perspektifinin ve olanağının önünü tıkayan, STK'lar arasında ortaya çıkardığı derin ayrışma ve parçalanmadır. Bir yönüyle bu, özellikle daha muhalif STK'ların daha "uyumlu" ve "oyunun kurallarında" mutabık elit STK''lar hilafına yeni dönemin yönetişim süreçlerinden dışlanmasında kendini gösterir. Bu yeni yönetişim alanları, Cornwall'a göre, yurttaşlar tarafında yaratılmış ve tanımlanmış "popüler alanlar" *aleyhinde*, devletin içerisine toplulukları/yurttaşları davet ettiği ve devlet tarafından yaratılmış ve tanımlanmış ve büyük ölçüde "yerleşik bağımlılık, korku ve imtiyaz yitimi ilişkilerinin" egemen olduğu "davetli alanlar" oldukları oranda, sahici bir müzakereye ve muhalefete izin vermezler (2004: 2). Başka yerlerde oluşturulmuş siyasa parametreleri ve merkezden yönlendirmeyle ayrıcalıklı kılınmış düzenleyici teknikler, karar alma kültürleri, alım protokolleri ve denetim koşulları yoluyla "oyunun kurallarının" büyük ölçüde hükümet aktörlerince belirlenmeye devam ettiği

yeni dönemin "yönetişim" süreçleri, Swyngedouw'un da işaret ettiği gibi (2005), oluşturduğu "yetki ve statüler", "alternatifleri yok sayan ya da susturan söylem ittifakları" ve "düzenleyici yönetişim formları" yoluyla belirli aktörleri ayrıcalıklı hale getirirken bunlara dâhil olmayanları dışlar. Hatta bazı örneklerde bu durum, hükümetlerin fonlarını "kâr amacı gütmeyen savunu örgütlerinden" (*nonprofit advocacy organizations*) aktif biçimde çekmeleri ve onları siyasi yönetişim süreçlerinden büsbütün dışlamaları sonucunu doğurmuştur. Yeni yönetişim süreçleri açısından pek de kullanışlı olmayan bu örgütler "ilginç" bir biçimde söz konusu hükümetler tarafından, "temsili bir yapıya" ve "demokratik bir anlayışa" sahip olmamakla suçlanmışlar ve demokratik yönetişimin meşru bir parçası sayılmamışlardır (Philips, 2006).

Diğer taraftan bu süreç, örgütler arasında teşvik ettiği rekabetçi ortam nedeniyle, "ortaklığı" ve "oyunun kurallarını" en başından kabul etmiş örgütler arasında bile söz konusu parçalanma ve ayrışmayı teşvik eder. Yeni Kamu İşletmeciliği'nin temel dayanağı olan "rekabetçi ihale", "rekabetçi kontrat" ya da proje bazlı fonlama usulü, yeni dönemde söz konusu örgütler arasında olduğu ya da olacağı iddia edilen "yatay yönetişim" açısından bariz karşıtlıklar taşır (Philips, 2004: 12). Öncelikle bu kontratlar, eşitliğe dayalı bir "ortaklık" yerine "yukarıdan aşağı bir asıl-vekil ilişkisi" yaratarak, karar alma ve etkileşimi "hükümet dâhilinde sözleşme yapan otoriteler düzeyinde merkezileştirir". Bu şekilde kontratlar, yönetişim literatürünün tekrar tekrar altını çizdiği müzakere, uyarlama, yetkilendirme ve dolayısıyla belirli düzeydeki bir takdir hakkı yerine, "kontrol ve boyun eğme" üzerine oturur. Bu kontrat sürecinin bir başka ortaya çıkardığı sonuç ise, gönüllü sektör katılımcılar arasında işbirliği yerine rekabeti, güven yerine güvensizliği

beraberinde getirmesidir. Bir bütün olarak kontrat süreci, aynı zamanda, bu rekabetçi yapının doğrudan bir sonucu olarak, proje fonunu kazananlar ve kaybedenlerin oluşturduğu bir "iç ve dış network" yaratır (Philips, 2004: 13). Dikkat edilirse bu saydığımız hususlar –asıl-vekil ilişkisi, merkezileşme, rekabet, güvensizlik vb.- tümüyle yönetişim literatürünün söylediğinin aksi istikametinde bir yönelime işaret eder. Dahası bu süreç söz konusu örgütler açısından çok temel bir çelişkiyi, yani çeşitli toplumsal kesimlerin savunucusu ve temsilcisi olarak "siyasi sözcü" sıfatıyla, proje ve kurallarla bağlı "ortaklık" sıfatını nasıl uzlaştıracağı sorununun, ortaya çıkmasını doğurmuştur (Philips, 2004: 16).

Neoliberal yönetişim süreçlerinin ortaya çıkardığı diğer bir ayrışma noktası da, yeni dönemin dayattığı ticari yönelimlere, ekonomik ussallığa ve profesyonelleşmeye yanıt verebilen "yeni nesil profesyonel, iyi finanse edilmiş ve organize" örgütler ile hala daha geleneksel gönüllülük etosuyla hareket etmeye çalışan "cemaat bazlı" (*community-based*) ya da "taban" (*grassroots*) örgütleri arasındaki birinciler lehine ortaya çıkan ayrışmadır (Morison, 2000: 103). Devlet kuruluşlarıyla yapılan kontratlar ve bunların ortaya çıkardığı "kontrat sektörü", Dahrendorf'un ifadesiyle, üçüncü sektör içerisinde "her türlü kontrol ve kurala tabi ve sadece ismen gönüllü olan hükümetle bağlantılı" örgütlerle "gerçekten gönüllü, isteyerek hükümetle mesafeli olan" diğerleri arasında bu tür bir "çatallanmaya" yol açmıştır (Dahrendorf, 2001; Dahrendorf, 2003). Benzer şekilde İngiltere'deki gözlemlerine dayanarak Fyfe da (2005: 550), "iktidar stratejilerinin ayrılmaz bir parçası haline gelen ve profesyonelleşen örgütler" ile bu profesyonel örgütlerden farklı olarak "devletten yüksek düzeyde destek almaksızın taban düzeyinde ve bağımsız faaliyet yürüten örgütler" arasında bir "kutuplaşma süreci"nden bahseder.

Hiyerarşiyi dışlayan ve hizmet alıcılarının karar alma süreçlerine katılımını maksimize etmeye çalışan ikinci gruptakilerin aksine, bürokratikleşme ve profesyonelleşme süreçleriyle nitelenen bu "korporatist" örgütler, dâhili düzeyde yöneticiler, sosyal hizmet profesyonelleri ve gönüllüler arasında bir emek ayrımına sahip, hiyerarşik ve bürokratik yapılara sahiptirler (Fyfe & Milligan, 2003). Bununla birlikte söz konusu "kutuplaşma" ya da "çatallanma" süreci sadece merkez ülkeler için söz konusu değildir. Örneğin Jenkins (2005: 617), Peru'daki gözlemlerine dayanarak, gönüllü ve profesyonel kalkınma örgütleri arasında benzer bir kutuplaşma sürecinin çevre ülkelerde de var olduğuna işaret eder. Ancak buralarda devletin rolü minimize edildiği için bu ayrışmaya yol açan profesyonelleşme baskısının iki ya da çok taraflı uluslararası yardım kuruluşlarından kaynaklandığına işaret eder. Buralarda da, cemaat bazlı STK'lar, yerel tasarruf ve sorumlulukların altını oymak pahasına, hizmet ettikleri topluluklarla çok az bağlantısı olan artan sayıda "operasyonel" STK tarafından "dışarı itilmişlerdir" (Seckinelgin, 2005; *ayr.bkz.*, Hemment, 2004).

İlk başlarda daha büyük "korporatist" örgütlerin yeni dönemde sayılarındaki artışla doğru orantılı olarak söz konusu ayrışma bazılarınca iyi bir gelişme olarak görülmüştür. Örneğin Knight, gönüllü "taban" örgütleri ile çok daha büyük, "korporatist" örgütler arasında ortaya çıkan bu "boşanmayı", ilk gruptakileri bir değişim ve reform ajandası yürütmekte özgür bırakıp ikinci gruptakileri hizmet sunumuna yönelteceği için, korkulacak bir şey olmaktan çok "fazlasıyla arzu edilir" bir durum olarak görmüştür (Knight, 1993'*den aktaran* Fyfe, 2005: 545). Oysa daha yakın tarihli gözlemler bu sürecin tam da böyle işlemediğini, hatta tam tersine taban ya da toplum temelli örgütlerin, "değişim" ya da "reform" şöyle dursun, korporatist ya da küresel STK'lar tarafından "kapasite geliştirme" ya da "işbirliği" adları altında

daha fazla kontrat ya da proje sektörü içerisine çekilerek "taşeronluğun" bu örgütler lehine genişletildiğini göstermektedir. Örneğin Gordenker ve Weiss (1997), Birleşmiş Milletler dâhilinde faaliyet yürüten sivil toplum örgütlerini inceledikleri makalelerinde, bu sözleşme sektörü ve "taşeronluğun", daha büyük STK'lardan daha küçüklere (özellikle yerel olanlara) doğru genişletilmesi" arzu ve eğiliminden bahsederler. Onlara göre, bu eğilim dâhilinde büyük korporatist örgütler büyük uluslararası aktörlerin yöneticileri açısından "daha uygun partnerler" olarak ön plana çıkarken, daha küçük örgütler bu "ortakların" tepeden aldıkları kararların yereldeki uygulayıcıları olarak görülmeye başlanmıştır. Nitekim bu yaklaşımın doğrudan bir sonucu olarak uluslararası STK'lar (*INGOs*), kaynaklarını ve fonlama güçlerini, profesyonelliklerine güvenmedikleri bu örgütlere bürokratik ya da teknik kontrolün elden bırakılmadığı bir "işbirliği dili benimseterek", cemaat bazlı örgüt müdahalelerini şekillendirmek (Rau, 2006) ya da bunları büsbütün egemenlikleri altına almak için kullanmaya başlamışlardır (Epstein, 2005).

Yukarıda temel bileşenlerini saydığımız bu sürecin söz konusu örgütler açısından kuşkusuz en temel çıktısı, parçalı ve geçici fikir ve çözümler lehine daha kapsamlı bir siyaset ve hak mücadelesi perspektifinin altını oymak olmuştur. Daha açık bir ifadeyle söz konusu gelişmeler, bu tür örgütlerin "kendi örgütsel biçim ve hayatta kalma mücadelelerini meşrulaştırma" pahasına, başta yoksulluk olmak üzere günümüzün pek çok kapsamlı sorununun "endemik nedenleri" konusunda kamuoyunu bilgilendirecek ve bu nedenler doğrultusunda daha bütünsel bir adalet mücadelesi gerçekleştirecek örgütsel yapı ve hedeflerden uzaklaşmaları sonucunu doğurmuştur (Desforges: 2004: 566). Daha ziyade tek tek kontratlar ve projeler dahilinde yerel toplulukların acil ya da gündelik ihtiyaçlarına odaklanarak STK'lar,

çoğunlukla bu toplulukların karşı karşıya olduğu sosyal hizmet kesintilerinin kalbinde yatan hak ve kaynaklara ilişkin daha politik sorunları görme yeteneklerini kaybetmişlerdir (Dolhinow, 2005: 574).

Bu süreç daha ziyade kendisini STK sektörünün ağırlıklı olarak faaliyetlerini hak savunusundan (*advocacy*) hizmet sunumuna doğru kaydırmasında gösterir (Lacey & Ilcan, 2006: 37; Rahman, 2006). Gilmore'a göre yeni dönemde bu ikinci gruptakilerin oluşturduğu "gölge devlet", her ne kadar belirli bir gerçekliğe sahip olsa da ciddi bir siyasi etkiden oldukça uzaktır. Her şeyden önce bu örgütler, sisteme ilişkin yapısal değişimleri savunmak şöyle dursun "misyonlarına bağlı kalmaları" yönünde yasal bir takım kurallarla sınırlandırılmışlardır. Devlet ve uluslararası kuruluşlarla iş yapmak ve bu doğrultuda fon almak için resmi olarak tüzel kişiliğe sahip "kâr amacı gütmeyen örgüt" statüsünde olma zorunlulukları, bu örgütleri, kamusal kurallara ve kâr amacı gütmeyen kuruluşların tabi olduğu yasalara tabi olmaya ve dolayısıyla "yoldan çıkmaları" durumunda işin dışında kalmak ya da yasal sonuçlarına katlanmak gibi bedellerle karşı karşıya bırakır (Gilmore, 2007: 46). Bu süreçte STK'lar tek boyutlu alternatif hizmet sunan ya da donörlerin güdümünde projeler yürüten aracılara dönüşmüşler ve çok amaçlı orijinlerinden koparılmışlardır. Proje ya da kontrat şartlarının yerine getirilmesi için yurttaşlar ve devlet arasında aracılık yaparlar ve bu aracılıkta esas olan devletle olan kontrat hedeflerinin gerçekleştirilmesi ve denetlenmesidir. Bu şartlar altında pek çok STK, finansal olarak bağlı oldukları hükümetlerin açık bir biçimde eleştirisini dillendirmekten çekinirler ve bu örgütlerde "hak savunusunun soğuması" denen şey çok yaygındır. Dahası STK'lar çok ciddi miktarda kaynağı devletin kontrat paralarının peşine düşülmesinde ve programların yönetilmesinde harcadıklarından isteseler bile

"seslendirme" (*voice*) ya da "savunu" (*advocacy*) faaliyetlerini geri plana atmak zorunda kalmışlardır (Evans, Richmond & Shields, 2004: 83).

Bu örgütlerin siyasi gelişmelere etki etme düzeyleri sadece sınırlı kaynaklar nedeniyle değil aynı zamanda yürüttükleri faaliyetin parçalı yapısı nedeniyle de giderek güçleşmiştir (Evans, Richmond & Shields, 2004: 83). Yeni dönemin rekabetçi yapıları tetikleyen, tek tek topluluklardaki ölçülebilir somut ve pratik değişimleri vurgulayan ve bu doğrultuda "parçalı siyaseti" teşvik eden kontrat ya da proje bazlı yönelimleri, temel problemler ve çözüm yolları açısından yoksul ya da ötekileştirilmiş topluluklar arasındaki bağı gizlediği oranda hem siyasi farkındalığı hem de birlikte hareket etme iradelerini sınırlandırır (Manji, 1998; Mohan, 2002; Mawdsley *vd.*, 2005). Bu "parçalı" yapı sadece faaliyetlerini hizmet sunumuna kaydıran örgütler açısından değil adalet mücadelesi yürütme iddiasındaki örgütler için de daha geniş bir perspektifin önünü tıkar. Armstrong ve Prashad'ın ABD bağlamından hareketle muhalefetin "parçalanması" ve "STK-laşması" dedikleri söz konusu durum dâhilinde "her bir grup uzmanlık ya da özel ilgi alanları meydana getirir, bu alanlar hakkında yoğun bir bilgi sahibi olur ve ardından üye ve fon çekmek için bu piyasa uzmanlaşmasını kullanır" (2005: 184).

Hammack'a göre (2002) günümüzde STK'lar, toplumsal mücadeleyi "cemaatlerin örgütlenmesi" gibi daha kontrollü yollara yönlendirmek gibi tarihsel bir rol üstlenmişlerdir. Ancak burada "örgütleme", yoksul ve marjinal kesimler için değişim talep etmek ve tabanı bu doğrultuda bilinçlendirmek ya da yönlendirmekten çok, Ilcan'ın ifadesiyle, toplumun bu daha korunmasız kesimlerini "çekip çevirmekten" (*managing*) ibaret olmaya başlamıştır (Ilcan, 2009: 227). Petras ve

Veltmeyer'e göre (2006) STK'lar bunu, "yerel mikro-projeler, apolitik 'taban' öz-sömürüsü (*self-exploitation*) ve emperyalizm ve kapitalist kârlılığın sınıf analizinden kaçınan 'popüler eğitimler'" yoluyla yaparlar. Burada cemaatler araştırılacak, haritalandırılacak, belgelendirilecek ve yorumlanacak alanlar haline gelmişler; bu da "kontrolün" yeni yönetişim ve "ortaklık" alanlarının ötesinde bizzat cemaatlerin içerisine ve yurttaşların günlük yaşamlarına sızmasına yol açmıştır. Rose'un ifadesiyle, yeni dönemde ortaya çıkan "cemaat" söylemi, "muhalefet dilini" gaspetmiş ve "onu bir uzman söylemine ve profesyonel uğraşa dönüştürmüştür" (1999: 175). Neoliberalizmin vazettiği tümüyle performans odaklı ve mali denetime dayalı bir "hesapverebilirlik" kültürü çerçevesinde oluşturulan "denetim" ve "gözetim" araçları, ekonomik ve sosyal yaşamın her alanında olduğu gibi bu tür örgütlerin yapı ve faaliyetlerini de derinden etkilemiş; 1990'lar boyunca "[k]amusal hizmetlerin daha fazla kontrole (*accountability*) tabi tutulması yönündeki" neoliberal talepler yaygınlaştıkça, muhasebe, bütçe kontrolü, mali denetim ve kalite kontrolü gibi daha pek çok işletmecilik enstrümanı, yalnızca kamu sektör hizmetlerinde değil, aynı zamanda bu tür hizmetlerin yerine getirilmesinde giderek daha fazla devlet tarafından görevlendirilen üçüncü sektör örgütler üzerinde de ciddi değişimler yaratmıştır (Power, 2003: 191). Dolayısıyla bu neoliberal mantığın ve işletmecilik araçlarının temel talebi olan "performans" vurgusu, bir yandan bu talebe yanıt verebilecek devlet dışı ayrıcalıklı bir aktörler hiyerarşisi yaratmış ve bu doğrultuda yurttaşların katılım alanını küçültmüş (Evans, Richmond & Shields, 2005: 83), diğer yandan da sivil toplumla olan "ortaklıkları" depolitize ederek "katılımı" siyasi bir süreçten çok teknik bir sürece indirgemiştir (Taylor, 2003; Hickey & Mohan, 2004).

SONUÇ

Bu çalışma en yalın haliyle şu temel soruya yanıt bulmayı amaçlamıştır: "Neoliberal küreselleşme" olarak adlandırılan ve son otuz yıla damgasını vuran ekonomik, politik ve ideolojik kapitalist yeniden yapılanma sürecinin sivil toplum üzerindeki –ekonomik, politik, kurumsal ya da işlevsel düzeyde- somut izdüşümleri nelerdir? Söz konusu sürecin devlet üzerindeki yansımaları sistematik ve oldukça yoğun bir biçimde araştırılmışken sivil topluma etkileri ya normatif değerlendirmeler ya da parçalı ve daha düşük profilli araştırma ve gözlemlerden öteye gitmemiştir. Söz konusu tespit, özellikle ülkemizde bu alanla ilgili yapılmış çalışmalar açısından daha açık şekilde gözlemlenebilecek bir durumdur. Bu alanla ilgili birbirinden kopuk ve çoğunlukla liberal ön kabullere dayalı normatif değerlendirmelerin egemen olduğu çalışmaların ötesine geçecek hem büyük oranda konuyla ilgili saha çalışmalarından beslenen ve bu anlamda analitik değeri haiz hem de tek tek saha araştırmalarının ötesine geçen daha derinlikli ve bütünlüklü çalışmalara duyulan ihtiyaç söz konusu alanla ilgili pek çok araştırmacının dikkatini çekmiştir (Lewis & Opoku-Mensah, 2006). İşte bu çalışma, "aşağıdan neoliberalleşme", "neoliberal yönetişim" ve "STK-laşma" kavramları üzerinden, bu tür bir boşluğu doldurmaya dönük mütevazı bir çabayı ifade etmektedir.

Kuşkusuz günümüz sivil toplumlarına ilişkin genel trendleri ortaya koymaya dönük bu tür bir çaba, zamansal ve mekânsal farklılıklarıyla ciddi miktarda saha araştırmasından beslenmek durumunda olduğu ölçüde, daha en başından çok ciddi

zorluklarla yüz yüze kalmaya adaydır. Bununla birlikte özellikle son on yıllık dönemde sivil toplumun somut görünümleri ve özellikle de "Sivil Toplum Kuruluşları"na ilişkin saha çalışmalarında ciddi ve gözle görülür artış, bu tür bir boşluğu doldurma yönünde araştırmacılara çok ciddi imkânlar sunmuştur. Bu çalışmalar yalnızca günümüz sivil toplumlarını, ele alındığı çalışmalarda etrafını saran tırnak işaretlerinden ve en çok da başının üzerinde duran "hâleden" kurtararak belirli bir somutluğa kavuşturmamıştır. Aynı zamanda bunlar, özgürlüğün, eşitliğin, dayanışmanın ve demokrasinin alanı olarak çoğunlukla normatif ve özcü bir perspektifle resmedilen 1990'lı yılların liberal "sivil toplum" anlatılarının ardından, durumun tam da böyle olmadığını ve hatta "sivil toplum"a atfedilen bu değerler açısından sürecin tam tersi yönde ilerlediğini göstermesi açısından dikkate değer veriler ortaya koymuşlardır. Dolayısıyla bu çalışmalar, hem Türkiye'de hem de tüm dünyada "sivil" sıfatının büyülü bir anlam kazandığı, "sivil toplum" kavramının her kapıyı açtığı doksanlı yılların ardından, bu kavramın ve özellikle de somut düzeyde kavramın içini doldurduğu düşünülen Sivil Toplum Kuruluşları pratiklerinin daha soğukkanlı bir biçimde tartışıldığı yeni bir dönemi başlatmakla kalmamışlar, bu doğrultuda söz konusu alanla ilgili sivil toplum çalışanların üzerinde ciddi bir yük oluşturan liberal ön kabullere dayalı ideolojik bagajı da oldukça hafifletmişlerdir.

Diğer taraftan söz konusu çalışmalar, yalnızca hegemonik liberal sivil toplum yaklaşımlarını değil, aynı zamanda daha popüler ve yüzeysel düzeydeki sivil toplum eleştirilerini de aşmaya dönük ciddi imkânlar sunmuşlardır. Günümüz STK'larını geçmişin Batılı misyoner hareketlerine benzer bir biçimde dünyanın geri kalanına "müjde" götüren "çağdaş misyoner hareketleri" (Manji & O'Coill, 2002; Anderson & Rieff, 2005) ya da "seküler misyonerler" (Economist, 27 Ocak 2000) olarak

değerlendiren ve en basit ifadesiyle "başkasının işine burnunu sokan" oluşumlar olarak gören bu tür eleştirel yaklaşımlar, Türkiye özelinde de, "Sivil Örümcek" gibi metaforlar (Yıldırım, 2006) ya da "Sivil Casus" (Turhan, 2006), "Sivil İhanet" (Kavcar, 2007) gibi yakıştırmalarda ifadesini bulmuştur. Özellikle Türkiye özelinde bu eleştirel tutum, çoğunlukla ABD ya da Avrupa Birliği kaynaklı çeşitli özel ya da yarı-kamusal yabancı vakıflardan aldıkları dış yardımlar doğrultusunda faaliyet yürüten ve dünya çapında bir takım "renkli devrimler" örnek gösterilmek suretiyle, ulusal bağımsızlık ve bütünlüğe tehdit olarak görülen bir takım STK'ları "deşifre etmek" şeklinde yol almıştır (Hablemitoğlu, 2006; Yalçın, 2005). Bununla beraber, günümüz hâkim sivil toplum yaklaşım ve pratiklerini eleştirmeye dönük bu popüler bakış açısı, bunların kendinden menkul bir demokratikleşme projesini yansıtmadığını popüler politik dile kazandırmakla birlikte, bunu, ülkelerin birlik ve bütünlüğüne tehdit ya da bir tür "ajanlık faaliyeti" olarak gördüğü ve bu doğrultuda dışarıdan maddi destek gören çeşitli STK'ları "teşhir" etmeye koyulduğu oranda konuyu, tıpkı liberal sivil toplum yaklaşımında olduğu gibi "davranışsal" (*behavioral*) bir biçimde analiz etmiş, söz konusu sürecin tek tek STK'ları aşan "yapısal" (*structural*) karakterini ise çoğunlukla geri plana atmıştır. Daha yakından bakıldığında sivil topluma özgü hegemonik her iki yaklaşımın da aslında, teorik düzeyde, "sivil toplum" söylem ve pratiğinin ekonomi-politiği konusunda derin bir suskunluk ve pratikte de, politik etkinliğin alanını –birincisi sivil toplum diğeri de devlet lehine– daraltan bir yaklaşım konusunda ciddi paralellikler taşıdığını söylemek mümkündür.

Tam da bu noktada bu çalışma, günümüzün egemen sivil toplum form, pratik ve yaklaşımlarının bu yapısal karakterini ya da daha açık bir ifadeyle neo-liberal küreselleşme çağında ve bu çağa uygun olarak devletin yeniden dönüşümü

bağlamında STK'ların ve *STK-laşma*nın ekonomi politiğini tartışmayı hedeflemiştir. Bununla birlikte, bu tür bir çaba, son otuz yıldır neoliberalizmle "sivil toplumculuk" olarak adlandırabileceğimiz ideolojik yönelimin eşzamanlı olarak yükselişinin ve bu ikisi arasındaki ideolojik-politik yakınlıklarının yanı sıra -ki günümüzün sivil toplum eleştirilerinde çoğunlukla odaklanılan temel mesele bu gibidir- aynı zamanda somut düzeyde neoliberalleşme süreçleriyle birlikte sivil toplumda ortaya çıkan genel trendleri, kurumsal formları, öz-düşünüş biçimlerindeki kaymaları, farklı sosyo-politik etkileri ve çelişkileri de ele almayı zorunlu kılar. Dahası bu tür bir "somut durumun somut analizi", hakim yaklaşımların sivil topluma ilişkin salt söyledikleriyle yetinmek yerine, neoliberalleşme süreçlerinin ortaya çıkardığı ideoloji ve uygulama, doktrin ve gerçeklik, vizyon ve sonuç arasında ortaya çıkan uçurumları da ortaya koyarak "sivil toplum" eleştirilerini daha sağlam bir zemine oturtur.

Konuya bu perspektiften yaklaşıldığında söz konusu süreç, kendinden öncekilerle karşılaştırıldığında, günümüzün sivil toplumlarına ilişkin genel çıkarsamalar yapmamıza izin verecek düzeyde ana trendlerin mevcut olduğunu göstermektedir. Bunlardan ilki, söz konusu dönemde neoliberalizmin kendi iç dönüşümleriyle sivil toplumun hâkim algılanma biçimlerindeki kırılmalar arasındaki tarihsel paralellikte bulunabilir. Nasıl ki 1990'larla beraber neoliberalizm, "devlet-piyasa karşıtlığı" gibi bir gündemden, "yeni kurumsal iktisat", "yeni kamu işletmeciliği" ya da "(iyi) yönetişim" yaklaşımları doğrultusunda, bu ikisinin birbirini "tamamladığı" yeni bir gündeme evrildiyse, dönemin sivil toplumculuğu da benzer şekilde, "devlet-sivil toplum karşıtlığı" üzerinden değil, bu ikisinin işbirliği ve ortaklığı üzerinden yeniden tanımlanmaya başlamıştır. Bu yeni dönemle birlikte

"(iyi) yönetişim" adı altında devlet, piyasa ve sivil toplumun birlikteliğine bu vurgu, yalnızca geçmişte piyasa karşısında bir karşıtlık ilişkisi üzerinden tanımlanan devletin daha "yeni" rol, biçim ve ilişkilerle yeniden tanımlanmasını ve geri çağırılmasını beraberinde getirmemiş, sivil toplumun da benzer "pozitif" rol, biçim ve ilişkilerle tanımlanmasının önünü açmıştır. Bu kapsamlı yönelimin sivil toplum üzerindeki etkileri, en az devletteki kadar, hatta daha kapsamlı bir boyutta yol almıştır.

1990'lı yıllarla birlikte "yönetişim" yaklaşımının iktidar çevrelerinde yaygın düzeyde kabul görmeye başlaması, noliberal politikalar açısından önceki dönemin piyasa başarısızlıklarının kabulü ve bu doğrultuda daha önce geri plana atılmış devlet ve sivil toplumun bu başarısızlıkları telafi edecek unsurlar olarak yeniden göreve çağrılmasını ifade ettiği oranda, neoliberal projeden bir kopuşa değil bir sürekliliğe hatta onun bu yeni formülasyon dahilinde konsolide edilmesine ya da daha hegemonik bir form almasına işaret eder. Bu yeni dönemin sadece devlet-piyasa değil, devlet-sivil toplum ilişkisinin de ana hatlarını ortaya koyan "yönetişim" yaklaşımı, sadece devletin değil sivil toplumun da faaliyet alanını, işleyiş mantığını ve devlet ve/veya piyasalarla ilişki biçiminin genel çerçevesini çizdiği oranda bu yeni korporatist yapının temel çatısını oluşturmuş; bir yandan devlet, piyasa ve sivil toplum aktörleri arasındaki ilişkiyi, her kesimin belirli görev ve sorumluluklara sahip olduğu bir "ortaklık" ilişkisi olarak tanımladığı oranda bu korparatist yapıya form, diğer yandan "işletmecilik" ya da "yeni kamu işletmeciliğine" dayalı piyasa kurum ve kurallarını tüm bu kesimlerin temel işleyiş prensibi haline getirdiği oranda bu forma asıl ruhunu kazandırmıştır. Diğer ve daha açık bir ifadeyle "yönetişim"

yaklaşımı, yalnızca bir neoliberal devlet inşasını değil aynı zamanda neoliberal bir sivil toplum inşası sürecinin de ideolojik çatısını oluşturmuştur.

Neoliberal siyasetin kendisini yeniden formüle ettiği bu yeni dönemin sivil toplum açısından bir başka yönü de, yukarıdaki yönelime paralel biçimde, kapsamlı bir *"STK-laşma"* sürecini başlatmış olmasıdır. Önceki dönemin "yukarıdan" dayatılan makro ölçekli neoliberal politikalarının ortaya çıkardığı yönetilebilirlik, toplumsal yeniden üretim ve meşruiyet meselelerinin çözümüne devletle işbirliği içerisinde "aşağıdan" katkı sunan bir sivil toplum tahayyülü, STK tipi örgütlerin hiç olmadığı ölçüde ön plana çıkmasına yol açmıştır. Tıpkı neoliberal devlet gibi, engel oluşturan değil, devlet ve piyasa aktörleriyle benzer hedefler doğrultusunda "ortaklaşa" faaliyet yürüten, "etkin", "verimli" ve "uyumlu" bir sivil toplum tahayyülü bu tip örgütlerde karşılığını bulmuştur. Dolayısıyla bu dönem, yoksul ya da marjinal grupların haklarının savunulması ve/veya çeşitli sosyal ihtiyaçlarının giderilmesi gayesiyle oluşturulmuş, ilgilendikleri konular açısından uzmanlaşmış, çalışan personelleri itibariyle profesyonelleşmiş ve dolayısıyla "temsil" iddiasında bulundukları toplumsal alan ve gruplardan büyük oranda kopuk, yaptıkları iş itibariyle gerek devlet gerekse de uluslararası kuruluşlarla çeşitli proje ya da kampanya bazlı faaliyetlerde ortaklaşa çalışan, maddi olarak bu yapılara büyük oranda bağımlı bu tür bir örgüt modelinin yerel, ulusal ve uluslararası çapta devasa ölçekte artırmasına şahitlik etmiştir. Dönemin hâkim yönelimleriyle paralel biçimde neredeyse sivil toplumla bir ve aynı şey olarak anlaşılan ve dolayısıyla sayılarındaki bu artış "sivil toplumun güçlenmesi" şeklinde lanse edilen bu örgütler, yalnızca demokratikleşme açısından değil bir tür "aşağıdan kalkınmanın" temel taşıyıcıları olarak da, yalnızca çok sayıda yorumcu tarafından değil devlet ve uluslararası

kuruluşlar nezdinde de çok ciddi teveccüh görmüş ve büyük fonlarla desteklenmişlerdir.

Bununla birlikte söz konusu dönemde STK'ların sayısının, çoğunluğu doğrudan ya da dolaylı devlet ya da uluslararası kuruluşların desteğinde, muazzam düzeyde arttığı şüphe götürmez bir gerçek olmakla birlikte, son otuz yılın "kurumsal devrim" olarak da adlandırılan bu "STK patlamasının" gerçekten de söylendiği ya da muradedildiği gibi sivil toplum alanını ve beraberinde siyasi ya da toplumsal yaşamı daha demokratik, daha eşitlikçi, daha dayanışmacı ve daha özgür kıldığını söylemek mümkün müdür? Bu çalışmayla ortaya çıkan sonuçlar, tam tersi bir sürecin egemen olduğunu göstermektedir. Demokratikleşmenin STK'ların sayısal artışıyla paralel olarak algılandığı dönemin ruhunun bir adım ötesine, yani niteliksel boyuta geçtiğimiz zaman, tüm bu muradedilenler bir tarafa, nicel ya da nitel düzeyde olsun bu *"STK-laşma"* sürecinin, sivil topluma ilişkin teori ve pratik ya da beklentiler ve sonuçlar arasında çok ciddi bir uçuruma yol açmış olduğunu gözlemlemek mümkündür. Söz konusu uçurum, yalnızca konuya muhalif bir perspektiften bakan ve günümüzün liberal sivil toplum pozisyonlarını kategorik olarak reddedenleri değil, liberal düşünürleri dahi rahatsız edecek bir boyuta taşınmaya başlamıştır. Başlangıçta STK'ların sayısındaki bu patlama, haklı olarak, Refah Devleti'nin dönüşümü bağlamında ve bu modele özgü kamusal yüklerin bu tip kuruluşlara basitçe bir "boşaltımı" olarak görmüş; ancak bu sürecin sadece işlevsel değil sivil toplum-devlet ilişkilerinde ve dahası sivil toplumun kurumsal görünümlerinde ortaya çıkardığı dönüşümler çoğunlukla arka plana atılmıştır. Piyasa ya da birikim rasyonalitesini toplumun her alanında işler kılmaya dönük dönemin ruhu, yalnızca "yeni kamu yönetimi/işletmeciliği" adı altında devletin görev ve işleyiş mantığını

dönüştürmekle kalmamış, "yönetişim" adı altında ve aynı piyasa mantığı çerçevesinde devletlerle bir araya gelen örgütleri de benzer bir dönüşümün içerisine sürüklemiştir. Başlangıçta toplumsal taleplerin temel taşıyıcısı olacakları öngörüsüyle "yönetişim" yaklaşımının sunduğu böyle bir "katılımı" büyük bir iyimserlikle karşılayan söz konusu örgütler, ilerleyen süreçte devlet ya da uluslararası kuruluşların öncülüğünde gerçekleşen gündem ve projelerin topluma dayatılmasının temel aracıları haline gelmişlerdir. Dolayısıyla bu yönelim yalnızca söz konusu kuruluşları çoğunlukla geçmişte devletin üstlendiği sorumlulukların ve bir tür mikro kalkınmanın yüklenicisi konumuna itmemiş, aynı zamanda dönemin verimlilik kaygılarıyla ön plana çıkarılan bu kuruluşları dayanışmadan çok rekabetin, muhalefetten çok asimilasyonun, eşitlikten çok hiyerarşi ve bürokrasinin, gönüllülükten çok zorunluluğun ve hatta özgürlükten çok baskının araçları haline getirmeye koyulmuştur.

Kuşkusuz bu tür bir yönelimde neoliberalizmin ya da daha spesifik olarak "neoliberal yönetişimin" sivil topluma bakış açısı ve onun için sunduğu "katılım" yol ve pratiklerinin genel çerçevesi büyük bir rol oynamıştır. Her şeyden önce bu sivil toplum anlayışının, "sivil toplumu", bizatihi değil, günümüzün ekonomi-politiğine desteği ve katkısı oranında değerli kabul ettiğini ve bu açıdan hiç olmadığı ölçüde sivil toplumu *araçsallaştırıcı* bir tutum sergilediğini söylemek mümkün görünmektedir. Sivil toplum, Refah devletinin günümüzdeki tasfiyesinin ortaya çıkardığı kriz halini telafi edecek ve bunun beraberinde getirdiği yönetişim, toplumsal yeniden üretim ve meşruiyet krizlerine çözüm getirmesi beklenen neredeyse araçsal bir kategoriye indirgenmiştir. "İyi yönetişim", "network yönetişimi", "komüniter yönetişim", "çok düzeyli yönetişim" ya da "yeni kamu

işletmeciliği" formlarında olsun, sivil toplumu yönetim/yönetişim süreçlerine katma iddiasındaki bütün katılım formları bu araçsallaştırıcı yaklaşımın izlerini taşır. Bu, günümüzün yönetişim süreçlerine egemen olan "hiçbir sorumluluk olmadan yetkilerin yukarı yönde ve hiçbir yetki sahibi olmadan sorumluluğun aşağı yönde kaydırılması" çabalarının açık bir devamıdır. Dahası bu sivil toplum pozisyonu, bu araçsallaştırmanın doğrudan bir sonucu olarak, "sosyal sermaye", "sosyal ekonomi", "sosyal girişimcilik" gibi adlar altında piyasa eksenli kalkınmaya "toplumsal" ve "kültürel" unsurlar ekleyerek, gerek sivil toplumdaki toplumsal dayanışma ve tutunum biçimlerini gerekse de bu alandaki gönüllü emeği ve yerel ya da uzmanlığa dayalı bilgiyi neoliberal devlet stratejilerinde kullanılacak temel bir kaynak olarak gördüğü oranda, sivil toplumu "*sömürgeleştirme"* yönünde de güçlü bir eğilimi temsil eder.

Bir yandan da bu "katılım" şablonu, tüm "çoğulculuk" iddiasına karşın fazlasıyla *tektipleştirici* bir yapıya sahiptir. Çünkü sivil toplumu hem merkez hem de çevre ülkelerde Refah ya da Kalkınmacı Devlet pratiklerinin tasfiyesiyle birlikte ortaya çıkan boşlukları dolduracak, dahası bu sorumlulukları söz konusu verimsiz ve hantal modellerin aksine tıpkı piyasa aktörleri gibi etkin ve verimli bir şekilde yüklenecek "kâr amacı gütmeyen", "gönüllü", "STK" tipi örgütlerden mürekkep "üçüncü sektör" denen şey çerçevesinde tanımlar. Bu yolla sivil toplumu neredeyse tümüyle STK'larla eşitler ve dahası hem ideolojik olarak hem de pratikte rol, faaliyet ve ilişkileri itibariyle her tür toplumsal hareket ya da örgütü hem ideolojik hem de politik düzeyde bu tür bir kalıba sokma noktasında fazlasıyla dayatmacı bir tutuma sahiptir. Bunlar, meşru devlet faaliyetleri hilafına "kamusal yararın yeni taşıyıcıları" olarak görüldüklerinden, geleneksel olarak toplumun çeşitli unsurlarının çıkarlarını

temsil eden sendikalar, refah kurumları, mesleki ve dinsel örgütlerin daha üstünde bir sivil toplum formu olarak ön plana çıkarılmışlardır. Dahası bu ikinci gruptakileri dahi hem teoride hem de pratikte STK havuzuna atmaya ve söz konusu "katılım" şablonu içerisine sokma yönünde hiç de azımsanmayacak bir gayret söz konusudur. Bu açıdan bakıldığında, neoliberal yönetişimin vaat ettiği çeşitlilik ve çoğulculuğun gerçekte bir yanılsamadan ibaret olduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür.

Diğer taraftan bu sivil toplum pozisyonu ya da katılım modelinin hiç olmadığı kadar *asimilasyonist* bir yapıya sahip olduğu görülür. Neoliberal yönetişim, toplumların farklı çıkarlara ve çatışan gündemlere sahip gruplar içerdiğini kabul etse de belirli hedefler doğrultusunda bunları "paydaşlar" ya da "ortaklar" olarak içeri almaya ve kontrol altında tutmaya ya da belirli siyasi/toplumsal hedeflere hizmet edecek şekilde yönlendirmeye koyulur. Fonlar, kontratlar, hesapverebilirlik ölçütleri, angajman kuralları vs. yoluyla ortaya konulan koşullar, pek çok örgütü bu bambaşka "dünyanın" içerisine çeker ve bu dünyanın çoğunlukla yukarıdan aşağı dayatılan gündemlerini, dilini, pratiklerini benimsemeye zorlar. Bu tür bir "piyasanın" içerisine çekildikçe bu örgütler, daha azıyla daha fazlasını yapmaya ve dolayısıyla daha fazla ticari stratejiler ve işletmecilik yaklaşımları benimsemeye, donörlerin sıkı hesapverebilirlik isteklerini karşılamak üzere daha fazla bürokratik yapılar içerisine girmeye ve dolayısıyla "temsil" iddiasında bulundukları sorun alanlarının ve toplumsal tabanlarının gerçek gündemlerinden ve en genel düzeyde "toplumsal sorumluluk" bilincinden tedrici bir uzaklaşmaya mecbur bırakılırlar.

Diğer taraftan, günümüzün bu neoliberal sivil toplum şablonu tüm "katılımcılık" iddiasına karşın, gerçekte büsbütün *dışlayıcı* bir yapıya sahiptir.

Çünkü, karar alma ve yürütme süreçlerine katılım, devlet ya da devletlerarası kuruluşlarla ve sadece uzmanlık alanlarını ilgilendiren meselelerde "ortaklığı" ya da "paydaşlığı" ve dolayısıyla daha en başından oyunun kurallarını kabul etmiş "seçkin" STK'ların yer aldığı ve daha muhalif örgüt ve hareketlerin "fazla ideolojik" bulunarak dışlandığı ve katılım sürecinin "çatlak" seslerden arındırıldığı bir yapı arz eder. Bu süreçlerde örgütler, çözüm alanlarındaki etkinlikleri, ortaya konulan çerçeve dâhilindeki yaratıcılıkları, daha azıyla daha fazlasını yapma doğrultusundaki çabaları, kısaca daha fazla "uyumlu" ve "kullanışlı" oldukları ölçüde kıymet gördüklerinden, sorun alanlarına ilişkin yapısal nedenlere ya da daha makro ölçekli çözümlere dönük tespit ve çabalar, bu tür bir "katılımın" genel mantığıyla ters düşer.

Dolayısıyla bu sivil toplum pozisyonunun bir başka karakteristik yönü de, tüm demokrasi iddiasına karşın, fazlasıyla *anti-demokratik* bir yapıya sahip olmasıdır. Bu modelde sivil toplum katılımı, neoliberal dönemin temel kaygısı olan "verimlilik" ve "yönetilebilirlik" meseleleriyle uyumlu bir çerçeveye oturtulmuştur. "Meşruiyete", halka dalı olup olmaması, yani kaynağı açısından değil, iktisadi sonuçları ve çıktıları açısından ayrıcalık tanınır. Sorun, temsili demokrasinin günümüz sorunlarını çözme konusundaki hantallığı, verimsizliği ve kullanışsızlığı olarak görüldüğünden, yönetişim süreçlerinde etkinlik ve işlevsellik ön plana çıkar. Dolayısıyla katılımcıların gerçekten temsili ve toplumsal bir yapıya sahip olup olmadıklarından çok, partiküler bir sorun alanında ne oranda etkin oldukları daha bir değer kazanır. Diğer taraftan bu "katılım" formunda, daha uyumlu "paydaşlar" lehine katılımı sınırlandırma arayışı nedeniyle, meşruiyet ve temsiliyet meseleleri kuşkusuz ki "yönetilebilirlik" kaygısı karşısında da ikincil konumdadır. Neoliberalizmin temel meselesi kamusal gerekçelerle devletin piyasaya müdahalesinin önüne geçilmesi

olduğundan, yalnızca "kamusal yararın" ve bu doğrultuda devletin kamusal sorumluluklarının mümkün olduğunca dar bir biçimde tanımlanması değil, aynı zamanda bu tür bir müdahaleye zemin oluşturan siyasi ve toplumsal yapı ve kanalların da mümkün oluğunca siyasetin dışına taşınması ve dahası kontrol altında tutulması gerekir. Neoliberal yönetişim biçimleri, en az neoliberal devlet kadar, faaliyetleri açısından sınırlandırılmış, kullanışlı, teknokratik ve dolayısıyla "yönetilebilir" bir sivil toplum inşası yönünde "yönetilebilirlik" meselesine elverişli bir çerçeve sunmuş, esaslı bir çözüm getirmiştir. Katılım süreçleri, ekonomik, politik ve ideolojik güç dengesizlikleriyle malul olmaları bir yana, hem oyunun kurallarıyla problemi olmayan çoğunlukla dikkatlice ayıklanmış "seçkin" STK'lardan oluştukları oranda kamusal temsiliyet gücünden hem de yalnızca bu seçkin aktörlerin belirli siyasa alanlarındaki partiküler çıkar pazarlıklarıyla şekillendikleri oranda da daha kolektif ya da kamusal çıkar arayışlarından yoksundurlar. Dahası bu yapılar, pek çok toplumsal kesime ilişkin karar ve uygulamaları temsili demokrasinin dışına taşıdıklarından daha geniş bir kamusal hesapverebilirlikten yoksundurlar ve temsili demokrasiyi derinleştirmek bir yana dursun, onun dahi gerisine düşerler.

Tüm bu trendlerin bize gösterdiği bir diğer husus da, kuşkusuz, liberal sivil toplum yaklaşımlarının iddia ettiği gibi devlet ve sivil toplum arasındaki ilişkinin hiç de sıfır toplamlı bir ilişki olmadığı ve dolayısıyla sivil toplumu "güçlendirme" ya da "genişletme" adı altında STK tipi örgütlerin sayısını artırmaya dönük dönemin çabalarının, bırakın devletin küçülmesini, devletin nüfuz alanını hiç olmadığı kadar sivil topluma doğru genişletmiş olduğudur. Dolayısıyla bu çalışmanın son bölümde sıraladığımız ve son dönemin bütün ciddi araştırmalarında gözlemlenen bürokratikleşme, şirketleşme, profesyonelleşme, parçalanma ve depolitizasyon

süreçleri ana akım sivil toplum literatüründe neredeyse kavramın kendisiyle eş tutulan tüm niteliklerin – devlete ve hatta piyasalara karşı siyaseten demokratik bir bariyer oluşturan, piyasa ya da devlet mantığının dışında faaliyet yürüten ve bu anlamda kârlılık yerine toplum odaklı, dikey olmaktan çok yatay örgütlenen ve dolayısıyla da daha eşitlikçi vs.- tam tersi bir sürecin egemen olduğunu göstermektedir. Devlet ve sivil toplum, bir karşıtlık üzerinden değil diyalektik ve organik bütünlükleriyle ele alındığında, STK'ların hiç de normatif düzeyde kendisine atfedilen niteliklerle değil, mevcut neoliberal statükonun amaç ve değerleri açısından hem devlet hem de piyasalarla büyük oranda aynı hizaya getirildiğini söylemek mümkün görünmektedir. Bizim "aşağıdan neoliberalleşme" olarak adlandırdığımız süreç tam da neoliberalizmin toplumsal düzeyde yeniden üretimini sağlayacak bir biçimde STK'ları fazlasıyla işlevsel kılmış; tüm gerilimli yapısına rağmen bir yandan piyasa başarısızlıklarını telafi edici bir yandan da piyasa rasyonalitesini tabana yaymaya dayalı bu işlevselleştirme yoluyla, günümüzün sivil toplumlarını hiç olmadığı kadar "gönüllü" sistem aygıtlarına dönüştürmeye koyulmuştur. Bu yeni korparatist yapı öncekilerden farklı olarak devletin doğrudan bürokratik baskı ve angajmanları üzerinden değil daha dolaylı piyasa mekanizmaları aracılığıyla varlığını sürdürüp daha az baskıcı ve hatta daha az ideolojik olarak göründüğü oranda, sivil topluma etkisi ve nüfuzu da daha sinsi ve derinlikli olmuştur.

Tekrar en baştaki soruya dönecek olursak, kanımızca neoliberalizm gibi ideolojik dayanakları itibariyle normatif ve hatta ütopik bir projenin nasıl bu denli uzun soluklu olabildiğinin cevabı, siyasi ve ideolojik olarak zamansal ve mekansal ölçekte kendini yeniden üretme kapasitesinin yanı sıra, en çok da "muhalefeti" ve hatta "karşıtlarını" bu soğurabilme kapasitesinde yatmaktadır. Kuşkusuz bir bütün

olarak kapitalist dönem ve bu dönemin farklı sermaye birikim rejimleri, en genel düzeyde Gramsci'nin "genişletilmiş devlet" dediği şeye tekabül eden devlet ve sivil toplum arasındaki farklı "kaynaşma" biçimlerini ve dolayısıyla siyasi ya da toplumsal düzeyde bu tür bir "soğurmayı" mümkün kılacak pek çok siyasi ve toplumsal mekanizmayı ortaya çıkarmıştır ve bunun yeni bir durum olduğunu öne sürmek mümkün değildir. Neoliberal öncesi dönemdeki Refah Devleti modelinin çeşitli muhalif partileri ve örgütlü işçi sınıfını ya da sendikaları sisteme eklemleme düzeyi kuşkusuz bunun en çarpıcı örneklerinden birini oluşturur. Bununla birlikte, önceki dönemlerin bu "soğurma" biçimleri, sivil toplum yapılarının – örneğin en son örnekte örgütlü işçi sınıfının- çok geniş düzeyde tanımlanmış hak ve yetkilere ve bu hak ve yetkilerin beraberinde getirdiği daha kurumsal siyaset kanallarına olanak tanımış olmasına karşın, günümüzdeki "katılım" modelini ve ortaya çıkardığı hâkim örgütsel formları öncekilerden farklı kılan muhtemelen en temel husus, sivil toplumu tüm bu hak, yetki ve kanallardan mahrum bırakmaya ve neredeyse tümüyle siyaset alanının dışına atmaya dönük güçlü basıncıdır.

Son zamanlarda STK'lar yoluyla refah ve kalkınmanın gerçekleştirileceğine dönük geçmiş yıllardaki aşırı iyimser havanın devletler ve kredi kuruluşları nezdinde, aşırı maliyetli oluşunun yanı sıra koordinasyon ve hesapverebilirlik problemleri nedeniyle de dağılmaya başladığına ilişkin gözlemler giderek artmaktadır. Örneğin Uluslararası finans kuruluşları, söz konusu gerekçelerle, fonlarını doğrudan STK'lara yönlendirmek yerine yeniden merkezi hükümetlere doğru kaydırma yönünde bir eğilim içerisine girmeye başlamışlardır (Agg, 2006; Lewis & Opoku-Mensah, 2006). Bu yeni trendin boyutları ve olası sonuçları hakkında şimdiden net şeyler söylemek zor olsa da, bunun STK "piyasasındaki" rekabeti ve dolayısıyla bunlar üzerindeki

"daha azıyla daha fazlasını yapmaları" yönündeki baskıyı artıracağını ve şirketleşme, bürokratikleşme, profesyonelleşme ve oligopolleşme süreçlerini daha fazla hızlandıracağını, bunu beceremeyenler açısındansa tümüyle bir yok olma sürecini beraberinde getireceğini şimdiden kestirmek olasıdır. Kaldı ki, *STK-laşma* denilen sürecin, yalnızca bu tip örgütlerle sınırlı olmayan, sendikaları, meslek örgütlerini, yeni toplumsal hareketleri, dini cemaatleri ve hatta akademiyi piyasayla ve neoliberal devletle daha fazla uyum ve işbirliğine iten ve rol, yapı ve ilişkileri itibariyle benzer süreçlere sürükleyen, çok daha genel trendlerin bir ürünü olduğu göz önüne alındığında bundan geri dönüşün o kadar da kolay olmayacağı açık görünmektedir.

KAYNAKÇA

Agg, Catherine, (2006), "Trends in Government Support for Non-Governmental Organizations: Is the "Golden Age" of the NGO Behind Us?", **United Nations Research Instıtute for Social Development Civil Society and Social Movements Programme**, Paper Number 23, June.

Alagappa, Muthiah, (2004), **Civil Society and Political Change in Asia: Expanding and Contracting Democratic Space**, Stanford University Press.

Alexander, J., Nank, R. & Stivers, C., (1999), "Implications of Welfare Reform: Do Nonprofit Survival Strategies Threaten Civil Society?", **Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly**, 28(4): 452-475.

Ali, Tarıq, (2003), **Bush in Babylon: The Recolonisation of Iraq**, London: Verso.

Althusser, Louis, (2003), **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, (Çev.) Alp Tümertekin, İstanbul: İthaki Yayınları.

Alvarez, Sonia, (1998), "Latin American Feminisms 'Go Global': Trends of the 1990s and Challenges for the New Millenium", S. E. Alvarez, E. Dagnino & A. Escobar (Ed.) **Cultures of Politics/Politics of Cultures: Re-visioning Latin American Social Movements** *içinde*, Boulder, CO: Westview Press.

Alvarez, Sonia, (1999), "Advocating Feminism: The Latin American Feminist NGO 'Boom'", **International Feminist Journal of Politics**, 1(2): 181-209.

Alvarez, Sonia, (2009), "Beyond NGO-ization? Reflections from Latin America", **Development**, 52(2), 175–184.

Amin, S., Frank, A.G. & Chomsky, N., (1995), **Düşük Yoğunluklu Demokrasi: Yeni Dünya Düzeni ve Yeni Politik Güçler**, (Çev.) Ahmet Fethi, İstanbul: Alan Yayıncılık.

Anderson, K.,& Rieff, D., (2004), "'Global civil society': a sceptical view", H. Anheier, M. Glasius, & M. Kaldor (Ed.), **Global civil society 2004/5** *içinde*, London: Sage Pub.

Anderson, Perry, (2007), **Gramsci: Hegemonya, Doğu-Batı Sorunu ve Strateji**, (Çev.) Tarık Günersel, İstanbul: Salyangoz Yayınları.

Anheier, Helmut K., (2009), "What Kind of Nonprofit Sector, What Kind of Society?: Comparative Policy Reflections", **American Behavioral Scientist**, 52(7): 1082-1094.

Arabacı, Ahmet, (2008), "Explaining Transformation of Turkish Civil Society in the EU Accession Process", **Insight Turkey**, 10(2): 77-93.

Armstrong, Hugh, Armstrong, P. & Connelly, M.P., (1997), "Introduction: The Many Forms of Privatization", **Studies in Political Economy**, 53 (Summer): 3-9.

Armstrong, Elizabeth & Prashad, Vijay, (2005), "Exiles from a future land: Moving beyond coalitional politics". **Antipode**, *37*(1): 181-185.

Ascoli, Ugo & Ranci, Costanzo, (2002), "The Context of New Social Policies in Europe", Ugo Ascoli & Costanzo Ranci (Ed.) **Dilemmas of the Welfare Mix: The New Structures of Welfare in an Era of Privatization** *içinde*, New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.

Ash, Timothy Garton, (1990), **The Magic Lantern: The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague**, New York: Random House.

Ayers, Alison J., (2009), "Imperial Liberties: Democratisation and Governance in the 'New' Imperial Order", **Political Studies**, V. 57: 1–27.

Aytekin, E.Attila, (2000), "Deprem, Toplum, Kamusal ve Bir Mücadele Alanı Olarak Devlet" , **Birikim**, S. 130 (Şubat).

Bagić, Aida, (2004), "Women's Organizing in Post-Yugoslav Countries: Talking about 'Donors'", J. Gould & H. S. Marcussen (Ed.), **Ethnographies of Aid: Exploring Development Texts and Encounter** *içinde*, Roskilde University Occasional Paper in International Development Studies, 24; 199-226.

Baines, Donna, (2004), "Caring for nothing: work organization and unwaged labour in social services", **Work, Employment and Society**, 18 (2): 267-295.

Baines, Donna, (2006), ""Whose needs are being served?" Quantitative Metrics and the Reshaping of Social Services", **Studies in Political Economy**, 77(Spring): 193-207.

Baines, Donna, (2010), "Neoliberal Restructuring, Activism/Participation, and Social Unionism in the Nonprofit Social Services", **Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly**, 39(10).

Barber , Benjamin, (1995), **Güçlü Demokrasi**, (Çev.) Mehmet Beşikçi, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Batterbury, Simon P.J. & Fernando, J. L., (2006), "Rescaling Governance and the Impacts of Political and Environmental Decentralization: An Introduction", **World Development**, 34(11): 1851–1863

Bayramoğlu, Sonay, (2002), "Küreselleşmenin Yeni Siyasal İktidar Modeli: Yönetişim", **Praksis**, 7(Yaz).

Bebbington, Anthony J., (1997), "Reinventing NGOs and rethinking alternatives in the Andes", **The Annals of the American Academy of Political and Social Science**, 554:117–136.

Beckman, Björn, (1993), "The Liberation of Civil Society: Neo-Liberal Ideology and Political Theory", **Review of African Political Economy**, 20 (58): 20–33.

Beckman, Björn, (1998), "Demokratikleşmeyi Açıklamak: Sivil Toplum Kavramı Üzerine Notlar" , Özdalga, E. & Persson, S. (Ed.) **Sivil Toplum Demokrasi ve İslam Dünyası** *içinde*, (Çev.) Ahmet Fethi, İstanbul: Tarih Vakfi Yurt Yayınları.

Bell, Stephen & Hindmoor, Andrew, (2009), **Rethinking Governance: The Centrality of the State in Modern Society**, New York: Cambridge University Press.

Belloni, Roberto, (2007), "Rethinking "Nation-Building:" The Contradictions of the Neo-Wilsonian Approach to Democracy Promotion", **The Whitehead Journal of Diplomacy and International Relations**, Winter/Spring.

Benner, T., Reinicke, W. H., & Witte, J. M., (2004), "Multisectoral networks in global governance: towards a pluralistic system of accountability", **Government and Opposition**, 39(2): 191-210.

Berten, A., Silveira, P. & Pourtois, H. (Ed.), (2006), **Liberaller ve Cemaatçiler**, (Çev.) Kolektif, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Bond, Patrick, (2008), "A Dangerous Period: End of Neoliberalism? Sorry, Not Yet", **Counterpunch**, 26/28 December, www.counterpunch.org.

Braithwaite, John, (2008), **Regulatory Capitalism: How it Works, Ideas for Making it Beter**, Cheltenham: Edward Elgar.

Brenner, Neil & Theodore, Nik, (2002), "Cities and the geographies of 'actually existing neoliberalism'", **Antipode**, 34: 349–79.

Brinton, A.Elizabeth, (2002), "The Idea of Civil Society: Evolution and Challenges in the Central and Eastern European Context." Presented at St. Antony's College, Oxford University, Conference on Central European Studies (June).

Brown, Michael P., (1997), **Replacing citizenship: AIDS activism and radical democracy**, London: Guilford Press.

Browne, Paul Leduc, (1996), **Love in a Cold World? The Voluntary Sector in the Age of Cuts**, Ottawa: Canadian Centre for Policy Alternatives

Brugvin, Thierry, (2007), "Sivil Toplum Yoluyla Yönetişim: Demokrasinin Özelleştirilmesi mi?", (Çev.) İsmet Akça, **Birikim**, Kasım, Sayı: 223, 60-65.

Cahill, Damien, (2009), "The End of Neoliberalism?", **ZMagazine**, January, http://www.zcommunications.org/ the-end-of-neoliberalism-by-damien-cahill

Cahill, Damien, (2010), "Actually existing neoliberalism' and the global economic crisis", **Labour & Industry**, April, 20(3): 298-319.

Carnoy, Martin, (2001), "Gramsci ve Devlet", (Çev.) Mehmet Yetiş, **Praksis**, (Yaz) Sayı: 3.

Castells, Manuel (2006) **Kimliğin Gücü, Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür Cilt II.**, (Çev.) Ebru Kılıç, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Chambers, Simone & Kopstein, Jeffrey, (2006), "Civil Society And The State", John S. Dryzek, Bonnie Honig & Anne Phillips (Ed.) **The Oxford Handbook Of Political Theory** *içinde*, Oxford University Press: New York.

Chakravartty, Paula, (2007), "Governance Without Politics: Civil Society, Development and the Postcolonial State", **International Journal of Communication**, 1: 297-317.

Chandhoke, Neera, (1995), **State and Civil Society: Explorations in Political Theory**, New Delhi: Sage Publications.

Chandhoke, Neera, (2001), "A cautionary note on civil society", Paper presented at the conference on **'Civil society in different cultural contexts'**, LSE, September.

Chandhoke, Neera, (2003), **The conceits of civil society**, New Delhi: Oxford University Press.

Chandhoke, Neera, (2007), "Civil society", **Development in Practice**, 17(4/5): 607-614.

Choudry, Aziz, (2010), "Global justice? Contesting NGOization: knowledge politics and containment in anti-globalization Networks", A. Choudry & D. Kapoor (Ed.), **Learning from the Ground Up: Global Perspectives on Social Movements and Knowledge Production** *içinde*, New York: Palgrave MacMillan, s. 17–34.

Choudry, Aziz & Shragge, Eric, (2011), "Disciplining Dissent: NGOs and Community Organizations", **Globalizations**, 8(4): 503-517.

Clark, John, (1996), **Kalkınmanın Demokratikleştirilmesi: Gönüllü Kuruluşların Rolü**, (Çev.) Serpil Ural, Ankara: Türkiye Çevre Vakfı.

Clarke, John, (2004), "Dissolving the Public Realm? The Logics and Limits of Neo-liberalism", **Journal of Social Policy**, 33(1): 27–48.

Clarke, Simon, (2008), "How Non-governmental is non-governmental public action?", **ESRC Non Governmental Public Action Programme Theory Seminar**, 7-8 (Mayıs)

Cohen, Jean L. & Arato, Andrew, (1992), **Civil Society and Political Theory**, England: The MIT Press.

Cooke, Bill & Kothari, Uma (Ed.), (2002), **Katılım: Yeni Bir Zorbalık mı?**, (Çev.) Ahmet Çiğdem, İstanbul: Demokrasi Kitaplığı Yayınevi.

Cooke, Bill, (2004), "The managing of the (third) world". **Organization**. 11(4): 589–615.

Cooley, Alexander & Ron, James, (2002), "The NGO Scramble: Organizational Insecurity and the Political Economy of Transnational Action", **International Security**, 27(1): 5–39.

Cope, M., (2001), "Between welfare and work: the roles of social service organizations in the social regulation of labour markets and the regulation of the poor", **Urban Geography**, 22(5): 391–406.

Cornwall, Andrea, (2004), "New democratic spaces? The politics and dynamics of institutionalised participation", **IDS Bulletin**, 35(2): 1–10.

Craig, David & Porter, Doug, (2005), "The Third Way and the third world: poverty reduction and social inclusion strategies in the rise of 'inclusive' liberalism", **Review of International Political Economy**, 12(2): 226–63.

Craig, David & Porter, Doug, (2006), **Development beyond neo-liberalism: Governance, poverty reduction and political economy**, London: Routledge.

Craig, David & Cotterell, Gerry, (2007), "Periodising neoliberalism?", **Policy & Politics**, 35(3): 497-514.

Çulhaoğlu, Metin & Soyer, C., (2000), **Solda "Sivil Toplum" Söylemi: Gerçekler ve Yanılsamalar**, Ankara: Özgür Üniversite Defterleri.

Dahrendorf, Ralf, (2001), **Challenges to the Voluntary Sector**, Arnold Goodman Lecture, 17 July 2001, Tonbridge: Charities Aid Foundation.

Dahrendorf, Ralf, (2003), "Foreword", J. Kendall (Ed.), **The Voluntary Sector** (xiii–xiv), London: Routledge

Davies, Jonathan S., (2010), "Neoliberalism, Governance and the Integral State", **Critical Governance Conference**, University of Warwick, 13 – 14 December.

Davies, Jonathan S., (2011), **Challenging Governance Theory: From Networks to Hegemony**, Bristol & Chicago: The Polity Press.

De Alcántara, Cynthia Hewitt (1998) "Uses and Abuses of the Concept of Governance", **International Social Science Journal**, 50(155): 105-13.

De Angelis, Massimo, (2003), "Neoliberal Governance, Reproduction and Accumulation", **The Commoner**, N.7, Spring/Summer.

De Angelis, Massimo, (2005), "The Political Economy of Global Neoliberal Governance", **Review (Fernand Braudel Center)**, 28(3).

De Tocqueville, Alexis, (1994), **Amerika'da Demokrasi**, (Çev.) İhsan Sezal & Fatoş Dilber, Ankara: Yetkin Basım ve Yayıncılık.

Değirmencioğlu, Serdar M., (2002), "Projeler, Projecilik ve Sivil Toplum Kuruluşları," **Sivil Toplum Kuruluşları Sempozyumu** *içinde*, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları.

Demirovic, Alex, (1996), "NGOs: Social Movement in Global Order?", **Amerikan Sosyoloji Derneği'nin Yıllık Toplantısında Sunulan Bildiri**, New York. Web: http://userpage.zedat.fu-berlin.de/~jfkpolhk/mm/Teaching/PastCourses/WS0203/WS0203_docs/PS_NGOs_Demirovic2000.SocialMovementsGlobalOrder.doc (giriş: 06.10.2010)

Demirovic, Alex, (2003), "NGOs, the State, and Civil Society: The Transformation of Hegemony". **Rethinking Marxism**, 15: 213--235.

Demirovic, Alex, (2009), "Postneoliberalism and Post-Fordism: Is there a new period in the capitalist mode of production?", **Development Dialogue**, (January).

Demmers, J., Jilberto, A.E.F. & Hogenboom, B., (2004), "Good Governance and democracy in a world of neoliberal regimes", J. Demmers, A.E.F. Jilberto & B. Hogenboom (Ed.) **Good Governance in the Era of Global Neoliberalism** *içinde*, LONDON & NEW YORK: Routledge.

Desforges, Luke, (2004), "The Formation of Global Citizenship: International Non-Governmental Organisations in Britain", **Political Geography**, 23: 549–69.

Díez, Jordi, (2008), "The Rise and Fall of Mexico's Green Movement", **European Review of Latin American and Caribbean Studies**, 85(October): 81-99.

Dolhinow, Rebecca, (2005), "Caught in the Middle: The State, NGOs, and the Limits to Grassroots Organizing Along the US–Mexico Border", **Antipode**, 37(3).

Donais, Timothy, (2012), **Peacebuilding and Local Ownership: Post-conflict Consensus-building**, Routledge.

Donini, A., (1996), "The Bureacracy and the Free Spirits: Stagnation and Innovation in the Relationship Between the N and NGOs', Weiss, T.G. & Gordenker, L. (Ed.), **NGOs, the UN, and Global Governance** *içinde*, Buolder & London: Lynne Reinner Publishers.

Dowie, Mark,. (2001), **American Foundations: An Investigative History**, Cambridge, MA: The MIT Press.

Doyle, Cathal & Patel, Preeti, (2008), "Civil society organisations and global health initiatives: Problems of legitimacy", **Social Science & Medicine**, 66: 1928-1938.

Drechsler, Wolfgang, (2005), "The Rise and Demise of the New Public Management", **Post-Autistic Economics Review**, Issue no. 33, 14 September 2005: 17-28.

Dryzek, John S., (1990), **Deliberative Democracy and Beyond**, Oxford: Oxford University Press.

Eade, Deborah, (2004), "International NGOs and Unions in the South: Worlds Apart or Allies in the Struggle?", **Development in Practice**, 14(1/2): 71-84.

Eakin, Lynn, (2001), "Myths, Money and Service Provision: An Overview of the Funding of Canada's Voluntary Sector", **Prepared by for the Voluntary Sector Initiative**, September.

Edwards, Michael, (2004), **Civil Society**, London: Polity Press.

Edwards, Michael & Hulme, David, (1996), "Too Close For Comfort? The Impact of Official Aid on Nongovernmental Organizations", **World Development**, Vol. 24: 961-973.

Eikås, Magne, & Per Selle., (2002), "A Contract Culture Even in Scandinavia", Ugo Ascoli & Costanzo Ranci (Ed.), **Dilemmas of the Welfare Mix: The New Structures of Welfare in an Era of Privatization** *içinde*, 47-75. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.

Epstein, Helen, (2005), "God and the fight against AIDS", **New York Review of Books**, 52(7).

Escobar, Arturo, (1992), "Imagining a post-development era? Critical thought, development and social movements", **Social Text**, 31–32:20–56.

Etzioni, Amitai, (2000a), "Communitarianism and the Moral Dimension", Don E. Eberly (Ed.) **The Essential Civil Society Reader: Classic Essays in the American Civil Society Debate** *içinde*, USA: Rowman & Littlefield.

Etzioni, Amatia, (2000b), **The Third Way to a Good Society**, London: Demos.

Evans, B. Mitchell & Shields, John, (1998), "Reinventing' the Third Sector: Alternative Service Delivery, Partnerships and the New Public Administration of the Canadian Post-Welfare State", **Ryerson University Center for Voluntary Sector Studies**, Working Paper Series, Number 9, May 1998.

Evans, B. Mitchell & Shields, John, (2000), "Neoliberal Restructuring and the Third Sector: Reshaping Governance, Civil Society and Local Relations", **Ryerson University Center for Voluntary Sector Studies**, Working Paper Series, Number 13, July 2000.

Evans, Bryan, Richmond, Ted & Shields, John, (2005), "Structuring Neoliberal Governance: The Nonprofit Sector, Emerging New Modes of Control and the Marketisation of Service Delivery", **Policy and Society**, 24(1)**:** 73–97.

Feldman, Shelley, (1997), "NGOs and civil society: (Un)stated contradictions", **Annals of the American Academy of Political and Social Science**, 554:46–65.

Fenger, Menno & Bekkers, Victor, (2007) "The Governance Concept in Public Administration", Victor Bekkers, Geske Dijkstra, Arthur Edwards & Menno Fenger (Ed.), **Governance and the Democratic Deficit Assessing the Democratic Legitimacy of Governance Practices** *içinde*, Ashgate Publishing

Ferguson, James, (2006), **Global Shadows: Africa in the Neoliberal World Order**, Durham: Duke University Press.

Farrington, J., Bebbington, A.J., Wellard, K. & Lewis, D., (1993), **Reluctant partners?: NGOs, the state and sustainable agricultural development**, London: Routledge.

Fine, Robert, (1997), "Civil Society Theory, Enlightenment and Critique", **Democratization**, 4(1) (Spring).

Fine, Ben, (2011), **Sosyal Sermaye Sosyal Bilime Karşı: Bin Yılın Eşiğinde Ekonomi Politik ve Sosoyal Bilimler**, (Çev.) Ayşegül Kars, İstanbul: Yordam.

Frederickson, H. George, (2005), "Whatever happened to public administration? Governance, governance everywhere", Ferlie *vd*. (Ed.) **The Oxford Handbook of Public Management** *içinde*, Oxford: Oxford University Press.

Friedman, Milton, (1988), **Kapitalizm ve Özgürlük**, (Çev.) Doğan Erberk & Nilgün Himmetoğlu, İstanbul: Altın Kitaplar

Fukuyama, Francis, (1989), "The End of History?" **The National İnterest**, Summer.

Fukuyama, Francis, (2005), **Güven: Sosyal Erdemler ve Refahın Yaratılması**, (Çev.) Ahmet Buğdaycı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Fukuyama, Francis, (2009), **Büyük Çözülme: İnsan Doğası ve Toplumsal Düzenin Yeniden Oluşturulması**, (Çev.) Hasan Kaya, İstanbul: Profil Yayıncılık.

Fyfe, Nicholas R. & Milligan, Christine, (2003), "Out of the shadows: exploring contemporary geographies of voluntarism", **Progress in Human Geography**, 27(4): 397–413.

Fyfe, Nicholas R., (2005), "Making Space for ''Neocommunitarianism''? The Third Sector, State and Civil Society in the UK", **Antipode**, 37(3).

Gellner, Ernest, (1994), **Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals**, London: Hamish Hamilton.

Ghosh, Biswajit, (2009), "NGOs, Civil Society and Social Reconstruction in Contemporary India", **Journal of Developing Societies**, 25.

Gibson, K., O'Donnell, S., Rideout, V., (2007), "The Project-Funding Regime: Complications for Community Organizations and their Staff", **Canadian Public Administration Journal**, 50(3): 411–436, September.

Gideon, Jasmine, (1998), "The Politics of Social Service Provision through NGOs: A Study of Latin America", **Bulletin of Latin American Research**, 17(3): 303-321.

Gilmore, Ruth Wilson, (2007), "In The Shadow Of The Shadow State", INCITE! Women of Color Against Violence (Ed.) **The Revolution Will Not Be Funded: Beyond the Non-Profit Industrial Complex** *içinde*, Boston: South End Press.

Goodin, Robert E., (2003), "Democratic accountability: the distinctiveness of the third sector", **Archives Europeennes De Sociologie**, 44(3): 359-396.

Gordenker, Leon & Weiss, Thomas G., (1997), "Devolving responsibilities: A framework for analysing NGOs and services", **Third World Quarterly**, 18(3): 443-456.

Görg, Christoph, (2002), "The Internationalisation of the State: the Example of Biodiversity Politics", **Paper presented at the Annual Meeting of the Finnish Political Science Association**, Jyväskylä, Finland, January 10th 2002.

Graefe, Peter, (2004), "Welfare Regimes and the Third Sector: Rendering Path Dependency Contingent?", Paper presented the 6th International Conference of the International Society for Third-Sector Research, **"Contesting Citizenship and Civil Society in a Divided World"**, Toronto, July 14.

Graefe, Peter, (2005), "Roll-out Neoliberalism and the Social Economy", **Paper prepared for the Annual Meeting of the Canadian Political Science Association**, University of Western Ontario, June 2.

Graefe, Peter, (2006), "The Social Economy and the American Model: Relating New Social Policy Directions to the Old", **Global Social Policy**, 6:197–219.

Gramsci, Antonio, (1971), **Selection from the Prison Notebook**, (Çev.&Der.) Quintin Hoare & Geoffrey Nowell Smith, New York: International Publishers.

Gray, R., Bebbington, J., Collison, D., (2006), "NGOs, civil society and accountability: making the people accountable to capital", **Accounting, Auditing & Accountability Journal**, 19(3): 319 – 348.

Grugel, Jean, (2003), "Making a Statement or Finding a Role: British NGOs in Latin America", R. Eversole (Ed.), **Here to Help: NGOs Combating Poverty in Latin America**, 28-47. Armonk, New York: M. E. Sharpe.

Güler, Birgül Ayman, (2000), "Devletin Yeniden Yapilandırılması", **Düşün Dergisi**, S. 7 (Eylül): 7-13.

Güler, Birgül Ayman, (2003), "Yönetişim: Tüm İktidar Sermayeye", **Praksis**, Sayı: 9 (Kış-Bahar).

Güzelsarı, Selime, (2003), "Neo-liberal Politikalar ve Yönetişim Modeli", **AİD**, 36(2): 17-34.

Habermas, Jürgen, (2001), **İletişimsel Eylem Kuramı**, (Çev.) Mustafa Tüzel, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Hablemitoğlu, Necip, (2006), **Alman Vakıfları ve Bergama Dosyası**, İstanbul: Birharf Yayınları.

Haque, M. Shamsul, (2002), "Globalization, New Political Economy, And Governance: A Third world Viewpoınt", **Administrative Theory & Praxis**, 24(1): 103–124.

Haque, M. Shamsul, (2004), "Governance based on partnership with NGOs: implications for development and empowerment in rural Bangladesh", **International Review of Administrative Sciences**, 70(2): 271–290.

Hall, Michael, (1997), "Comments", Ronald Hirshhorn (Ed.), **The Emerging Sector: In Search of A Framework** *içinde*, Ottawa: Canadian Policy Research Networks Inc.

Hammack, David C., (2002), "Nonprofit organizations in American history". **American Behavioral Scientist**, 45(11).

Hammami, Rema, (1995), "NGOs: The professionalisation of politics". **Race & Class**, 37: 51–62.

Hardt, Michael & Negri, Antonio, (2003), **Dionysos'un Emeği: Devlet Biçiminin Bir Eleştirisi**, (Çev.) Ertuğrul Başer, İstanbul: İletişim Yayınları.

Harvey, David, (2005), **A Brief History of Neoliberalism**, Oxford: Oxford University Press.

Harvey, David, (2006), "Neo-liberalism as Creative Destruction", **Geografiska Annaler**, 88(2): 145-158.

Harvey, David. (2009) "Is This *Really* the End of Neoliberalism? The Crisis and the Consolidation of Class Power", **Counterpunch**, 13/15 Mart, http://www.counterpunch.org/harvey03132009.html

Havel, Vaclav, (1993), "The Post-communist Nightmare", **The New York Review of Books**, 27 (Mayıs).

Hayek, Friedrich A., (1995), **Kanun, Yasama Faaliyeti ve Özgürlük: Sosyal Adalet Serabı (Cilt II)**, TİB Kültür Yayınları.

Hayek, Friedrich A., (1997), Hukuk**, Yasama ve Özgürlük: Özgür Bir Toplumun Siyasi Düzeni (Cilt III)**, TİB Kültür Yayınları.

Hayek, Friedrich A., (1999), **Kölelik Yolu**, (Çev.) Turhan Feyzioğlu & Yıldıray Arsan, Ankara: Liberte Yayınları.

Hearn, Julie, (2007), "African NGOs: The New Compradors?", **Development and Change**, 38(6): 1095–1110.

Hegel, G.W.F., (1991), **Hukuk Felsefesinin Prensipleri**, (Çev.) Cenap Karakaya, İstanbul: Sosyal Yayınları.

Hemment, Julie, (2004), "The Riddle of the Third Sector: Civil Society, International Aid, and NGOs in Russia", **Anthropological Quarterly**, 77(2): 215-241.

Henderson, Sarah L., (2002), "Selling Civil Society: Western Aid and the Nongovernmental Organization Sector in Russia", **Comparative Political Studies**, 35(2): 139-167.

Hickey Samuel & Mohan, Giles, (2004), **Participation: From Tyranny to Transformation?**, London: Zed Books

Hirsch, Joachim, (2003), "The State's New Clothes: NGOs and the Internationalization of States", **Rethinking Marxism**, 15 (2): 237-262.

Holmén, Hans & Jirström, Magnus, (2009), "Look Who's Talking!: Second Thoughts about NGOs as Representing Civil Society", **Journal of Asian and African Studies**, 44(4):429-448

Hood, Christopher, (1991), "A Publıc Management For All Seasons?", **Public Administration**, 69 (Spring): 3-19.

Hood, Christopher, (1995), "The "New Public Management" in the 1980s: Variations on a Theme", **Accounting, Organizations and Society**, 20 (2/3): 93-109.

Howell, Jude & Pearce, Jenny, (2001), **Civil Society and Development: A Critical Exploration**, Colorado: Lynne Rienner Publishers.

Howell, Jude, (2002), "In Their Own Image: Donor Assistance to Civil Society", **Lusotopie**, No:1: 117-130

Hudson, Alan, (2002), "Advocacy by UK-Based Development NGOs", **Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly**, 31(3): 402-418.

Hulme, David & Edwards, Michael, (Ed.) (1997), **Too Close for Comfort? NGOs, States and Donors**, Basingstoke: Macmillan and New York: St Martins Press.

Huntington, Samuel P., (1991), "Democracy's Third Wave", **The Journal of Democracy**, 2(2).

Hutton, Will, (2008), "A Short History of Capitalism's Rise And Fall", **The Observer**, 5 Ekim, http://www.guardian.co.uk/business/2008/oct/05/creditcrunch.marketturmoil1, (8 Haziran 2011)

Ilcan, Suzan, (2009), "Privatizing Responsibility: Public Sector Reform under Neoliberal Government", **Canadian Review of Sociology/Revue canadienne de sociologie**, 46(3):207–234.

İbrahim, Ferhad & Wedel, H., (1997), "Giriş", Ferhad İbrahim & Heidi Wedel (Der.), **Ortadoğu'da Sivil Toplumun Sorunları** *içinde*, (Çev.) Erol Özbek, İstanbul: İletişim Yayınları.

İnsel, Ahmet, (2007), "Post-Demokrasi, İyi Yönetişim ve Caudillo", **Birikim**, Kasım, Sayı: 223: 29-40.

Jad, Islah, (2003), "The NGOization of the Arab Women's Movements", Paper prepared for the International Workshop, **Feminist Fables and Gender Myths: Repositioning Gender in Development Policy and Practice**, Institute of Development Studies, Sussex, 2-4 July.

Jad, Islah, (2007), "The NGO-ization of the Arab Women's Movements", Andrea Cornwall, Elizabeth Harrison, Ann Whitehead (Ed.) **Feminisms in Development: Contradictions, Contestations and Challenges** *içinde*, London & New York: Zed Books.

Jenkins, Rob, (2001) "Mistaking 'governance' for 'politics'", Sudipta Kaviraj & Sunil Khilnani (Ed.) **Civil Society: History and Possibilities** *içinde*, Cambridge: Cambridge University Press: 250-268.

Jenkins, Katy, (2005), "No Way Out? Incorporating and Restructuring the Voluntary Sector within Spaces of Neoliberalism", **Antipode**, 37(3): 613–618.

Jessop, Bob, (1997), "Capitalism and its Future: remarks on regulation, government and governance", **Review of International Political Economy**, 4: 561-581.

Jessop, Bob, (1998), "The Rise of Governance and the Risks of Failure: The Case of Economic Development", **International Social Science Journal**, 155:29–45.

Jessop, Bob, (2002a) **The Future of the Capitalist State**, Cambridge: Polity Press

Jessop, Bob, (2002b), "Liberalism, neo-liberalism and urban governance: a state-theoretical perspective", **Antipode**, 34(3): 452–72.

Jobert, Bruno, (2008), "Civil-society debates in India: Civil society against political society?", Bruno Jobert & Beate Kohler-Koch (Ed.) **Changing Images of Civil Society: From Protest to Government** *içinde*, Routledge.

Kaboolian, Linda, (1998), "The new public management: Challenging the boundaries of the management vs. administration debate", **Public Administration Review**, 58: 189-193.

Kaldor, Mary, (2003a), "The Idea of Global Civil Society", **International Affairs**, 79(3) 583-593.

Kaldor, Mary, (2003b), "Civil Society and Accountability", **Journal of Human Development**, 4(1): 5-27.

Kaldor, M., Anheier, H., Glasius, M., (2003), "Global Civil Society in an area of regressive globalisation", Kaldor, M., Anheier, H., Glasius, M. (Ed.), **Global Civil Society 2003** *içinde*, Oxford: Oxford University Press.

Kantola, Johanna & Squires, Judith, (2008), "From State Feminism to Market Feminism?", **A paper presented in the International Studies Association Annual Convention**, 26-29 March.

Kamat, Sangeeta, (2002), **Development Hegemonies: NGOs and the State in India**, New Delhi: Oxford University Press.

Kamat, Sangeeta, (2003), "The NGO Phenomenon and Political Culture in the Third World", **Development**, 46(1): 88-93.

Kamat, Sangeeta, (2004), "The Privatization of Public Interest: Theorizing NGO Discourse in Neo-liberal Era", **Review of International Political Economy**, 11(1): 155-176.

Kamat, Sangeeta, (2005), "The NGO-ization of Grassroots Politics", Pepi Leistyna (Ed.) **Cultural Studies: From Theory to Action** *içinde*, Oxford, U.K.: Blackwell Pub.

Karyeija, Gerald K. & Basheka, Benon C., (2012), "Participation of Workers' and Employers' Organizations in Poverty Reduction Strategies in Uganda", **Asian Social Science**, 8(3).

Katz, Cindi, (2005), "Partners in Crime? Neoliberalism and the Production of New Political Subjectivities", **Antipode**, 37(3): 623–631.

Kavcar, Neval, (2007), **Sivil İhanet**, İstanbul: Kabara.

Keane, John, (1993), "Giriş", John Keane (Ed.) **Sivil Toplum ve Devlet: Avrupa'da Yeni Yaklaşımlar** *içinde*, (Çev.) Levent Köker *vd*., İstanbul: Ayrıntı.

Kearns, Adrian J., (1992), "Active Citizenship and Urban Governance", **Transactions of the Institute of British Geographers**, 17(1): 20–34.

Kendall, Jeremy, (2000), "The mainstreaming of the third sector into public policy in England in the late 1990s: Whys and wherefores", **Civil Society Working Paper No. 2**, The Centre for Civil Society, London School of Economics and Political Science.

Keohane, Robert & Nye, Joseph S., (2001), "Between Centralization and Fragmentation: The club model of multilateral cooperation and problems of democratic legitimacy", **KSG Working Paper**, No. 01-004.

Kerr, Ron, (2008), International Development and the New Public Management: Projects and Logframes as Discursive Technologies of Governance, in: Sadhvi Dar & Bill Cooke (Eds.) **The New Development Management: Critiquing the Dual Modernization** *içinde*, LONDON & NEW YORK: Zed Books.

Kersbergen, K. Van, & Waarden, F. Van, (2004), ""Governance" as a bridge between disciplines: Cross-disciplinary inspiration regarding shifts in governance and problems of governability, accountability and legitimacy", **European Journal of Political Research**, 43: 143–171.

Kettl, Donald F., (1988), **Government by Proxy: (Mis?)Managing Federal Programs**, Washington, DC: Congressional Quarterly Press.

Kjaer, Anne Mette , (2004), **Governance**, Cambridge: Polity Press.

Kiely, Ray, (1998), "Neo liberalism revised? A critical account of World Bank concepts of good governance and market friendly intervention", **Capital & Class**, 22(1): 63-88.

Klein, Naomi, (2011), **Şok Doktrini: Felaket Kapitalizminin Yükselişi**, (Çev.) Selim Özgül, İstanbul: Agora Kitaplığı.

Kooiman, Jan, (1993), "Governance and governability: using complexitiy, Dynamics and diversity", J. Kooiman (Ed.), **Modern Governance**, London: Sage.

Lacey, Anita & Ilcan, Suzan, (2006), "Voluntary Labor, Responsible Citizenship, and International NGOs", **International Journal of Comparative Sociology**, 47(1): 34–53.

Laclau, Ernesto & Mouffe, Chantal, (2008), **Hegemonya ve Sosyalist Strateji:Radikal Demokratik Bir Politikaya Doğru**, (Çev.) Ahmet Kardam, İstanbul: İletişim Yayınları.

Lang, Sabine, (1997), "The NGOization of Feminism: Institutionalization and Institution Building within the German Women's Movements", Scott, Joan W., C. Kaplan & D. Keates (Ed.) **Transitions, Environments, Translations : Feminisms in International Politics** *içinde,* New York: Routledge, 101-120

Lang, Sabine, (2000), "NGOs in the German Local Public: Democratizing Governance or Reshaping Corporatism?", **Political Communication,** 17(4) : 383 – 387.

Larner, Wendy, (2000), "Neo-liberalism, policy, ideology, governmentality", **Studies in Political Economy**, 63(Autumn): 5–25.

Larner, Wendy & Craig, David, (2005), "After Neoliberalism? Community Activism and Local Partnerships in Aotearoa New Zealand", **Antipode**, 37(3).

Lavalette, Michael & Ferguson, Iain, (2007), "Democratic language and neo-liberal practice: The problem with civil society", **International Social Work** , 50 (4).

Leftwich, Adrian, (1993), "Governance, democracy and development in the Third World", **Third World Quarterly**, 14(3).

Levi-Faur, David, (2005), "The Global Diffusion of Regulatory Capitalism", **The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science**, 598(21): 12-32.

Levi-Faur, David & Jordana, Jacint, (2005), "The Making of a New Regulatory Order", **The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science**, 598(4): 6-9.

Lewis, David, (1998), "Bridging the gap?: the parallel universes of the non-profit and non-governmental organisation research traditions and the changing context of voluntary action", International Working Paper Series 1, Centre for Civil Society, London School of Economics and Political Science, London, UK.

Lewis, David & Opoku-Mensah, Paul, (2006), "Moving forward research agendas on international NGOs: theory, agency and context", **Journal of International Development**, 18(5): 665–675.

Lipset, Seymour Martin, (1993), "Reflections on Capitalism, Socialism and Democracy", **Journal of Democracy**, 4(2).

Lyons, Mark, (2003), "The Legal and Regulatory Environment of the Third Sector", **Asian Journal of Public Administration**, 25(1): 87-106.

Madison, Gary B., (1998), **The Political Economy of Civil Society and Human Rights**, Londra & New York: Routledge.

Manji, Firoze, (1998), "The depoliticization of poverty". D. Eade (Ed.) **Development and Rights** *içinde* (s. 12–33), Oxford: Oxfam.

Manji, Firoze & O'Coill, Carl, (2002) "The missionary position: NGOs and development in Africa", **International Affairs,** 78(3): 567-583.

Marx, Karl, (1997), **Yahudi Sorunu**, (Çev.) Niyazi Berkes, Ankara: Sol Yayınları.

Mayer, Margit & Rankin, Katherine N., (2002), "Social Capital and (Community) Development: A North/South Perspective", **Antipode**, (34(4): 804–808.

McDonald, Catherine & Marston, Greg, (2001), "Fixing the Niche? Rhetoric of the community sector in the neo-liberal welfare regime, Social Entrepreneurship: whose responsibility is it anyway?", Workshop Paper, Centre of Full Employment and Equity.

Mercer, Claire, (2002), "NGO, Civil Society and Democratization: A Critical Review of the Literature", **Progress in Development Studies**, 2(1): 5-22.

Mercer, Claire, (2003), "Performing partnership: civil society and the illusions of good governance in Tanzania", **Political Geography**, 22: 741–76.

Michael, Sarah, (2004), **Undermining Development: The Absence of Power among Local NGOs in Africa**, Oxford: James Currey.

Migliaro, L. Razeto & Misuraca, Pasquale, (2012), "Modern Bürokrasi Teorisi: Gramsci'nin Devlet Görüşü", Anne Showstack Sassoon (Der.) **Gramsci'ye Farklı Yaklaşımlar** *içinde*, (Çev.) M. K. Coşkun, O. Kamiloğlu, O. Kamiloğlu, Ç. Erdoğan, Ankara: Dipnot Yayınları.

Miraftab, Faranak, (1997), "Flirting with the Enemy: Challenges faced by NGOs in development and empowerment", **Habitat International**, 21: 361–375.

Miraftab, Faranak, (2004), "Making Neo-liberal Governance: The Disempowering Work of Empowerment", **International Planning Studies**, 9(4): 239–259.

Mitchell, Katharyne, (2001), "Transnationalism, neoliberalism, and the rise of the shadow state", **Economy and Society**, 30(2): 165–89.

Mohan, Giles, (2002), "The disappointments of civil society: The politics of NGO intervention in northern Ghana", **Political Geography**, 21:125–154.

Molyneux, Maxine, (2008), The 'Neoliberal Turn' and the New Social Policy in Latin America: How Neoliberal, How New?, **Development and Change**, 39(5): 775-797.

Morison, John, (2000), "The government-voluntary sector compacts: governance, governmentality, and civil society", **Journal of Law and Society**, 27(1): 98–132.

Murray, Karen, (2004), "Do not disturb: 'Vulnerable populations' in federal government policy discourses and practices," **Canadian Journal of Urban Research**, 13(1), Canadian Planning and Policy issue: 50—69.

Nagar, Nama, (2008), "Transnational Feminism: The Visions, the Challenges and the Power of Movements: A Report from the International Forum of the Association of Women in Development", Presented at the Graduate Students Workshop Global Studies, the University of Wisconsin-Madison, December 3.

Naim, Moises, (1995), "Latin America: the second stage of reform", **Journal of Democracy**, 5(4): 32–48.

Neocleous, Mark, (2013), **Sivil Toplumu Yönetmek: Devlet İktidarı Kuramına Doğru**, (Çev.) Bahadır Ahıska, Ankara: NoteBene Yayınları.

Newman, Janet, (2001), **Modernising Governance: New Labour, Policy and Society**, London: Sage.

Nielsen, Henrik Kare, (2008), "The Ambivalences of Civil Society", **Central European Journal of Public Policy**, 2(1): 30–49.

Nickel, P. M. & Eikenberry, A. M., (2006), "Beyond public vs. private management: The transformative potential of democratic feminist management", **Administrative Theory & Praxis**, 28: 359-380.

Nickel, P. M. & Eikenberry, A. M., (2007), "Responding To "Natural" Disasters: The Ethical Implications Of The Voluntary State", **Administrative Theory & Praxis**, 29(4): 534–545.

Nightingale, A. J., (2005), "The experts taught us all we know: Professionalisation and knowledge in Nepalese community forestry", N. Laurie & L. Bondi (ed.) **Working the spaces of neoliberalism: Activism, professionalisation and incorporation** *içinde* (186–207), Oxford, U.K.: Blackwell Pub.

O'Connell, Brian, (1996), "A major transfer of government responsibility to voluntary organizations? Proceed with caution", **Public Administration Review**, 56: 222-225.

O'Reilly, Kathleen, (2010), "The Promise of Patronage: Adapting and Adopting Neoliberal Development", **Antipode**, 42(1): 179–200.

O'Reilly, Kathleen, (2011), "We Are Not Contractors": Professionalizing the Interactive Service Work of NGOs in Rajasthan, India", **Economic Geography**, 87(2): 207–226.

Osborne, D. & Gaebler, T., (1992), **Reinventing Government: How the Entrepreneurial Spirit is Transforming Government**, Reading, MA: Addison-Wesley.

Özuğurlu, Metin, (2001), "'Sivil Toplum Kuruluşları' Olgusu ve Halkevleri", **Mülkiye**, Cilt:XXV Sayı:227.

Packendorff, Johann, (2002), "The temporary society and its enemies: Projects from an individual perspective", K. Sahlin-Andersson & A. Söderholm (Ed.) **Beyond Project Management: New Perspectives on the Temporary-Permanent Dilemma** *içinde*: 39-58, Malmö: Liber.

Parnini, Syeda Naushin, (2006), "Civil Society and Good Governance in Bangladesh", **Asian Journal of Political Science**, 14(2): 189-211.

Peck, Jamie & Tickell, Adam, (1994), "Jungle law breaks out: neoliberalism and global-local disorder", **Area**, 26(4): 317-326.

Peck, Jamie & Tickell, Adam, (2002), "Neoliberalizing space", **Antipode**, 34: 380–404.

Peirce, Philip & Stubbs, Paul, (2000), "Peacebuilding, Hegemony and Integrated Social Development: the UNDP in Travnik", Pugh, M. (ed.) **The Regeneration of War-torn Societies** *içinde*, Macmillan.

Peters, B. Guy & Pierre, Jon, (2005), "Governance, Government and the State", C. Hay, M. Lister & D. Marsh (Ed.) **The State: Theories and Issues** *içinde*, Palgrave Macmillan.

Petras, James & Veltmeyer, Henry, (2006), **21. Yüzyılda Emperyalizm: Maskesi Düşürülen Küreselleşme**, (Çev.) Özkan Akpınar, İstanbul: Mephisto Yay.

Pfeiffer, James, (2003), "International NGOs and primary health care in Mozambique: the need for a new model of collaboration", **Social Science & Medicine**, 56: 725–738.

Phillips, L. & Ilcan, S., (2004) "Capacity-Building: The Neoliberal Governance of Development", **Canadian Journal of Development Studies**, 24(3).

Phillips, Ruth, (2006), "The Role of Nonprofit Advocacy Organizations in Australian Democracy and Policy Governance", **Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations**, 17(1).

Phillips, Susan D., (2004), "The Myths of Horizontal Governance: Is the Third Sector Really a Partner?", Paper presented to the International Society for Third-Sector Research (ISTR) Conference Toronto, July 2004.

Pierre, Jon & Peters, B. Guy, (2000), **Governance, Politics, and the State**, St. Martin's Press.

Pollitt, Christopher, (2003), **The Essential Public Manager**, Maidenhead: Open University Press.

Pollock, Graham, (2001), "Civil Society and Euro-Nationalism" , **Studies in Social and Political Thought** , 4 (March).

Power, Michael, (2003), Evaluating the audit explosion, **Law and Policy**, 25(3): 185–202.

Pratt, Brian, Adams, Jerry & Warren, Hannah, (2006), "Official Agency Funding of NGOs in Seven Countries: Mechanisms, Trends and Implications", International NGO Training Research Centre, Occasional Papers Series No: 46, August.

Putnam, Robert D., (2000), **Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community**, New York: Simon & Schuster.

Rahman, Sabeel, (2006), "Development, Democracy and the NGO sector: Theory and Evidence from Bangladesh", **Journal of Developing Societies**, 22(4): 451-473.

Ramia, Gaby, (2003), Global Social Policy, INGOs and Strategic Management: An Emerging Research Agenda, **Global Social Policy**, 3 (1), 79-101.

Rankin, Katharine N. & Shakya, Yogendra B., (2007), "Neoliberalizing the Grassroots?: Microfinance and the Politics of Development in Nepal", K. England & K. Ward (Ed.) **Neoliberalization: States, Networks, Peoples** *içinde*, Oxford, U.K.: Blackwell Pub.

Ransome, Paul, (2010), **Antonio Gramsci: Yeni Bir Giriş**, (Çev.) Ali İhsan Başgül, Ankara: Dipnot Yayınları.

Rau, Bill, (2006), "The politics of civil society in confronting HIV/AIDS", **International Affairs**, 82(2): 285-295.

Reed, Paul B. & Valerie J. Howe, (2000), **Voluntary Organizations in Ontario in the 1990s, Nonprofit Knowledge Base Project Reports**, Ottawa: Statistics Canada.

Reinsborough, Patrick, (2004), "Post-issue activism—decolonizing the revolutionary imagination: values crisis, the politics of reality and why there's going to be a common sense revolution in this generation", D. Solnit (Ed.) **Globalize Liberation: How to Uproot the System and Build a Better World** *içinde*, San Francisco: City Lights, 161–211.

Reyhan, H. & Şenalp, M.G., (2005), "Emperyalzimin Kurumsallaşma Süreci: Küresel Yönetişim, Yönetişimci Devlet ve STK'laştırılan Sendikal Hareket", **Siyaset ve Toplum**, No.3: 126-152.

Rhodes, R.A.W., (1996), "The New Governance: Governing without Goverment", **Political Studies**, XLIV: 652-667.

Rhodes, R.A.W. & Bevir, M., (2003), **Interpreting British Governance**, London: Routledge.

Rieff, David, (1999), "The False Dawn of Civil Society", **The Nation**, 4(22) (February).

Rifkin, Jeremy, (1997), "The Information Age and Civil Society", **Surviving Together**, Summer:7-10.

Roberts, Susan M., Jones, John Paul, & Fröhling, Oliver, (2005), "NGOs and the Globalization of Managerialism: A Research Framework", **World Development**, 33(11): 1845–1864.

Robinson, David, (Ed.) (1997), **Social Capital and Policy Development**, Wellington: Institute of Policy Studies.

Robinson, M., (1993), "Governance, Democracy and Conditionality: NGOs and the New Policy Agenda." A. Clayton (Ed.) **Governance, Democracy and Conditionality: What Role for NGOs?** *içinde*, Oxford: INTRAC.

Robinson, William I., (1996), **Promoting Polyarchy: Globalization, US Intervention, and Hegemony**, New York: Cambridge University Press.

Roelvink, Gerda & Craig, David, (2005), "The Man In The Partnering State: Regendering The Social Through Partnership", **Studies in Political Economy**, 75 (Spring).

Rodrick, Dani, (2002), "After Neoliberalism, What?" **Remarks delivered at a conference on Alternatives to Neoliberalism**, Washington D.C., May 23, 2002.

Rose, Nikolas, (1996), "Governing 'Advanced' Liberal Democracies", A. Barry, T. Osborne, & N. Rose, (Ed.) **Foucault and Political Reason: Liberalism, Neo-liberalism, and Rationalities of Government** *içinde*, University of Chicago Press.

Rose, N. & Miller, P., (1992), "Political power beyond the state: problematics of government", **British Journal of Sociology**, 43: 173–205.

Rose, Nikolas, (1999), **Powers of Freedom: Reframing Political Thought**, Cambridge: Cambridge University Press.

Roy, Arundhati, (2004), **"Tide? Or Ivory Snow?"**, Tuesday, August 24, Transcript of full speech by Arundhati Roy in San Francisco, California on August 16th, 2004, Z-NET.

Roy, Indrajit, (2003), "Development and its Discontents: Civil society as the new lexicon", **development** 46(1): SID On-line Dialogue

Runciman, W.G., (1986), **Toplumsal Bilim ve Siyaset Kuramı**, (Çev.) Erol Mutlu, Ankara: Teori Yayınları.

Ryan, William P., (1999), "The New Landscape for Nonprofit", **Harvard Business Review**, Jan-Fab.

Ryfman, Philippe, (2006), **Sivil Toplum Örgütleri**, (Çev.) İsmail Yerguz, İstanbul: İletişim.

Rudd, Kevin, (2009) "The Global Financial Crisis", **The Monthly**, February: 20-29.

Saad-Filho, A., (2008), "Washington Uzlaşmasından Washington Sonrası Uzlaşmasına: İktisadi Kalkınmaya Dair Neoliberal Gündemler", A. Saad-Filho & D. Johnston (Ed.) **Neoliberalizm: Muhalif Bir seçki** *içinde*, (Çev.) Ş. Başlı & T. Öncel, İstanbul: Yordam.

Salamon Lester M., (1993), "The global associational revolution: the rise of third sector on the world scene", Occas. Pap. 15. Baltimore: Inst. Policy Stud., Johns Hopkins Univ.

Salamon, Lester M., (1995), **Partners in Public Service: Government-Nonprofit Relations in the Modern Welfare State**, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

Salamon, Lester M., (1997), **Holding the center: America's nonprofit sector at a crossroads**, Report to the Nathan Cummings Foundation.

Salamon, Lester M. & Helmut K. Anheir, (1996), **The Emerging Nonprofit Sector: An Overview**, Manchester: Manchester University Press.

Salamon, Lester M., (1999), "The non-profit sector at the crossroads: the case of America". **Voluntas**, 10(1): 5–23.

Salamon, Lester M., (2001), "The New Governance and the Tools of Public Action: An Introduction," **Fordham Journal of Urban Law**, XXVIII(5): 1611-1674.

Salamon, Lester M. & Sokolowski, W., (2001), "Volunteering in Cross-National Perspective: Evidence From 24 Countries", **Working Papers of the John Hopkins Comparative NonProfit Sector Project**, John Hopkins University, Baltimore.

Salamon, Lester M. (Ed.), (2002), **The Tools of Government: A Guide to the New Governance**, Oxford University Press.

Salamon , Lester M., Sokolowski, S.Wojciech & List, Regina, (2003), **Global Civil Society: An Overview**, Baltimor, MD: Center for Civil Society Studies, The Johns Hopkins University.

Sampson, Steven, (1996), "The Social Life of Projects: Importing Civil Society to Albnaia", C. Hann & E. Dunn (Ed.) **Civil Society: Rethinking Western Models** *içinde*. London: Routledge, 120-38.

Santos, Boaventura de Sousa, (2005), "Beyond Neoliberal Governance: The World Social Forum as Subaltern Cosmopolıtan Politics and Legality", Boaventura de Sousa Santos & Ce´sar A. Rodrı´guez-Garavito (Ed.) **Law And Globalızatıon From Below: Towards a Cosmopolitan Legality** *içinde*, Cambridge University Press: New York

Scholte, Jan Aart, (2004), "Civil society and democratically accountable global governance", **Government and Opposition**, 39(2): 211-233.

Scott, Katherine, (2003), **Funding Matters: The Impact of Canada's New Funding Regime on Nonprofit and Voluntary Organizations**, Coalition of National Voluntary Organizations. Ottawa, ON: Canadian Council on Social Development.

Seckinelgin, Hakan, (2002), "Civil Society as a Metaphor for Western Liberalism", **Global Society**, 16(4): 357-376.

Seckinelgin, Hakan, (2005), "A global disease and its governance: HIV/AIDS in sub-Saharan Africa and the agency of NGOs", **Global Governance**, 11: 351-368.

Seligman, Adam B., (2002), "Civil Society as Idea and Ideal", S. Chambers and W. Kymlicka (Ed.) **Alternative Conceptions of Civil Society** *içinde*, New Jersey: Princeton Un. Press.

Sinha, Subir, (2008), "Neoliberalizm ve Sivil Toplum: Proje ve Olasılıklar", A. Saad-Filho & D. Johnston (Ed.) **Neoliberalizm: Muhalif Bir seçki** *içinde*, (Çev.) Ş. Başlı & T. Öncel, İstanbul: Yordam.

Sorensen, E. & Torfing, J., (2008), "Governance Network Research: Towards a Second Generation", E. Sorensen & J. Torfing (Ed.), **Theories of Democratic Network Governance** *içinde*, London: Palgrave.

Srinivas, Nidhi, (2009), "Against NGOs? A Critical Perspective on Nongovernmental Action", **Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly**, 38(4): 614-626.

Stiglitz, J. E., (2008), "The End of Neo-liberalism?", **Project Syndicate**, 7 Temmuz, http://www.project-syndicate.org/commentary/stiglitz101/English, (8 Haziran 2011)

Stoddard, Abby, (2003) "Humanitarian NGOs: Challenges and Trends", Joanna Macrae & Adele Harmer (ed.), **Humanitarian Action and the 'Global War on Terror': A Review of Trends and Issues** *içinde*, HPG Report 14, London: ODI.

Stoker, Gerry, (1998), "Governance as theory: Five propositions", **International Social Science Journal**, 50: 17–28.

Stubbs, Paul, (1996), "Nationalism, Globalization and Civil Society in Croatia and Slovenia", **Research in Social Movements, Conflicts and Change**, 19: 1-26.

Stubbs, Paul, (2007a), "Civil Society or Ubleha", Helena Rill, Tamara Šmidling, and Ana Bitoljanu, (Ed.), **Twenty Pieces of Encouragement for Awakening and Change: Peacebuilding in the Region of the Former Yugoslavia** *içinde* (Belgrade): 215–228.

Stubbs, Paul, (2007b), "Community Development In Contemporary Croatia: Globalisation, Neo-Liberalisation And NGO-isation", Dominelli, Lena (Ed.) **Revitalising Communities in a Globalising World** *içinde*, Hampshire & Burlington: Ashgate Publishing.

Swain, Nigel, (2003), 'Social Capital and its Uses', **Archives Européennes de Sociologie**, XLIV(2): 185-212.

Swyngedouw, Erik, (2005), "Governance innovation and the citizen: the Janus-face of governance beyond-the-state", **Urban Studies**, 42(11): 1991–2006.

Tanzi, V. & Schuknecbt, L., (2000), **Public Spending in the 20th Century**, Cambridge: Cambridge University Press.

Taylor, Marilyn, (2002), "Government, the Third Sector and the Contract Culture: The UK Experience So Far", Ugo Ascoli & Costanzo Ranci (Ed.) **Dilemmas of the Welfare Mix: The New Structures of Welfare in an Era of Privatization** *içinde*, 77-108, New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.

Taylor, Marilyn, (2007), "Community Participation in the Real World: Opportunities and Pitfalls in New Governance Spaces", **Urban Studies**, 44(2): 297–317.

Tekeli, İlhan, (1999), **Modernite Aşılırken Siyaset**, Ankara: İmge Kitabevi.

Tembo, Fletcher, (2003), "The multi-image development NGO: An agent of the new imperialism?", **Development in Practice**, 13(5): 527-532.

Tendeler, Judith, (2004), "Why social policy is condemned to a residual category of safety nets and what to do about it", Mkandawire (Ed.), **Social Policy in a development context** *içinde*, Palgrave MacMillan, Houndmills.

The Commission on Global Governance, (1995), **Our Global Neighbourhood**, Oxford: Oxford University Press.

Therborn, Göran, (1998), "Sivil Toplumun Ötesi: Demokratik Deneyimler ve Ortadoğu'ya Uygunlukları" , Özdalga, E. ve S. Persson (Ed.) **Sivil Toplum Demokrasi ve İslam Dünyası** *içinde*, (Çev.) Ahmet Fethi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Thomas, Peter D., (2010), **Gramsci Çağı: Felsefe, Hegemonya, Marsizm**, (Çev.) İlker Akçay – Ekrem Ekici, Ankara: Dipnot Yayınları.

Tickell, A. & Peck, J., (2003) "Making Global Rules: Globalization or Neoliberalization?", Jamie Peck & Henry Wai-chung Yeung (ed.) **Remaking the Global Economy: Economic-Geographic Perspectives** *içinde*, London: Sage Pub.

Touraine, Alain, (2000), **Modernliğin Eleştirisi**, (Çev.) Hülya Yufan, İstanbul: YKY.

Townsend, J., Porter, G. & Mawdsley, E., (2002), "The role of the transnational community of non-government organizations: Governance or poverty reduction?", **Journal of International Development**, 14: 829–839

Townsend, J., Porter, G. & Mawdsley, E., (2004), "Creating Spaces of Resistance: Development NGOs and their Clients in Ghana, India and Mexico", **Antipode**, 36(5): 871-889.

Turhan, Kaan, (2006), **Sivil Casus**, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Uphoff, Norman, (1996), "Why NGOs are not a third sector: A sectoral analysis with some thoughts on accountability, sustainability, and evaluation". M. Edwards & D. Hulme (Ed.) **Beyond the Magic**

Bullet: NGO Performance and Accountability in the Post-Cold War World *içinde* (23–39), West Hartford: Kumarian Press.

Valverde, Mariana, (1995), "The mixed social economy as a Canadian tradition", **Studies in Political Economy** 47: 33–60

Van Gramberg, Bernadine & Bassett, Penny, (2005), "Neoliberalism and the Third Sector in Australia", Victoria University School of Management WORKING PAPER SERIES (5).

Van Rooy, Alison, (1998), "Civil Society as İdea: An Analytical Hatstand?", Van Rooy, A. (Ed.) **Civil Society and the Aid Industry** *içinde,* Londra: Earthscan Publication.

Van Rooy, A. & Robinson, M., (1998), 'Out of the Ivory Tower: Civil Society and the Aid System', Van Rooy, A. (Ed.) **Civil Society and the Aid Industry** *içinde,* Londra: Earthscan Publication.

Van Rooy, A., (2004), **The Global Legitimacy Game: Civil Society, Globalization, and Protest**, Houndmills: Palgrave Macmillan.

Veltmeyer, Henry, (2005), "Democratic Governance and Participatory Development: The Role of Development NGOs", **The Whitehead Journal of Diplomacy and International Relations**, Summer/Fall: 89-109.

Vision 21, (2005), "Volunteerism and Social Services in the 21st Century", [http://www.vision21.neostrada.pl/ gv21f.pdf]

WALD, (2001), **Sivil Toplum Örgütleri: Neoliberalizmin Araçları mı, Halka Dayalı Alternatifler mi?**, (Çev.) Işık Ergüden, İstanbul: Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi (WALD) Yayınları.

Wallace, Tina, (2003), 'NGO Dilemmas: Trojan Horses for Global Neoliberalism?', L. Panitch and C. Leys (Ed.) **Socialist Register 2004: The New Imperial Challenge** *içinde*, 202–19, London: Merlin.

Walsh, Kieron, (1995), **Public Services and Market Mechanisms: Competition, Contracting and the New Public Management**, Basingstoke: Macmillan.

Walters, William, (2004), "Some critical notes on 'governance'", **Studies in Political Economy** 73: 27–46.

Warren, Hannah, (2005), "NGO Funding Trends: A Comparison of NGO Income", **INTRAC**, http://www.intrac.org/data/files/resources/148/NGO-Funding-Trends-A-Comparison-of-NGO-Income.pdf

Weiss, Thomas G., (1999), "International NGOs, Global Governance, and Social Policy in the UN System", GASPP Occasional Papers No. 3/1999, Helsinki: STAKES.

White, Gordon, (2004), "Civil Society, Democratization and Development: Clearing the Analytical Ground", Peter Burnell & Peter Calvert (Ed.) **Civil Society in Democratization** *içinde*, London: Frank Class.

Whitehead, Judith, (2007), "Anatomy of a disaster: The neo-liberal state in Mumbai's 2005 flood", **Focaal—European Journal of Anthropology** 49: 81–98.

Williams, D.,& Young, T., (1994), "Governance, the World Bank and liberal theory", **Political Studies**, XLII: 84–100.

Williamson, John, (1990), "What Washington Means by Policy Reform", J. Williamson (ed.) **Latin American Adjustment: How Much Has Happened?** *içinde*, Washington: Institute for International Economics.

Wood, Ellen Meiksins, (2003), **Kapitalizm Demokrasiye Karşı: Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması**, (Çev.) Şahin Artan, İstanbul: İletişim Yayıncılık.

Wood, Geoffrey D., (1997), "States without citizens: the problem of the franchise state", Hulme, D. & Edwards, M. (Ed.), **NGOs, states and donors: too close for comfort?**, London: Macmillan,79–92.

Wolch, Jennifer R., (1990), **The shadow state: Government and voluntary sector in transition**, New York: The Foundation Center.

Wolch, Jennifer R., (1999), "Decentring America's nonprofit sector: reflections on Salamon's crises analysis", **Voluntas**, 10(1): 25–35.

World Bank, (1989), **Sub-Saharan Africa: From Crisis to Sustainable Growth**, Washington DC:World Bank.

——(1991), **The Challenge of Development**, Washington, DC : The World Bank.

——(1992), **Governance and development**, Washington, DC : The World Bank.

——(1996), **The World Bank participation sourcebook**, Washington, DC : The World Bank.

——(1997), **World Development Report 1997. The State in a Changing World**, Washington, DC: World Bank.

——(2000), **World Development Report 2000–2001: Attacking Poverty**, Washington, DC: World Bank

——(2001), **World Development Report 2002: Building Institutions for Markets**, Washington, DC: World Bank.

Yalçın, Hasan, (2005), **NGO'lar: Küreselleşmenin Misyonerleri**, İstanbul: Kaynak Yayınları.

Yıldırım, Mustafa, (2006), **Sivil Örümceğin Ağında**, Ankara: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.

Yishai, Yael, (1998), "Civil society in transition: interest politics in Israel", **Annals of the American Academy**, 555: 147–162.

Zabcı, Filiz Çulha, (2004), "Yeni Savaşların Gizli Yüzü: Özel Askeri Şirketler", **Mülkiye**, XXVIII (243): 21-49.

Zabcı, Filiz, (2009), **Dünya Bankası: Yanılsamalar ve Gerçekler**, İstanbul: Yordam.

Zaidi, S. Akbar, (1999), "NGO Failure And The Need to Bring Back The State", **Journal of International Development**, 2(2): 259-271.

Zimmer, Annette & Freise, Matthias, (2008), "Bringing Society Back In: Civil Society, Social Capital, and Third Sector", William A. Maloney, Jan W. van Deth (Ed.) **Civil society and governance in Europe: from national to international linkages** *içinde*, Edward Elgar Publishing

Zimmerer, Karl, (2000), "Commentary: Social Science Intellectuals, Sustainable Development and the Political Economies of Bolivia", **The Journal of Latin American Anthropology**, 5(2): 179-189.

Zimmerman, Ulf, (1996), Exploring the nonprofit motive (or: What's in it for You?), ***Public Administration*** **Review**, 54: 398-401.

ÖZET

Bu tez en yalın haliyle şu temel soruya yanıt bulmayı amaçlamıştır: "Neoliberal küreselleşme" olarak adlandırılan ve son otuz yıla damgasını vuran ekonomik, politik ve ideolojik kapitalist yeniden yapılanma sürecinin sivil toplum üzerindeki –ekonomik, politik, kurumsal düzeyde- somut izdüşümleri nelerdir? Söz konusu sürecin devlet üzerindeki yansımaları sistematik ve oldukça yoğun bir biçimde araştırılmışken, sivil topluma etkileri ya normatif değerlendirmeler ya da parçalı ve daha düşük profilli araştırma ve gözlemlerden öteye gitmemiştir. Söz konusu tespit, özellikle ülkemizde bu alanla ilgili yapılmış çalışmalar açısından daha açık şekilde gözlemlenebilecek bir durumdur. Bu alanla ilgili birbirinden kopuk ve çoğunlukla liberal ön kabullere dayalı normatif değerlendirmelerin egemen olduğu çalışmaların ötesine geçecek hem büyük oranda konuyla ilgili saha çalışmalarından beslenen ve bu anlamda analitik değeri haiz hem de tek tek saha araştırmalarının ötesine geçen daha derinlikli ve bütünlüklü çalışmalara duyulan ihtiyaç söz konusu alanla ilgili pek çok araştırmacının dikkatini çekmiştir. İşte bu çalışma, *"aşağıdan neoliberalleşme"*, *"neoliberal yönetişim"* ve *"STK-laşma"* kavramları üzerinden, bu tür bir boşluğu doldurmaya dönük mütevazı bir çabayı ifade etmektedir.

Bu çalışma, yalnızca teorik düzeyde diğer çağdaş sivil toplum yaklaşımlarından farklılaşmakla kalmayan aynı zamanda pratikte "sivil toplumun güçlendirilmesi" adı altında devlet ve devletlerarası kuruluşların güdümünde yürütülen çeşitli politikalar yoluyla günümüz sivil toplumunu küresel çapta dönüştüren neoliberal sivil toplum pozisyonunu, teorik ve tarihsel arkaplanının yanı sıra "STK-laşma" olarak adlandıracağımız sonuçları itibariyle tartışmaya açmaktadır.

1990'ların "yönetişim" paradigması çerçevesinde neoliberalizm, önceki dönemin devlet-sivil toplum "karşıtlığına" dayalı bir gündemden bu ikisinin birbirini "tamamladığı" yepyeni bir gündeme evrilerek, diğer çağdaş sivil toplum yaklaşımlarından tümüyle farklı bir tarzda "sivil toplumu", kurumsal düzeyde STK'lardan mürekkep bir "üçüncü sektör", işlevsel düzeyde STK'lar tarafından yürütülen ve neoliberal politikaların neden olduğu çatlakları dolduran ve hatta tabanda bu politikaları derinleştiren "projeler" ve devlet ve/veya piyasayla ilişkisi açısından bir "ortaklık" ya da "paydaşlık" çerçevesinde yeniden tanımlamıştır. Buradaki iddiamız, "yönetişim" ya da "katılım" biçimleriyle bu güncel neo-liberal sivil toplum pozisyonunun, STK tipi örgütlerde ve STK-laşma süreçlerinde somutlaşan bu tür bir formu, işlevi ve ilişki biçimini teşvik ederek, kapsamlı düzeyde bizim "aşağıdan neoliberalleşme" olarak adlandırdığımız şeye yol açtığı ve bu haliyle, bütün demokrasi, sosyal içerme, çoğulculuk, sivil toplumla ortaklık iddialarına karşın, sanıldığından daha araçsalcı, sömürgeleştirici, asimilasyonist, tektipleştirici, dışlayıcı ve nihayetinde anti-demokratik olduğudur. Dahası, sivil toplum açısından sonuçlarıyla bu pozisyon, yalnızca günümüzün demokratik-özgürlükçü "sivil toplum" yaklaşımlarınca öne sürülen devlet-sivil toplum karşıtlığına dayalı tezleri pratikte anlamsız kılmamış, aynı zamanda bu pozisyonlarca "sivil topluma" atfedilen sosyal olarak pozitif tüm unsurların -tıpkı devlette olduğu gibi- içini boşaltmaya koyulmuştur.

Bu çerçevede ilk bölüm, 1980'lerin anaakım "yapısal uyum" ve "ekonomik istikrar" politikalarının sosyal düzeydeki yıkıcı etkileri karşısında merkezi düzeyde bir tür "sosyal uyum" ya da "sosyal istikrar" arayışlarının yaşandığı 1990'lara ve bu yeni dönemdeki "aşağıdan neoliberalleşme" olarak adlandırdığımız şey

doğrultusundaki çabalara odaklanır. İkinci bölüm, neoliberalizmin bu yeni döneminde piyasanın ihtiyaçları doğrultusunda kurumsal, işlevsel ve ilişkisel düzeyde "sivil toplumun" yeniden tanımlanması ve konuşlandırılmasına teorik ve pratik bir şablon sağlayan "yönetişim" yaklaşımını ve bunun farklı biçimlerini tartışır. Ve son bölüm, bu hâkim pozisyonun pratikteki en önemli yansıması olarak STK-laşma sürecinin boyut ve sonuçlarını ele alır. Söz konusu süreç, refahın, kalkınmanın, siyasetin ve (yeni) toplumsal hareketlerin STK-laşması şeklinde dört farklı boyutuyla tartışılmakta ve sivil toplum açısından sonuçları şirketleşme, bürokratikleşme, profesyonelleşme, post-fordist çalışma biçimleri, parçalanma ve nihayetinde depolitizasyon olarak gösterilmektedir.

ABSTRACT

Basically this thesis aims to make out the following key question: What are the concrete -economical, political and institutional- implications of the so-called "neoliberal globalization", which is economical, political and ideological capitalist reconstruction process in the last thirty years, on civil society? While the effects of this process on the state have been explored intensively and systematically, the research on the effects of the same process on civil society have been unable to go beyond of normative assessments and partial and small-scale studies and observations. This is especially true in terms of the studies carried out so far on this issue in Turkey. Beyond those fragmentary and mostly dominated by normative assessment based on liberal presuppositions, the need for studies that are not only fed from the field researches on the subject but also more in-depth and holistic to go beyond the individual field research has attracted the attention of many researchers concerned. Through concepts such as *"downstream neoliberalization"*, *"neoliberal governance"* and *"NGO-isation"*, this study reflects a modest effort to fill such a gap.

This study brings into question the neo-liberal position on civil society, which not only differs from other contemporary civil society position at the theoretical level but also practically transforms today's civil society at the global level through various policies, so-called ""strengthening of civil society", carried out under the thumb of the state or interstate institutions, with its theoretical and historical background as well as its results I refer to as the *"NGO-sation"*. In the framework of "governance" paradigm of 1990s, neoliberalism has evolved from an agenda summarized as "civil

society *versus* state" to a new agenda which the two complement each other and redefined "civil society" institutionally, functionally and in terms of its relationship with the market and/or state in a completely different way compared to the other contemporary "civil society" positions: institutionally as a "third sector" consisting of NGOs; functionally as "projects" carried out by NGOs and filling cracks caused by neoliberal policies and even deepening these policies in the the bottom; and, in terms of its relationship with the market and/or state, as a "partnership" or "stakeholdership". I argue here that the updated neo-liberal civil society position, with its "governance" or "participation" forms, by encouraging such a form, function and relationship embodied in the NGO-type organizations and the process of "NGO-isation" has comprehensively led to what I call as "downstream neoliberalization" and as is much more instrumentalist, colonising, coopting, standardizing, exclusivist and ultimately antidemocratic than it seems, although its all claims of more democracy, social inclusion, pluralism, partnership with civil society. Moreover, this position, with all its implications for civil society, has not only rendered practically meaningless the thesis of "civil society *versus* state" put forward by democratic-libertarian "civil society" positions but also hollowed out all socially positive elements attributed –just as to the state- to "civil society" by the same positions.

Accordingly, the first chapter focuses on the 1990s and the efforts towards what I call as "downstream neoliberalization" in this era that had revealed the search for some kind of "social adjustment" or "social stability" at the central level in this new period against the socially destructive effects of mainstream "structural adjustment" and "economic stability" policies in the 1980s. The second chapter discusses the concept of "governance", with its different forms, that provides a

theoretical and practical pattern to the redefinition and deployment of "civil society" institutionally, functionally and attitudinally in accordance with the needs of market in this new period of neoliberalism. And the last chapter deals with the dimensions and the results of the process of NGO-isation as the most important implication of this dominant approach. This process is discussed with its four different dimensions as NGO-isation of welfare, development, politics and (new) social movements, and the effects of the process on civil society are shown as corporatization, bureaucratization, professionalization, post-fordist work patterns, fragmentation and ultimately depoliticization.